

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЮРКЕВИЧ ІРИНА ІГОРІВНА

УДК 342.951

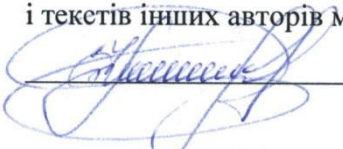
ДИСЕРТАЦІЯ
АДМІНІСТРАТИВНО – ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ ЮРИДИЧНИХ
КЛІНІК В УКРАЇНІ

Спеціальність – 081 Право

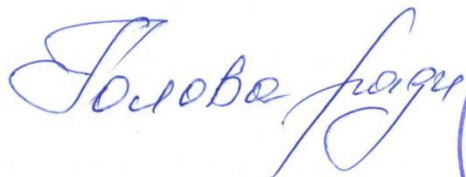
Галузь знань – 08 Право

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

 І.І. Юркевич

Науковий керівник - Шевчук Оксана Романівна, кандидат юридичних наук, доцент

Тернопіль – 2021

АНОТАЦІЯ

Юркевич І. І. «Адміністративно-правові засади діяльності юридичних клінік в Україні». Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії 081 «Право». Західноукраїнський національний університет, Тернопіль, 2021.

Дисертація є одним із перших в Україні комплексних досліджень адміністративно-правових засад діяльності юридичних клінік в Україні.

У дисертації здійснено дослідження адміністративно - правових аспектів функціонування юридичних клінік в Україні з застосуванням сучасних методів наукового дослідження, що дозволило зробити наступні висновки та пропозиції:

Визначено основні етапи формування системи юридичних клінік: 1) створення в Україні перших юридичних клінік за ініціативою студентів, за кошти меценатів та грантодавців та на базі благодійних неурядових правозахисних організацій (протягом 1997 - 1999 рр.); 2) відсутність підтримки їх діяльності з боку профільних міністерств та мінімальна підтримка керівництва закладів вищої освіти (протягом 1999-2001 рр.); 3) визнання органами державного управління та освітніми закладами ролі юридичних клінік у системі підготовки висококваліфікованих юристів (з 2001 р. – по серпень 2006 р.); 4) активне створення системи юридичних клінік у структурі закладів вищої освіти України (серпень 2006 р. – червень 2012 р.); 5) обґрунтування юридичним клінічним рухом правового статусу юридичних клінік як суб'єктів надання безоплатної правової допомоги на законодавчому рівні (з червня 2012 р. – до теперішнього часу)

Обґрунтовано, що юридична клініка, як суб'єкт адміністративних правовідносин це: 1) структурний підрозділ закладу вищої освіти або юридична особа, створена для навчання студентів навичкам професійної діяльності та надає безоплатну правову допомогу; 2) практико-орієнтована методика навчання студентів юридичних спеціальностей (напрямів).

Встановлено, що юридична клініка виховує повагу до громадян, які звертаються до неї, незалежно від їхньої національності, раси чи соціального походження. У структурі навчального комплексу Західноукраїнського національного університету юридична клініка LIBERTA виконує такі специфічні функції: освітні: розширює, доповнює та поглиблює знання, отримані в освітньому закладі; інформаційні: розширює обізнаність громадян з правових питань та підвищує можливість доступу громадян до правової інформації про можливість захисту прав і свобод, гарантованих державою; просвітницькі: забезпечує належне роз'яснення відповідної інформації, наявність рішень Європейського суду та забезпечення однакового застосування загальних стандартів прав людини; ідеологічні: популяризація ідей та концепцій, що відображають особливі інтереси соціальних спільнот і груп; агітаційні: поширення інформації про діяльність юридичної клініки для залучення нових членів; консультаційні: поширення відповідних правових знань громадян у різних галузях права.

Доведено, що для забезпечення сталого розвитку юридичних клінік в Україні та якості надання безоплатної правової допомоги необхідно: удосконалити нормативно-правову базу діяльності юридичних клінік на загальнодержавному, регіональному та локальному рівнях; удосконалити державний механізм підтримки діяльності юридичних клінік та їх громадських організацій, у тому числі встановлення заходів щодо підтримки діяльності юридичних клінік на загальнодержавному, регіональному та локальному рівнях, у тому числі закони, що регламентують участь клініки у загальнодержавних та регіональних цільових програмах та конкурсах на розподіл грантів і субсидій некомерційним організаціям; розробити механізм участі юридичних клінік у виділенні річних бюджетних асигнувань для розподілу оплати праці осіб, які беруть участь у наданні безоплатної правової допомоги в національній системі безоплатної правової допомоги; розвивати альтернативні форми державної підтримки юридичних клінік та організацій, що їх об'єднують, а також механізми залучення недержавного

фінансування, у тому числі у формі державно-приватного партнерства; сформулювати організаційні, економічні та інші стимули для підвищення зацікавленості викладачів і співробітників у закладах вищої освіти та фахівців, залучених до діяльності юридичної клініки; встановити мінімальні нормативи матеріально-технічного, кадрового, організаційно-освітнього та методичного забезпечення діяльності юридичних клінік.

Визначено, що адміністративно-правовий статус юридичної клініки – це сукупність її прав та обов'язків, гарантій діяльності, обмежень та відповідальності, які можуть бути реалізовані в адміністративних правовідносинах, що виникають в процесі взаємодії юридичних клінік із державними органами, органами місцевого самоврядування, а також їх посадовими та службовими особами.

Проаналізовано міжнародний досвід адміністративно - правового забезпечення діяльності юридичних клінік, та зроблено висновок, що порівняно із посиленням покарань за недотримання законів і соціальних норм підвищення правової культури населення через систему правової освіти та безкоштовної правової допомоги вважається більш ефективним та успішним.

На основі аналізу міжнародних адміністративно – правових актів встановлено, що базовими міжнародними принципами клінічної правничої діяльності є наступні: принцип визначної ролі юридичних клінік у дотриманні балансу суспільних, приватних і державних інтересів; принцип захисту юридичними клініками основоположних прав і свобод людини і громадянина; принцип незалежності представників юридичних клінік від стороннього неправомірного впливу на їх діяльність як з боку органів державної влади, так і з боку громадян, а також унеможливлення «внутрішнього» впливу юристів один на одного; принцип беззастережного дотримання усіх складових принципів верховенства права, у тому числі вимог чинного національного законодавства та міжнародно-правових актів.

Розроблено Проект Концепції розвитку та підтримки юридичних клінік в Україні до 2030 року (Додаток Д), у якому передбачено, що Концепція розроблена

на підставі положень частини 1 статті 59 Конституції України та Закону України від 2 червня 2011 року № 3460-VI «Про безоплатну правову допомогу» та прагне досягти наступних цілей:

Обгрунтовано доцільність включення юридичних клінік до кола суб'єктів надання безоплатної первинної правової допомоги, шляхом доповнення частини першої статті 9 Закону № 3460-VI Закону України «Про безоплатну правову допомогу», яка містить перелік суб'єктів, які надають безоплатну первинну правову допомогу, пунктом 5 наступного змісту: «юридичні клініки закладів вищої освіти». При цьому на законодавчому рівні необхідно передбачити критерії та порядок залучення юридичних клінік закладів вищої освіти до надання безоплатної правової допомоги. Під час розробки нового «Типового положення про юридичну клініку закладів вищої освіти» доцільно замінити терміни «надання юридичної допомоги» на термін «надання безоплатної правової допомоги», що дозволить виключити правову невизначеність та реалізацію завдань юридичних клінік у сфері надання безоплатної юридичної допомоги.

Результатом проведеного нами педагогічного експерименту стали наступні висновки: програма клінічної юридичної освіти є механізмом практичної підготовки студентів-юристів та їх розуміння етичних, професійних та практичних питань, з якими стикаються юристи; досвід роботи студентів «в реальному житті» в контексті клінічної юридичної освіти може з'явитися нове покоління юристів. Сприяючи громадянам у відносинах з державою та органами місцевого самоврядування, юридична клініка також сприяла розвитку правової культури посадових осіб та громадян. Участь студентів у налагодженні діалогу між громадянами та державними органами також є різновидом громадського контролю за адміністрацією та сприяє справедливому застосуванню законів органами державної влади.

Ключові слова:

Юридична клініка, юридична клінічна освіта, безоплатна правова допомога, професійна підготовка юриста.

ANNOTATION

Yurkevich I. "Administrative and legal bases of legal clinics in Ukraine". Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The dissertation on competition of a scientific degree of the Doctor of Philosophy 081 "Law". Western Ukrainian National University, Ternopil, 2021.

The dissertation is one of the first in Ukraine complex researches on administrative and legal bases of activity of legal clinics in Ukraine.

In the dissertation research of administrative-legal aspects of the functioning of legal clinics in Ukraine with the application of modern methods of scientific research is carried out that has allowed drawing the following conclusions and offers:

The main stages of formation of the system of legal clinics are determined: 1) creation of the first legal clinics in Ukraine on the initiative of students, at the expense of patrons and donors, and based on charitable non-governmental human rights organizations (during 1997 - 1999 pp.); 2) lack of support for their activities by line ministries and minimal support for the management of higher education institutions (during 1999-2001 pp.); 3) recognition by public administration bodies and educational institutions of the role of legal clinics in the system of training highly qualified lawyers (from 2001 to August 2006); 4) active creation of a system of legal clinics in the structure of higher education institutions of Ukraine (August 2006 - June 2012); 5) substantiation by the legal clinical movement of the legal status of legal clinics as subjects of free legal aid at the legislative level (from June 2012 to the present)

It is substantiated that a legal clinic, as a subject of administrative-legal relations, is: 1) a structural subdivision of a higher education institution or a legal entity created to teach students professional skills and provides free legal aid; 2) practice-oriented methods of teaching law students (areas).

It has been established that a legal clinic cultivates respect for citizens who apply to it, regardless of their nationality, race, or social background. In the structure of the educational complex of the Western Ukrainian National University LIBERTA, Law Clinic performs the following specific functions: educational: expands, supplements and deepens the knowledge gained in the educational institution; informational: expands citizens' awareness of legal issues and increases citizens' access to the legal information on the possibility of protecting the rights and freedoms guaranteed by the state; educational: ensures proper clarification of relevant information, availability of European Court decisions and ensuring uniform application of common human rights standards; ideological: popularization of ideas and concepts that reflect the special interests of social communities and groups; propaganda: dissemination of information about the activities of the legal clinic to attract new members, advisory: dissemination of relevant legal knowledge of citizens in various fields of law.

It is proved that to ensure sustainable development of legal clinics in Ukraine and the quality of free legal aid it is necessary to: a) improve the legal framework of legal clinics at the national, regional, and local levels, including creation and improvement of state mechanism to support legal clinics and their joint organizations, including the establishment of measures to support the activities of legal clinics at the national, regional and local levels, including laws included in the list of participants. In the national and regional target programs of the clinic and competitions for the distribution of grants and subsidies to non-profit organizations facing society; develop a mechanism for the participation of legal clinics in the allocation of annual budget allocations for the distribution of wages of persons involved in the provision of free legal aid in the national system of free legal aid; develop other forms of state support for legal clinics and the organizations that unite them, as well as mechanisms for attracting non-governmental funding, including in the form of public-private partnerships; formulate organizational, economic and other incentives to increase the interest of teachers and staff in higher education institutions and professionals involved in the activities of the legal clinic; to

establish minimum standards of material and technical, personnel, organizational, educational and methodological support of legal clinics.

It is determined that the administrative and legal status of a legal clinic is a set of its rights and responsibilities, guarantees, restrictions, and responsibilities that can be implemented in administrative legal relations arising from the interaction of legal clinics with government agencies, local governments, and as well as their officials and officials.

Based on the analysis of the international administrative-legal acts it is established that the basic international principles of clinical legal activity The following are: the principle of the prominent role of legal clinics in maintaining the balance of public, private, and public interests; the principle of protection by legal clinics of fundamental human and civil rights and freedoms; the principle of independence of representatives of legal clinics from third-party illegal influence on their activities by both public authorities and citizens, as well as the impossibility of "internal" influence of lawyers on each other; the principle of unconditional observance of all constituent principles of the rule of law, including the requirements of current national legislation and international legal acts.

The Draft Concept for the Development and Support of Legal Clinics in Ukraine until 2030 (Annex D) has been developed, which stipulates that the Concept is developed based on the provisions of Part 1 of Article 59 of the Constitution of Ukraine and the Law of Ukraine of June 2, 2011, № 3460-VI assistance "and seeks to achieve the following goals:

The expediency of including legal clinics in the circle of subjects of free primary legal aid is substantiated by supplementing the first part of Article 9 of Law № 3460-VI of the Law of Ukraine "On Free Legal Aid", which contains a list of subjects providing free primary legal aid, paragraph 5 of the following content: "legal clinics of higher education institutions". At the legislative level, it is necessary to provide criteria and procedures for involving legal clinics of higher education institutions in the provision of free legal aid. During the development of the new "Standard Regulations on the Legal Clinic of Higher Education Institutions," it is advisable to replace the terms "legal aid" with the term "free

legal aid", which will eliminate legal uncertainty and implementation of legal clinics in the field of free legal aid.

The result of our pedagogical experiment was the following conclusions: the program of clinical legal education is a mechanism of practical training of law students and their understanding of ethical, professional, and practical issues faced by lawyers; the experience of students' work in real life in the context of clinical legal education can give birth to a new generation of lawyers.

Assisting citizens in relations with the state and local governments, the legal clinic also contributed to the development of a legal culture of officials and citizens. Student participation in the dialogue between citizens and public authorities is also a form of public oversight of the administration and promotes the fair application of the law by public authorities.

Keywords:

The legal clinic, legal clinical education, free legal aid, professional training of a lawyer.

Список публікацій здобувача за темою дисертації:

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Юркевич І.І. Правове регулювання діяльності юридичних клінік в Україні та зарубіжних країнах. *Актуальні проблеми правознавства*. Збірник наукових праць ЮФ ТНЕУ. Тернопіль, 2019. Випуск 2. с.187-192.
2. Юркевич І.І. Роль юридичних клінік у підготовці професійних юристів. *Актуальні проблеми правознавства*. Збірник наукових праць ЮФ ТНЕУ. Тернопіль, 2020. Випуск 2. С. 131-135.
3. Yurkevych I. Legal clinics in the mechanism of dual education: analysis of the results of pedagogical experiment. *Visegrad Journal on Human Rights*. № 3/2021. с.320-325.

4. Шевчук О.Р., Юркевич І.І. Юридичні клініки в механізмі дуальної освіти: аналіз результатів педагогічного експерименту. *Актуальні проблеми правознавства*. №2. 2021.с. 69-76.

5. Юркевич І.І. Захист прав людини за допомогою системи юридичних клінік: міжнародно – правовий аспект. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. №67. 2021. с. 29-35.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Юркевич І.І. Правові засади регулювання діяльності юридичних клінік. *Збірник міжнародної науково-практичної конференції молодих вчених «Економічний та соціальний розвиток України у столітті: національна візія та виклики глобалізації»* (м. Тернопіль, 14-15 травня 2020). с. 153-156.

2. Юркевич І.І. Юридична клініка як суб'єкт надання правової допомоги та елемент навчального процесу. *Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції «Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід»* (м. Тернопіль, Західноукраїнський національний університет, 16-17 квітня 2021 р.). Тернопіль: Університетська думка, 2021. с.89-91.

3. Шевчук О.Р., Юркевич І.І. Захист прав людини, як соціальне призначення юридичних клінік. *Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції «Цінність права, як найважливішого регулятора суспільних відносин»* (м. Харків, 2021). с.20-24.

4. Shevchuk O., Yurkevych I. Legal basis of observation of ethical principles in the work of legal clinics. *The 24th International scientific and practical conference «Science and Technology»* (October 11-12, 2021). Myśl Naukowa, Poland, Lublin. 2021. p.118-121.

які додатково відображають наукові результати дисертації:

1. Шевчук О.Р., Юркевич І.І. Роль юридичних клінік в механізмі захисту прав людини. *Юридичний бюлетень*. № 9. 2021. с.30-38.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ.....	2
ВСТУП.....	13
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ТА ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЮРИДИЧНИХ КЛІНІК В УКРАЇНІ.....	23
1.1. Історіографія та соціальна обумовленість функціонування юридичних клінік.....	23
1.2. Детермінанти формування системи юридичних клінік.....	38
1.3. Сутність поняття «юридична клініка» у законодавстві та науці адміністративного права.....	58
Висновки до розділу 1.....	78
РОЗДІЛ 2. УЧАСТЬ ЮРИДИЧНИХ КЛІНІК В СУЧАСНІЙ СИСТЕМІ ПІДГОТОВКИ ЮРИСТІВ ТА ЇХ ВЗАЄМОДІЯ З ПУБЛІЧНИМИ ІНСТИТУЦІЯМИ	81
2.1. Роль юридичних клінік у формуванні правової культури студентів юридичних закладів вищої освіти.....	81
2.2. Адміністративно – правові засади юридичної клінічної освіти та її роль у професійній підготовці юристів в Україні.....	96
2.3. Характеристика юридичної клініки як інституту громадянського суспільства і суб’єкта адміністративно-правових відносин.....	117
Висновки до розділу 2.....	133
РОЗДІЛ 3. ШЛЯХИ УДОСКОНАЛЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО- ПРАВОВОГО СТАТУСУ ЮРИДИЧНИХ КЛІНІК.....	139

3.1. Міжнародно – правовий досвід адміністративно - правової регламентації діяльності юридичних клінік.....	139
3.2. Перспективи адміністративно - правової регламентації діяльності юридичних клінік в Україні.....	159
3.3. Аналіз практики надання безоплатної правової допомоги в юридичній клініці Західноукраїнського національного університету.....	176
Висновки до розділу 3.....	196
ВИСНОВКИ.....	200
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	208
ДОДАТОК А. Список публікацій здобувача за темою дисертації.....	236
ДОДАТОК Б. Акт впровадження результатів дисертаційного дослідження в діяльність Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської області.....	238
ДОДАТОК В. Акт впровадження результатів дисертаційного дослідження в діяльність Тернопільського місцевого центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги.....	240
ДОДАТОК Г. Акт впровадження результатів дисертаційного дослідження в діяльність Західноукраїнського національного університету.....	241
ДОДАТОК Д. Концепція розвитку та підтримки юридичних клінік в Україні до 2030 року.....	243
ДОДАТОК Е. Результати педагогічного експерименту.....	263

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Актуальним питанням існування всього людства в усі періоди його розвитку було питання захисту та реалізації прав людини. Важливим чинником, що вказує на демократичність, соціальність, а також на те, що така держава є правовою – це утвердження, забезпечення, реалізація прав людини. Особливе місце серед суб'єктів, які здійснюють цей вид захисту прав, займають юридичні клініки, одним із основних завдань яких є надання безоплатної правової допомоги громадянам. Хоча юридичні клініки діють на виконання державних функцій і мають 20-річний успішний досвід роботи в Україні. Їхня діяльність як суб'єкта адміністративно-правового захисту цивільних прав, свобод та законних інтересів залишається не дослідженою належним чином .

Глибокі соціально-економічні та політичні зміни, які відбуваються в нашій державі, торкаються також сфери вищої освіти. Це змушує все більше уваги приділяти діяльності юридичних клінік. Адже діяльність юридичних клінік в Україні зорієнтована на два важливі напрями - соціальний та освітній. Соціальний напрям діяльності юридичних клінік вирішується шляхом надання безоплатної юридичної допомоги соціально вразливим верствам населення, що дозволяє вирішити низку значущих проблем, що є суспільстві. Освітній напрям у свою чергу покликаний здійснювати навчальну функцію для набуття студентами навчальних закладів із юридичним спрямуванням практичних навичок та закріплення теоретичних знань через надання правової допомоги. Організація проходження студентами - клініцистами під керівництвом викладача-куратора курсу з вироблення необхідних практичних навичок (інтерв'ювання, консультивання, аналізу справи, вироблення позиції щодо справи, надання посередницьких послуг) все це ключові елементи у становленні студента – правника як майбутнього юриста.

Актуальність дослідження визначається також тим, що розкриває зміст юридичної клінічної освіти не лише як форми правової допомоги, а переважно як інноваційної форми навчання, яка створює якісну практичну складову вищої юридичної освіти шляхом створення ефективного механізму розвитку стійких навичкок безпосереднього виконання професійних обов'язків майбутнього юриста.

Підтверджує актуальність обраної теми дослідження і стан її наукової розробки, який варто визнати недостатнім.

Теоретико-методологічне підґрунтя дисертаційної роботи складають наукові розробки вітчизняних і зарубіжних представників адміністративно – правової науки з актуальних проблем адміністративно – правового регулювання діяльності юридичних клінік, а також, з організації та ролі юридичних клінік в захисті прав і свобод людини в Україні. Згадка про діяльність юридичних клінік починається ще з 20 століття професором Д. І. Меєром. Наукове обґрунтування терміну «юридична клініка» дав професор Георг Фромм Хольд. Зарубіжні вчені М.Фабіо, В. Роуві, Д. Франк досліджували підстави виникнення юридичних клінік.

Дослідження діяльності юридичних клінік в Україні та закордоном здійснювали: Б. Андрусин, А. Галай, С. Гречанюк, С. Зливко, Л. Дубчак, О. Вашук, М. Дулеба, В. Єлов, Р. Кацавець, Ж. Завальна, С. Ківалов, С. Молібог, Д. Павленко, В. Молдован, М. Савчин, С. Стеценко, Н. Стьопіна, І. Снігур, Н. Сухицька. Корисними для дисертаційного дослідження стали праці таких вчених, як М. Лоджук, В. Журавський, І. Неваленна, Г. Савчук, О. Орлова, Ю. Савелова, В. Стаднік, О. Доброхотоватий, В. Мішук, А. Гутніков та інших, в яких представлено результати досліджень адміністративно-правових засад діяльності юридичних клінік. Варто зазначити, що попри наявність значної кількості наукових праць, що безпосередньо присвячені питанню адміністративно-правових засад діяльності юридичних клінік в Україні,

комплексного дослідження усіх елементів адміністративно – правового статусу юридичних клінік в зазначеній сфері в сучасній адміністративно-правовій науці не проводилось. Дослідження зазначеної проблематики із застосуванням відповідної наукової методології сприятиме виробленню концептуального уявлення про адміністративні засади діяльності юридичних клінік в Україні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до положень Указу Президента України «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року» від 30.09.2019 р. №722/2019, Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015-2020 роки, Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2016-2020 рр., схвалених постановою Загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 серпня 2016 р., продовження чинності яких відбулось у січні 2021 року, в межах теми науково- дослідної роботи кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права Західноукраїнського національного університету «Правове забезпечення публічного адміністрування в сфері економіки» (номер державної реєстрації 0116U000174).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є теоретичне обґрунтування діяльності юридичних клінік як інституту громадянського суспільства і суб'єкта адміністративно-правових відносин в Україні та формування пропозицій і рекомендацій, спрямованих на їх удосконалення з урахуванням вітчизняного і зарубіжного досвіду.

Мета наукового дослідження зумовлює необхідність постановки та розв'язання наступних завдань:

1. Проаналізувати історіографію та соціальну обумовленість функціонування юридичних клінік.

2. Охарактеризувати значення детермінантів при формуванні системи юридичних клінік.

3. Визначити сутність поняття «юридична клініка» у законодавстві та науці адміністративного права.

4. В межах дослідження проаналізувати роль юридичних клінік у формуванні правової культури студентів юридичних ЗВО.

5. Ґрунтовно проаналізувати адміністративно – правові засади юридичної клінічної освіти та її роль у професійній підготовці юристів в Україні

6. Визначити характеристику юридичної клініки як інституту громадянського суспільства і суб'єкта адміністративно-правових відносин.

7. Дослідити міжнародно – правовий досвід адміністративно - правової регламентації діяльності юридичних клінік.

8. Визначити перспективи адміністративно - правової регламентації діяльності юридичних клінік в Україні

9. Продемонструвати аналіз практики надання безоплатної правової допомоги в юридичній клініці Західноукраїнського національного університету.

Об'єктом є діяльність юридичних клінік у сфері охорони та захисту прав і свобод людини та громадянина.

Предметом дослідження є адміністративно-правові засади діяльності юридичних клінік в Україні.

Методи дослідження. Методологічною основою дисертаційної роботи є система загальнонаукових та спеціальних методів пізнання. Структура дисертації, логіка її викладу та змісту зумовлює екстраполявання напрацювань адміністративно-правових засад діяльності юридичних клінік в Україні.

Наукова розробка завдань дисертаційного дослідження здійснювалась за допомогою системи методів пізнання: системного, семантичного, формально-догматичного, аксіологічного та гносеологічного, соціологічного, порівняльно-правового, системно-структурного аналізу, статистичного, прогнозування, а також ряду інших.

Поняття адміністративно-правових засад діяльності юридичних клінік, їх особливості, та їх дослідження з суміжними науковими категоріями розглянуто за допомогою формально-догматичного, аксіологічного, гносеологічного та системного методів (п. 1.1., п. 1.2.).

Порівняльно-правовий метод використано для проведення порівняльного аналізу національного та зарубіжного досвіду адміністративно - правової регламентації діяльності юридичних клінік (п. 3.1.).

З використанням методів системно-структурного аналізу в роботі розглянуто роль юридичних клінік у формуванні високого рівня правосвідомості і правової культури студентів юридичних ЗВО (п. 2.1.).

Семантичний метод було використано в роботі для з'ясування змісту нормативних та наукових термінів і категорій, що стали основою для правильного розуміння поняття «юридична клініка», як у законодавстві, так і в науці адміністративного права (п.1.3.).

За допомогою соціологічного та статистичного методів в роботі аналізується сучасний стан юридичної клінічної освіти та її роль у професійній підготовці правників в Україні (п. 2.2.).

Метод юридичного прогнозування застосовано для формування перспективних уявлень про зміни, які настануть в результаті сформованих та розроблених в дисертації пропозицій до діючого законодавства (розділ 2).

Теоретичною основою для розробки наукової проблематики дисертації, стали праці з основ діяльності юридичних клінік, адміністративного права та процесу, а також інших галузей права.

Емпіричну базу дослідження становить практика діяльності юридичних клінік в Україні, Асоціації юридичних клінік в Україні.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у системному аналізі на загальнотеоретичному рівні адміністративно – правових засад діяльності

юридичних клінік в Україні. До найбільш важливих результатів дослідження, які визначають його наукову новизну, належать такі положення:

уперше:

- визначено періодизацію та окреслено основні етапи формування системи юридичних клінік в Україні: від створення перших юридичних клінік в Україні за ініціативи студентів, за кошти міжнародних партнерів та грантодавців до сучасного етапу активного розвитку в системі правової освіти;
- визначено поняття адміністративно-правового статусу юридичної клініки, як сукупності її прав та обов'язків, гарантій діяльності, обмежень та відповідальності, які можуть бути реалізовані в адміністративних правовідносинах, що виникають в процесі взаємодії юридичних клінік із державними органами, органами місцевого самоврядування, а також їх посадовими та службовими особами;
- розроблено Проект Концепції розвитку та підтримки юридичних клінік в Україні до 2030 року (Додаток Д), у якому передбачено, що Концепція розроблена на підставі положень частини 1 статті 59 Конституції України та Закону України від 2 червня 2011 року № 3460-VI «Про безоплатну правову допомогу» та прагне досягти наступних цілей: гарантувати право кожного, хто отримує безоплатну правову допомогу в юридичній клініці, на отримання кваліфікованої правової допомоги; створити умови для стабільного розвитку українських юридичних клінік; забезпечити розвиток різних форм безоплатної правової допомоги в Україні та створення їх поза межами національної системи безоплатної правової допомоги; підвищити якість підготовки студентів юридичного факультету у закладах вищої освіти;
- обґрунтовано доцільність включення юридичних клінік до кола суб'єктів надання безоплатної первинної правової допомоги, шляхом

доповнення частини першої статті 9 Закону № 3460-VI, яка містить перелік суб'єктів, які надають безоплатну первинну правову допомогу, пунктом 5 наступного змісту: «юридичні клініки закладів вищої освіти»;

удосконалено:

- положення про національні особливості юридичної клініки, як суб'єкта адміністративно – правових відносин: по-перше, вона відповідає потребам конкретного суспільства, по-друге, це традиція, вироблена коледжами та університетами, по-третє, вона використовується для популяризації та реалізації діяльності навчальних закладів та юридичних клінік в системі правової допомоги з наявними ресурсами (фінансовими та людськими);
- систему адміністративно – правових принципів діяльності юридичних клінік: принцип визначної ролі юридичних клінік у дотриманні балансу суспільних, приватних і державних інтересів; принцип захисту юридичними клініками основоположних прав і свобод людини і громадянина; принцип незалежності представників юридичних клінік від стороннього неправомірного впливу на їх діяльність як з боку органів державної влади, так і з боку громадян, а також унеможливлення «внутрішнього» впливу юристів один на одного; принцип беззастережного дотримання усіх складових принципів верховенства права, у тому числі вимог чинного національного законодавства та міжнародно-правових актів;
- дослідження спеціальних функцій юридичної клініки: *освітня*: розширює, доповнює та поглиблює знання, отримані в освітньому закладі; *інформаційна*: розширює обізнаність громадян з правових питань та підвищує можливість доступу громадян до правової інформації про можливість захисту прав і свобод, гарантованих державою; *просвітницька*: забезпечує належне роз'яснення відповідної інформації, наявність рішень Європейського суду та забезпечення однакового застосування загальних стандартів прав людини; *ідеологічна*: популяризація ідей та концепцій, що відображають особливі

інтереси соціальних спільнот і груп; *агітаційна*: поширення інформації про діяльність юридичної клініки для залучення нових членів; *консультаційна*: поширення відповідних правових знань громадян у різних галузях права;

набули подальшого розвитку:

- положення про роль юридичних клінік у процесі формування високого рівня правової свідомості та правової культури студентів-юристів як суб'єкта їх правового виховання;

- положення про те, що юридична клініка, як суб'єкт адміністративно – правових відносин становить:

1) структурний підрозділ закладу вищої освіти або юридична особа, створена для навчання студентів навичкам професійної діяльності та надає безоплатну правову допомогу;

2) практико-орієнтовану методикау навчання студентів юридичних спеціальностей (напрямів);

- положення про те, що соціальними цілями юридичної клініки є: вирішення соціальних проблем шляхом надання безоплатної правової допомоги; виховання усвідомлення студентами високої соціальної ролі професійної та соціальної відповідальності в юридичних клініках; захист прав та законних інтересів громадян та організацій (у тому числі соціально орієнтованих некомерційних організацій); правова освіта громадськості; підвищення рівня правової освіти та правосвідомості громадян України.

Практичне значення одержаних результатів. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження можуть бути використані у:

- науково-дослідній сфері – для подальших науково-теоретичних розробок та досліджень питань адміністративно – правових засад діяльності юридичних клінік в Україні, під час написання наукових робіт із зазначеної проблематики, підготовці методичної та наукової літератури;

- навчальному процесі – для підготовки та включення до навчальних планів закладів вищої освіти спецкурсу «Захист прав людини», «Основи клінічної практики», підготовки підручників та посібників для студентів юридичних закладів освіти (акт впровадження Західноукраїнського національного університету №126-29/1944 від 17 вересня 2021 року);

- правотворчій та правозахисній сфері – при формуванні концептуальних напрямів реформування системи вищої юридичної освіти в цілому, а також системи юридичних клінік у розробці нових або удосконаленні законодавства із зазначених питань (акт впровадження Тернопільського міськрайонного суду; акт впровадження Тернопільського місцевого центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги № 1706 від 25 жовтня 2021 року);

- правовиховній роботі – як теоретичний матеріал для підвищення рівня правових знань студентів-правників та правової освіти населення України. Положення дисертаційної роботи застосовуються при викладанні окремих дисциплін в освітньому процесі закладів вищої освіти, зокрема, Західноукраїнського національного університету.

Особистий внесок здобувача. Викладені в дисертаційній роботі положення, що виносяться на захист, є результатом самостійної праці автора дослідження. Наукові ідеї та пропозиції, що належать співавторам опублікованих праць, у дисертаційній роботі не використовувались. Особистий внесок щодо опублікованих колективних монографічних наукових праць пропорційний кількості співавторів.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації обговорювались на засіданні міжкафедрального семінару Західноукраїнського національного університету (Протокол № 5 від 2 грудня 2021 року). Теоретичні та прикладні положення та висновки дисертації обговорювались на науково-практичних конференціях, семінарах, круглих столах. Основні з них такі: V Міжнародна науково-практична конференція «Україна в умовах реформування

правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід»» (м. Тернопіль, 16-17 квітня 2021 р.); Міжнародна науково-практична конференція молодих вчених «Економічний та соціальний розвиток України у XXI столітті: національна візія та виклики глобалізації» (м. Тернопіль, 14-15 травня 2020 р.), V Міжнародної науково-практичної конференції «Цінність права, як найважливішого регулятора суспільних відносин» (м. Харків, 2021р.); XXIV Міжнародна інтернет — конференції «*SCIENCE AND TECHNOLOGY*» (м. Люблін, Польща 11-12 жовтня, 2021р.).

Публікації. Основні результати дисертації висвітлено у 7 одноосібних та 4 у співавторстві публікаціях, серед яких: 5 наукових статей у фахових виданнях, 1 стаття в міжнародному науковому фаховому виданні, 5 праць апробаційного характеру в наукових журналах і збірниках матеріалів науково -практичних конференцій та семінарів. Аналіз наукових робіт здобувача, що вказані у списку опублікованих праць за темою дисертації, дає можливість стверджувати, що опубліковані роботи повною мірою відображають основні положення та висновки дослідження.

Структура роботи. Дисертація складається з анотацій, змісту, вступу, трьох розділів, що об'єднують дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг роботи становить 264 сторінки, список використаних джерел – 28 сторінок (226 найменування), шість додатків на 28 сторінках.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ТА ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЮРИДИЧНИХ КЛІНІК В УКРАЇНІ

1.1. Історіографія та соціальна обумовленість функціонування юридичних клінік

Традиційно вважається, що термін «юридична клініка» вперше з'явився в однойменній статті професора Георга Фромм Хольда («Juristische Kliniken»), опублікованій у 1900 р. (некоректно фігурує у вітчизняній та російській науковій літературі). Значно раніше переваги створення юридичних клінік було описано в одному з найавторитетніших німецьких часописів того часу «Дойче Юрістен-Цайтунг» [95, с. 3].

Німецький дослідник в даній статті запропонував, що це схоже на відкриття клініки в медичному училищі та відкриття клініки на юридичному факультеті (учні вирішують фіктивні або застарілі юридичні під керівництвом викладачів, але «живі» справи) та сформовано основні правові умови для нормальної роботи клініки. У цій статті професор Фромм Хольд також згадав, що визначення «юридична клініка» — це метод навчання, заснований на вигадці або запозиченнях із справ з юридичної практики, через «як Адольф Стольцель». Раніше Отто Фішер висловив думку про необхідність порівняння медичної освіти з юридичною [146, с. 2].

Пізніше російський професор О. А. Люблінський висловив свою солідарність з міркуваннями професора Фромм Хольда в статті, опублікованій в «Журналі міністерства юстиції» за січень 1901 р., провівши аналогію з медициною, математикою та лінгвістикою [81, с.177].

Тому в Казанському університеті задовго до появи двох вищезгаданих статей (приблизно з 1840 р.) вже був досвід відкриття юридичної клініки під

керівництвом професора Д. І. Меєра. Особливо це знайшло відображення в роботі вченого «Про значення практики в сучасній системі юридичної освіти» 1855 р. У роботі вказувалося, що за його ініціативою була створена «юридична клініка», і окремі люди відвідували клініку за консультацією та присутні студенти разом із професорами надавали консультацію.

Крім того, Д.І. Мейєр не лише розробив структуру та методику спеціальних курсів для студентів юридичних факультетів, деякі з яких присвячені формуванню практичних навичок, необхідних для успіху юристів у професійній діяльності (аналіз та підготовка ділових паперів, аналіз життєвих ситуацій), щоб учні могли навчатися у них, але і в цьому процесі їх знання також можна було перевірити [155, с 32].

Ще у 1901 році один з найбільших вчених римського права О. Ленель (Professor Dr. O. Lenel) у своїй науковій статті «Juristische Kliniken?» обґрунтував суттєві недоліки та зауваження щодо запровадження безоплатних юридичних послуг та надання консультацій, передбачивши «швидку смерть» таким організаціям [71, с. 27].

Однак, якщо не зважати на дану полеміку автора, можна зробити висновок, що в даний період у Європі запровадження ідеї функціонування юридичних клінік було виключно з метою отримання студентами практичних навичок та вмінь ще в університеті [5, с. 26] . Як показують безліч джерел, дана практика отримала велику популярність в багатьох освітніх закладах.

Варто відзначити, що у деяких непрямих джерелах зазначається, що при Університеті Святого Володимира теж функціонували юридичні клініки [24, с.3] . Однак, у той період в Україні створена централізована система управління та фінансування освіти, яка стала рушійною силою юридичної клінічної освіти, адже не давала освітнім закладам осучаснити навчальний процес.

Важливо підкреслити, що в радянський період юридична освіта була однією з основоположних платформ розвитку освіти населення загалом, що

забезпечувала загальну грамотність суспільства та підвищення всезагального освітнього розвитку громадян.

Однак, у 60 - тих роках ХХ століття визначальний поштовх до розвитку клінічної юридичної освіти стало сприяння приватних фондів. Підтвердженням цього є спроба введення у США практичних курсів для студентів юридичних факультетів, який мав би відповідно здійснити основну мету реалізації юридичних клінік, а саме надання кваліфікованої юридичної допомоги тим верствам населення, які не мають можливості здійснити оплату за надані юридичні консультації. Відтак, у США цей курс набув великої популярності не тільки серед ЗВО, а й у суспільному житті громадян [28, с. 87].

В період, коли інженерно-технічна освіта переважала в загальній питомій вазі серед освітніх напрямів, про юридичний навчальний процес говорилося значно рідше. З цього логічно випливає й те, що державне замовлення для юридичних навчальних закладів було на низькому рівні.

В той період часу, практичне навчання, як би парадоксально це не звучало, студентам доводилося здобувати не лише те, що поза навчальним закладом, а й загалом поза освітнім процесом, адже на той час практична частина навчання сприймалася освітянами як відокремлений елемент у здобутті освіти, що призводило до необхідності отримання додаткового навчання випускника в процесі роботи [26, с. 12].

Однією з головних суттєвих проблем того часу був пошук «точки зіткнення», так би мовити певного балансу між теоретичним підходом та практичними навичками, що у свою чергу відігравав важливу роль у формуванні освітнього рівня серед студентів-юристів зокрема.

Важливо відзначити, що у вищій школі, вже у 80-тих роках були розроблені спеціальні методи, що допомагали готувати спеціалістів в практичній сфері їх наряду роботи, а саме: тренінги, ділові ігри, круглі столи, колоквіуми тощо.

Та все ж, навіть незважаючи на те, що появу даних зрушень у практичній освіті не можливо не визнати позитивною, все ж дані методи очікуваної широкої популярності та застосування як серед педагогів, так і серед студентів не отримали. [27, с. 68].

Однак, потрібно зазначити, що дана ідея була успішно реалізована в країнах англо-американської правової системи, на Заході. Відтак, одними із перших американських вчених, що присвятили увагу цьому питанню стали Вільям Роуві, який в 1917 році в науковій праці «Огляд судової практики» опублікував статтю «Юридичні клініки та підготовка юристів», а також професор Джером Франк, який у 1933 році опублікував статтю під риторичною назвою «Чому б не створити клініку для юристів?» у періодичному виданні Пенсільванського університету «Огляд правових питань» [126].

Вільям Роуві у своїх наукових напрацюваннях насамперед звертав увагу на те, що юридична освіта, в основі якої найбільше переважає робота клініки, є найбільш влучним та найуспішнішим способом для ґрунтовної підготовки юристів. Зокрема, автор вніс пропозицію щодо запровадження існування юридичних клінік не лише як добровільного формування, а насамперед однією з обов'язкових форм навчання студентів [44, с. 231].

Цікавою для розгляду є концепція порівняння Джера Франка, який провів певні аналогії між клінічною юридичною та медичною освітою, й у висновку висунув пропозицію щодо абсолютно нового на той час напрямку юридичної діяльності – юристи у сфері медицини [53]. Все ж, згідно слів автора, основною метою таких юридичних клінік було б надання малозабезпеченим верствам населення безоплатної правової допомоги [65, с. 189].

Продовжуючи порівняльну характеристику розвитку юридичних клінік у національній площині та США, не можливо не відзначити той факт, що у 1934 році, на юридичному факультеті при університеті штату Огайо було запроваджено навчальні практичні курси з підготовки та розвитку юридичної

клініки, а вже з 1937 року, усі студенти без винятку повинні були приймати участь у роботі клініки, мотивуючи це тим, що без отримання практичного досвіду в юридичній площині за період навчання, неможливо було здобути та отримати диплом [156, с. 4].

На жаль, така теорія довго успішною не була, не отримавши очікуваного розвитку та поширення серед усіх університетів, так як суттєва більшість закладів вищої освіти у той час публічно спростовувала результативність та необхідність запровадження обов'язкової участі кожного студента у роботі юридичної клініки.

Усім відомо що у 50-60-х роках минулого століття, Сполучені штати Америки, як і більшість розвинених країн Європи, зіткнулися з масовою економічною імміграцією, під час якої поширювалось безробіття, і відповідно зростання злочинності. Це зумовило розширенню обсягу адвокатської допомоги. Логічно впливає, що прояви контролю та збільшення рівня соціальної відповідальності, які згодом переросли у адміністративну, суттєво зросли. Відтак, здійснювалося тотальне порушення прав людей у різних напрямках соціуму. Як наслідок, громадяни, чиї права були глобально порушенні, почувалися менш юридично захищеними й не мали змоги отримати повну юридичну консультацію. Як наслідок, існування юридичної клінічної освіти знову отримало «право на життя» [160, с. 17].

Згодом, уже в 1960 році, кількість юридичних клінік, що функціонували при юридичних факультетах у США уже перевищувала число 30, що безумовно позитивно впливало на розвиток правової освіти в країні.

На даний час в США напевно не існує навчального закладу, в якому б не було юридичної клініки.

Відтак, розвиток юридичної клінічної освіти набирає ще більших обертів та широко розповсюджується по всьому світі, й по Західній Європі зокрема. Більше того, така популяризація та розвиток клінік підштовхнуло й до внесення

змін у нормативно-правові акти більшості країн в частині про юридичні клініки. Так, до прикладу, у 1968 році в Угорщині були внесені зміни в деякі частини Кримінально-процесуального Кодексу в контексті функціонування та правового змісту діяльності юридичних клінік.

Згодом й у інших країнах таких як Білорусія, Молдова, Грузія, Казахстан, Латинська Америка та Африка теж почали з'являтися нові юридичні клініки [154, с. 111]. Ще пізніше, клінічна освіта отримує необхідну підтримку в інших країнах світу: Англії, Німеччині, Франції, Росії, інших європейських державах.

Загалом, хотілося б відзначити, що часом, коли юридичній клінічній освіті приділяється найбільша увага вважається середина 80-х років ХХ ст. Саме у цей період відбувається розробка нових методик та підходів до врегулювання діяльності юридичних клінік та створення максимально адаптивних умов задля успішної та результативної участі студентів у роботі клінік [151, с. 68].

Якщо характеризувати діяльність юридичних клінік за межами України, то не лише спостерігаються позитивні приклади з їх функціонування. Відтак, на території Латинської Америки протягом останніх 20-ти років діють юридичні клініки. Однак, судячи з джерел та коментарів багатьох вчених, надання юридичних послуг та консультацій здійснюється доволі неякісно, хоча б з огляду на те, що рівень контролю та зацікавленості викладачами даним питанням бажає кращого [131, с. 5].

Що стосується країни-сусіда – Республіки Білорусь, то можна сказати, що розвиток юридичних клінік можна поділити на два етапи, з яких перший – до 2002 року, коли функціонування клінік лише розглядалось, та після 2002 року, періоду, коли власне і розпочалось правове регулювання та запровадження даного процесу на законодавчому рівні.

У Китайській Народній Республіці протягом останніх двох десятиліть теж спостерігається швидкий розвиток та приріст у чисельності юридичних

клінік, що обґрунтовується високою актуалізацією даної освіти в країні [133, с. 283].

Вертаючись до питання розвитку національних юридичних клінік, то важливо насамперед зазначити, що високі досягнення у створенні та функціонуванні клінік припадає на період з 1993 по 1997 років, оскільки саме у цей час зросла кількість зацікавлених вітчизняних юристів щодо підняття даного питання на вищий рівень в Україні. Чимало ініціатив було поширено серед юристів, які мали можливість ознайомитися з досвідом викладання права в зарубіжних країнах, особливо в США, а також на міжнародних конференціях і семінарах з цих питань, де вони дізналися про роботу юридичних клінік, і завдяки цьому усвідомили їх значення у підготовці юристів та у вирішенні соціальних проблем громадян [167].

Власне, якщо вести мову про розвиток юридичних клінік в Україні, то насамперед варто сказати, що дана еволюція відбувалася значно повільніше, ніж це було в інших країнах світу. Відтак, перша юридична клініка в Україні з'явилася при університеті ім. Тараса Шевченка у місті Києві, яка отримала назву «Рго bono», що означало «для добра». З цієї назви випливає безпосередня мета роботи даної клініки, іншими словами, робота студентів була спрямована виключно для надання допомоги незахищеним, найменш забезпеченим верствам населення [79, с. 33].

Наразі в Україні успішно працюють клініки на базі провідних юридичних шкіл, де безкоштовну спеціалізовану допомогу малозабезпеченим людям надають студенти старших курсів.

Досліджуючи історію розвитку юридичних клінік в Україні, можемо спостерігати наступну картину по інших областях. Так, на Сумщині, весною 2005 року почала свою діяльність юридична клініка сумської філії ХНУВС. Вона має найбільший досвід роботи і є членом Асоціації юридичних клінік України. Через рік у 2006 році розпочала свою діяльність також юридична

клініка Банківської національної академії, а у січні 2008 році - юридична клініка Сумського національного аграрного університету [22, с.12]. Неможливо не зауважити те, що у Західноукраїнському національному університеті (тоді ще Тернопільському національному економічному університеті, скор. ТНЕУ) юридична клініка починає свій розвиток ще з 2006 року, яка успішно здійснює свою консультативну та іншу практичну діяльність і до сьогодні.

Так званий «пік інтересу» до юридичних клінік був наприкінці XIX – на початку XX ст., коли проблема неповної та недостатньої юридичної адвокатської діяльності вперше була піднята на державному рівні та почалася активна дискусія в наукових колах. Погляди професорів на це питання розходяться: одні критикували лекційну систему як застарілу та пропонували суттєво посилити роль практичних курсів, інші ж стверджували, що лекціям слід віддавати пріоритет як основу університетської системи, як вимогу «практичності», що доволі суперечить реальним цілям університетської освіти [68].

Саме тоді ідея створення юридичних клінік за зразком клінік у медичних вузах, які пройшли активний хід свого становлення та розвитку у провідних країнах світу, стала одним із аргументів прихильників посилення практичної освіти студентів. Варто зазначити, що в місті Тернополі також було створено клініку при Тернопільському державному медичному університеті ім. Горбачевського, яка офіційно співпрацювала із клінікою Тернопільського національного економічного університету (ЗУНУ) [63, с.434].

Важливо обґрунтувати той факт, що за період незалежності України, юридичні клініки починають з'являтися протягом 1996-1999 років. Насамперед, це пояснюється тим, що наприкінці XX ст. через динаміку законодавства, відсутня гармонізація правових відносин, так би мовити, бракує пасивного вивчення законодавства, є суттєва потреба набуття та вдосконалення професійних вмінь та навиків юристів [42, с. 35].

Саме тому участь у роботі юридичних клінік брали молодіжні, студентські та інші громадські організації (у містах Києві, Донецьку, Львові, Одесі, Луцьку).

Потрібно додати, що у тих роках функціонування юридичних клінік в Україні не мало підтримки зі сторони викладацького та наукового штату, адже освітяни, на той час ще прихильники традиційного та виключно академічного проведення занять та організації навчального процесу, довгий час не підтримували бажання студентів щодо створення юридичних клінік у їхніх вищих школах. З цього випливає, що фінансування даних клінік у юридичних школах здійснювалося виключно за підтримки грантодавців з акцентом на задоволення потреб суспільства у сфері правової допомоги.

В.В. Лісіцин вважає, що юридичні клініки у своєму розвитку пройшли ряд обов'язкових етапів:

- 1) організаційний етап;
- 2) підготовчий етап;
- 3) робочий етап;
- 4) модернізаційний етап [102, с. 200].

На першому етапі прийнято рішення про створення юридичної клініки, розроблено та затверджено установчу документацію (положення про юридичну клініку чи статут, трудовий розпорядок, кодекс поведінки тощо), визначено її штатний та фінансовий порядок, матеріально-технічну базу, підібрано необхідне обладнання, меблі та оргтехніка, проведено набір на посаду директора, іншого персоналу, студентів клініки та їх керівників.

На підготовчому етапі, як правило, студенти клініки обиралися добровільно, а серед викладачів перевага віддавалася практикуючим юристам. Підготовчий етап створення юридичної клініки також був пов'язаний із клопіткою навчально-методичною роботою та рекламою. Алгоритми роботи персоналу в основному розроблялися на етапі роботи - від дзвінка клієнта до

графіка роботи в окремих категоріях справ і етап модернізації розпочався з тих юридичних клінік, які вже мали певний досвід.

І так, лише після ефективної роботи та результативного функціонування юридичних клінік протягом 4-5 років, юридичні клініки довели свою потребу в існуванні на освітніх теренах України [93, с. 123].

Відтак, великим поштовхом в еволюції юридичних клінік в Україні стало створення у 2004 році Асоціації юридичних клінік України, у склад якої входило більше 18 юридичних клінік з різних областей України, метою якої була підтримка діяльності юридичних клінік, сприяння розвитку юридичної клінічної освіти та впровадження відповідних правових, просвітницьких, професійних та правозахисних програм. На сьогодні до цього об'єднання входять усі постійно діючі юридичні клініки у провідних вищих навчальних закладах України юридичного профілю (зокрема, Національний університет «Києво-Могилянська академія», Національний університет «Одеська юридична академія», Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Львівський національний університет імені Івана Франка, Національний університет внутрішніх справ, Національний університет «Острозька академія», Київський національний університет імені Тараса Шевченка та ін.) [75, с.15].

М. В. Дулеба, проводячи аналіз результатів діяльності юридичних клінік України, вважає потрібно виокремити наступні досягнення:

- 1) інституціоналізацію та підвищення рівня роботи юридичних клінік Української держави;
- 2) створення Асоціації юридичних клінік України;
- 3) відкриття всеукраїнського веб-сайту;
- 4) підготовку та випуск перших навчально-практичних посібників для юридичних клінік та закладів вищої освіти;
- 5) поступові зміни у поглядах та підходах до реформи юридичної освіти з боку Міністерства освіти і науки України, підтримки цієї діяльності з боку

Міністерства юстиції України та адміністрацій вищих навчальних закладів» [72, с.13-14].

Задля майбутньої інституціоналізації функціонування юридичних клінік в Україні, у 2006 році було чітко окреслено нагальні потреби для успішного впровадження, а саме:

1) організаційно-регулятивний напрямок (формування нормативно-правової та організаційно-методичної бази для здійснення діяльності юридичних клінік на національному рівні);

2) нормативно-допоміжний напрямок (розробка законодавства щодо забезпечення прав громадян на правову допомогу в Україні та покращення стандартів вищої юридичної освіти в практичній частині);

3) інформаційний напрямок (послідовна робота з висвітлення мети, завдань та змісту юридичних клінік через ЗМІ, запуск міжвузівського тематичного бюлетеня про юридичний клінічний рух);

4) інтенсивний напрямок (масштабування національної мережі юридичних клінік);

5) екстенсивний напрямок (надання підтримки юридичним клінікам на рівні вищих навчальних закладах та на національному рівні) [62, с. 432-433].

Одним із найуспішніших проектів юридичного клінічного руху в українській державі з 2006 року є щорічна Всеукраїнська олімпіада юридичних клінік для співбесіди та консультації клієнтів. Основні завдання цього унікального турніру були спрямовані на стимулювання самовдосконалення студентів-клініцистів юридичних клінік України [55, с. 1].

Не можливо не згадати той факт, що юридичні клініки беруть активну участь у різних правозахисних проектах. До прикладу, з липня 2012 року Національна юридична клініка «Одеська юридична академія» входить до складу Всеукраїнської національної мережі з надання безоплатної правової допомоги у складі Агентства США з міжнародного розвитку «Доступ до правосуддя та

правової обізнаності України» «Права країни», а з 2013 р. Благодійна організація «Всеукраїнська коаліція зі зміцнення правової допомоги» тісно підтримує 15 обласних юрклінік з усіх регіонів України [64, с. 233-234].

Після врегулювання діяльності юридичних клінік у 2006 році, юридичний клінічний рух докорінно змінив цілі свого існування та зосередився на законодавчому закріпленні статусу юридичних клінік як суб'єктивної безоплатної правової допомоги, методичного забезпечення реалізації спецкурсу «Правова клінічна практика» закладів вищої освіти, а також вирішення значної кількості інших завдань, які стоять перед керівниками юридичних клінік при інструменті як своєрідному полі для закріплення теоретичних знань студентів та формування практичних навичок [35, с. 3].

В процесі даних обговорень представники юридичного клінічного руху підтримали розроблений співробітниками юридичної клініки Національного університету «Одеська юридична академія» проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» та внесений до Верховної Ради народними депутатами України С. В. Ківаловим та Ю.Р. Мірошниченком [116].

Рада Асоціації юридичних клінік України на початку 2013 року, яку в той час очолював В.А. Єлов (керівник юридичної клініки «Ad Astra» Волинського національного університету імені Лесі Українки), прийняла рішення зосередити діяльність об'єднання на п'яти основних завданнях, а саме:

- 1) організація та проведення зимової та літньої шкіл, у форматі тренінгів, для викладачів юридичних клінік;
- 2) розробка сайту та централізованого електронного журналу звернень громадян із надання правової допомоги;
- 3) підготовка посібника «Основи юридичної клінічної практики».

4) продовження діяльності робочої групи з приведення нормативних актів у відповідність до Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України;

5) розробка та прийняття Стандартів юридичної клінічної освіти (навчальний та соціальний аспект);

Потрібно згадати й те, що взимку 2014 р. Асоціацією юридичних клінік України спільно з Українською фундацією правової допомоги було успішно проведено конкурс студентських робіт, в якому взяло участь понад 50 студентів з усієї України на тему: «Юридична клініка: що це для нас та чому ми тут?» [139].

Вже 1-4 квітня 2014 року у Львові відбулася весняна школа правової клінічної освіти «Стандарти юридичних клінік», покликана вдосконалити мережу юридичних клінік для підготовки нового покоління юристів на основі єдиних стандартів та передового досвіду. Тематика заходу охопила основні аспекти діяльності та організації юридичних клінік: побутові, організаційні питання, методи та форми правового навчання [10].

Тому можна здійснити виокремлення формування національної мережі юридичних клінік в наступні етапи:

1) створення в Україні перших юридичних клінік за ініціативою студентів, за кошти меценатів та грантодавців та на базі благодійних неурядових правозахисних організацій (протягом 1997 - 1999 рр.);

2) відсутність підтримки їх діяльності з боку профільних міністерств та мінімальна підтримка керівництва закладів вищої освіти (протягом 1999-2001 рр.);

3) визнання органами державного управління та освітніми закладами ролі юридичних клінік у системі підготовки висококваліфікованих юристів (з 2001 р. – по серпень 2006 р.);

4) активне створення системи юридичних клінік у структурі закладів вищої освіти України (серпень 2006 р. – червень 2012 р.);

5) обґрунтування юридичним клінічним рухом правового статусу юридичних клінік як суб'єктів надання безоплатної правової допомоги на законодавчому рівні (з червня 2012 р. – до теперішнього часу) [6, с.59].

Враховуючи історію становлення та поширення юридичних клінік в Україні, багатозначність терміну «юридичний клінічний рух» у його широкому та вузькому (персоніфікованому) значенні заслуговує на позитивне розуміння.

У першому випадку юридичний клінічний рух є збірним поняттям і охоплює всі юридичні центри та ланки правової спільноти Української держави, які доклали значних зусиль для відновлення діяльності юридичних клінік. До цього причетні благодійні та неурядові організації такі як Міжнародний благодійний фонд «Фундація юридичних клінік України» та Міжнародний фонд «Відродження», Всеукраїнська благодійна організація «Українська фундація правової допомоги», Агенство США з міжнародного розвитку (USAID), тощо [57, с. 3-4].

За даними Асоціації юридичних клінік України на початок 2014 року, фактично у вищих навчальних закладах налічується до 60 юридичних клінік, які активно займаються забезпеченням доступу малозабезпечених верств населення до безоплатної правової допомоги [90, с. 73].

Підсумовуючи понад столітню історію юридичних клінік у світі, слід зазначити, що вітчизняні вчені виділили чотири періоди формування ідеї юридичної клінічної освіти [19, с. 98–99]. Перший період датується кінцем XIX - початком XX століття, саме виникнення ідеї створення юридичних клінік. Наступний період охоплює початок 60 рр. XX століття, коли в різних країнах робилися зусилля для реалізації ідеї клінічної освіти. До третього періоду належить остання третина XX століття, коли була розроблена ідеологія та методика юридичної клінічної освіти, а сама ідея застосовувалася в багатьох

університетах різних країн. Четвертий (сучасний) період обумовлюється соціальною спрямованістю в правовій освіті, коли підготовка юристів зосереджується на проблемах правосуддя і можна говорити про появу нової філософії правової освіти.

Науковець М.Б. Поляков, вивчаючи світову історію виникнення юридичних клінік, виокремлює п'ять етапів розвитку юридичної клінічної освіти:

1) виникнення ідеї юридичної клінічної освіти та перші спроби її створення (середина XIX – початок XX ст.);

2) спроби відкриття юридичних клінік, активні дискусії у науковій літературі стосовно ідеї започаткування (перша третина XX ст.);

3) занепад розвитку юридичної клінічної освіти (перша третина XX ст.– 50-ті рр. XX ст.);

4) тенденції відродження юридичної клінічної освіти, відкриття юридичних клінік при вищих навчальних закладах (50-ті рр. XX ст. – кінець XX ст.);

5) включення юридичної клінічної освіти до державних освітніх стандартів деяких країн, відкриття юридичних клінік у світі, проведення міжнародних наукових заходів з метою розвитку юридичної клінічної освіти (останнє десятиліття XX ст. – теперішній час) [104].

Однак, незважаючи на різні підходи до періодичності становлення та розвитку юридичної клінічної освіти, можна стверджувати, що поява юридичних клінік у різних країнах, за різних правових умов і в інший час призвело виникнення випадків до витіснення та забуття цього освітнього компоненту (наприклад, XIX – XX ст.ст. в Німеччині), в інших - до мінімального використання в органах організації практики студентів; в третіх - до активного розвитку клініки методом вивчення як відносно самостійної (в нормативному плані) юридичної клінічної освіти (в 60-80 роках XX ст. в США).

1.2. Детермінанти формування системи юридичних клінік

В українській освітній системі клінічна юридична освіта як новий формат навчання вже зарекомендувала себе дієвим засобом для досягнення чималої кількості різнопланових (організаційних, навчальних, соціальних) цілей. Сьогодні майже у всіх регіонах України створені юридичні клініки, які успішно функціонують та постійно розвиваються.

Отож в чому виявляється значущість юридичної клінічної освіти?

Насамперед слід зауважити на тому, що одним із ключових моментів такого навчання є поєднання теоретичних та практичних навичок, адже в рамках роботи юридичної клініки студенти та викладачі можуть провести аналіз взаємодії юриспруденції та реальної юридичної практики.

По-друге, участь в діяльності юридичної клініки сприяє формуванню в студентів професійної відповідальності, що зі свого боку привертає увагу правової спільноти до етичного аспекту виховання майбутніх спеціалістів в сфері юриспруденції.

Третім важливим моментом є те, що саме завдяки роботі юридичної клініки може бути гарантовано повноту основи правового навчання. Це забезпечується зокрема тим, що матеріал, який накопичується при наданні реальної правової допомоги клієнтам, можна в подальшому впровадити в процес навчання на юридичних факультетах. Йдеться насамперед про конкретні юридичні ситуації, які вирішують студенти при наданні правової допомоги в рамках участі в юридичній клініці, приклади позовних заяв, відзивів на позовні заяви, апеляційних, касаційних скарг, та безліч інших процесуальних заяв та документів, складених безпосередньо студентами [161].

Не можна не зауважити також те, що в юридичні клініки більшою мірою звертаються малозабезпечені верстви населення, які в такий спосіб можуть отримати юридичну допомогу абсолютно безкоштовно. В даному аспекті

виявляється соціальна цінність юридичної клініки [164, с.151-152]. Слід звернути увагу і на те, що неоціненне значення має навчання студентами широкого кола суспільства (школярів, осіб, які потребують охорони своїх прав та ін.) основам права, що відіграє велику роль не лише в процесі прогресу рівня правової грамотності населення, а й, що важливо, вносить свою лепту в розвиток правової держави та громадянського суспільства [203, с. 715].

Отже, клінічна юридична освіта має високу цінність як для викладачів та студентів юридичних факультетів, так і для спеціалістів у сфері права. Функціонування таких установ, як юридичні клініки, беззаперечно є надважливим для соціально незахищених груп населення.

Значення юридичної клініки в практичній підготовці майбутніх правників важко переоцінити. Під час надання правової допомоги студенти, вирішуючи різноманітні правові проблеми клієнтів, мають змогу особисто спілкуватись з громадянами, які звернулись до юридичної клініки. Це допомагає студентам набути необхідних для юристів навиків комунікації з людьми.

Варто звернути увагу і на сектор «Street Law», в рамках діяльності якого студенти розробляють уроки для викладання правознавства для учнів шкіл, а також беруть участь в організації позакласних заходів, що безпосередньо пов'язані з тематикою права, проводять дебати, семінари з прав людини та влаштовують зустрічей з відомими правниками [13]. В такий спосіб студентам вдається закріпити свої академічні знання, а також навчитись публічно виступати та взаємодіяти з аудиторією, що, як було зазначено вище, є одним із основних навиків для спеціалістів в галузі права.

Крім того, під час надання правової допомоги студенти-клініцисти розвиваються як соціально-орієнтовані юристи. Таким чином, підвищується рівень професіоналізму майбутніх правників та стає можливим привернення їхньої уваги до етичних питань. З огляду на це, участь студентів у діяльності

юридичних клінік здійснює позитивний вплив на формування професійного світобачення майбутніх спеціалістів у сфері права [22, с. 1].

Важливим аспектом роботи юридичної клініки є те, що соціально незахищені верстви населення мають змогу отримати юридичні послуги безоплатно, що є одним із пріоритетів функціонування клініки.

Студенти, які хочуть брати участь в роботі юридичної клініки, повинні успішно навчатись, володіти певним рівнем знань та рядом навичок, серед яких найважливіша - відповідальність, бути активними та на достатньому рівні підготовлені.

Враховуючи актуальні потреби українського суспільства, можна стверджувати, що клінічна юридична освіта – не далека перспектива, а об'єктивна реальність. У нашій країні така форма навчання, як юридична клініка, стрімко розвивається, про що свідчать наступні факти:

- у багатьох ЗВО функціонують юридичні клініки;
- велика кількість громадських організацій співпрацюють та надають підтримку юридичним клінікам;
- в суспільстві прослідковується немалий попит на послуги, що надають юридичні клініки;
- для студентів наявна можливість розкрити свій інтелектуальний потенціал та творчі здібності;
- юридичні клініки слугують зв'язком між академічними знаннями та практичною діяльністю в майбутньому [21, с. 96-97].

Зовсім не новою є ситуація, коли випускник юридичного закладу вищої освіти, володіючи хорошою базою теоретичних знань, не може скласти найпростіший процесуальний документ чи виявити проблему клієнта при особистому спілкуванні з ним.

Влаштуватись на роботу за фахом за браком досвіду та за відсутності практичних навичок – майже неможливе для виконання завдання, оскільки

представники юридичного бізнесу та інші роботодавці не зацікавлені в працевлаштуванні юриста без досвіду [43, с. 7].

Допомогти молодим юристам вийти з такого замкненого кола можуть юридичні вузи, які ще на етапі навчання повинні всебічно взаємодіяти зі студентами, сприяючи останнім набувати необхідні для подальшої роботи практичні навички.

Для досягнення такої цілі ефективним засобом є саме діяльність юридичних клінік, що виконують навчальну, правопросвітницьку та координаційну функції [56, с. 3].

Виникає питання: чому з урахуванням високої ефективності та значущості для студентів-правників юридичні клініки досі не функціонують у всіх закладах вищої освіти, які здійснюють підготовку майбутніх юристів?

В Україні налічується близько 200 юридичних факультетів та вищих навчальних закладів, кількість юридичних клінік - більше 70 [63, с. 162].

Слід зауважити на тому, що студенти правничих ВНЗ, які за результатами складення єдиного фахового вступного випробування до магістратури з блоку «Право» набрали найвищі бали, у переважній більшості брали участь у діяльності юридичної клініки на базі свого навчального закладу.

Перше місце у рейтинговому списку посідає Національний університет «Києво-Могилянська академія», після нього Львівський національний університет імені Івана Франка, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Харківський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при президентіві України та Полтавський юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого [87, с.3].

Так, як було зазначено вище, юридична клініка є зв'язковим елементом між теоретичними знаннями та набуттям практичних навичок через надання юридичної допомоги. Разом з тим, потрібно розмежовувати роботу центрів

безоплатної правової допомоги, до компетенції яких відносять надання безоплатної правової допомоги громадянам, та діяльність юридичної клініки, правові ситуації та питання в якій несуть в собі навчальний елемент, так як фундаментальною функцією юридичної клініки є саме навчальна функція [77, с. 84].

Серед основних напрямків діяльності, якими займається юридична клініка, серед іншого, є робота в правопросвітницькому напрямку.

До прикладу: у випадку звернення за правовою допомогою особи, якій не може бути надано допомогу в клініці, студенти-клініцисти можуть ознайомити дану особу з її правами та надати консультацію щодо способів їх захисту, порадити звернутись до центру надання безоплатної правової допомоги (у разі відповідних підстав).

Для розвитку навиків спілкування з різними категоріями громадян, чіткого та доступного донесення інформації, тобто формування в студента-правника так званих «м'яких навичок», юридичні клініки взаємодіють з різноманітними правопросвітницькими проектами, серед яких такі масштабні, як загальнонаціональний проект Мін'юсту «Я маю право», проекти USAID, проект Асоціації юридичних клінік України «Street Law» [67, с.245].

Асоціація юридичних клінік України, сприяючи поширенню юридичних клінік у ЗВО, а також впроваджуючи одні з найкращих міжнародних практик, внесла свою лепту в розвиток юридичної клінічної освіти. Саме завдяки активній взаємодії керівників закладів вищої освіти, які здійснюють фахову підготовку правників, з громадськими організаціями (насамперед з Асоціацією юридичних клінік) стане можливим досягнення великої цілі – покращення якості освіти в Україні [84, с.65].

Юридичні клініки не досить популярні через причину незацікавленості студентів, так як вони не вбачають явних бонусів за участь в діяльності клініки. Можливо, дієвим механізмом зацікавлення студентів до участі в діяльності

клініки слугуватиме зарахування участі в роботі клініки до студентської практики або певного курсу.

Корисним як для юридичних клінік, так і для роботодавців і HR-ів юридичного бізнесу, буде організація взаємодії між ними. Внаслідок налагодження комунікації між клініками та роботодавцями, самі заклади вищої освіти матимуть можливість сформувати позитивний та престижний імідж, допомагаючи випускникам працевлаштуватись, а роботодавці – знайти достойні кадри.

Для формування вмілого та компетентного юриста необхідно суттєво, ґрунтовно реформувати вищу юридичну освіту. Науковці, досліджуючи сферу вищої освіти загалом та вищої юридичної освіти зокрема, говорять про намагання визначити роль академічної освіти в умовах постмодерністського культурного середовища, (пост) інформаційного суспільства та глобалізації. З огляду на ці фактори, можна говорити про те, що перед студентом стоїть непросте завдання: бути фахівцем вузькоспеціалізованим, безумовно та достовірно знаючи одну галузь чи інститут, або ж мати «широкі» знання і бути юристом, котрий за потреби зможе пристосуватись до змін системи та швидко перекваліфікуватись за такої необхідності [100, с. 10].

Не менш важливим є розуміння та застосування етичних стандартів у даній професії, оскільки сьогодні перед правником стоять підвищені вимоги щодо доброчесності.

Актуальна система освіти в нашій країні більшою мірою зосереджена на автоматизованому передаванні знань, в той час як одними з основних вимог до вчорашніх студентів є саме практичні юридичні навички. Серед цілей та завдань юридичної освіти розвиток практичних навиків та компетенцій тільки починає набувати значення.

Вирішенням проблеми актуалізації юридичної освіти займаються чимало науковців, викладачів та практиків. Однак більшість наукових праць

українських вчених досі присвячені педагогічній проблематиці [150, с. 47], що робить неможливим застосування компетентнісного підходу до навчання, зважаючи на те, що педагогіка має інші пріоритети та користується іншими методами.

Серед основних проблем освіти - «високий» або «низький» рівень знань, проблема надто «позитивістського» підходу до освіти. Однак більшість науковців при обговоренні необхідності змін посилаються, наприклад, на документи Ради Європи чи закони України. Тобто мова йде переважно про стандартизацію освіти, переваги та недоліки Болонського процесу, практична орієнтованість освіти [109]. З огляду на вищевказані аспекти досліджень українських вчених, проблема викладання як фундаменту освіти залишається практично недослідженою. У зв'язку з цим, актуальність впливу юридичних клінік на розвиток української системи освіти є вагомим детермінантом.

Для того, щоб правильно обрати підхід до викладання, необхідно насамперед усвідомлення особливого статусу правника, що, своєю чергою, робить затребуваним використання різних підходів до викладання. Як не дивно, система законодавства в Україні постійно зазнає змін, а тому сьогоdnішній юрист повинен мати розуміння про природу права та доктрину прав людини. Фундаментальна перебудова конституційного ладу вимагає розуміння Веберівської бюрократії, ґрунтового усвідомлення принципу поділу влади та ролі інституцій у становленні та стабільному функціонуванні демократії [146, с.84-85].

До того ж, сьогоdnішній юрист повинен розуміти, в чому полягає суть верховенства права та інструментів його застосування на практиці, шляхів розвитку й переходу від держави, що розвивається, до розвинутої держави.

Автори статті «Сучасні тренди у юридичній освіті» [203, с.721], що вийшла в «*Columbia Law Review*» у 1964 р., проводять аналіз нових (на той час) підходів до викладання, які дещо відмінні від звичних лекційних занять. В даній

статті мова йшла саме про підхід до освіти через вирішення кейсів; підхід до освіти через вирішення проблемних питань; компетентнісний підхід; підхід, спрямований на розвиток готовності до публічно-політичної діяльності. Як зауважують автори, найбільш затребуваними в юридичній освіті є останні два підходи, адже завдяки впровадженню таких підходів студенти-правники зможуть набути необхідні навички та вміння, які в подальшому стануть в нагоді в процесі їхньої професійної правової діяльності.

Компетентнісний підхід до викладання передбачає навчання правників не так для знання права, як для його застосування [54, с.63], і зважаючи на це, освіта має зосереджуватися на розвитку вмінь і навичок, а не тільки знань. Західна Європа використовує саме таке розуміння сутності юридичної освіти, однак в правовій літературі українських вчених-правників досі тривають дискусії щодо доцільності використання компетентнісного підходу у викладанні. До прикладу, В. Комаров стверджує, що цей підхід дасть змогу гармонізувати вищу юридичну освіту та ринок праці [59, с. 22].

Істинність даної позиції виправдовується з аспекту конкурентоздатності випускника, який тільки закінчив навчання. В даному ключі критично оцінюється роль освіти лише для задоволення вимог роботодавців. Професійна сегментація ринку юридичних послуг має негативний вплив на підготовку студентів-правників. В процесі підвищення рівня спеціалізації під час навчання призводить збільшення також навантаження на викладачів, що в свою чергу, зменшує їхню автономію, а також звужує вибір професійного напрямку для студентів [82, с. 208].

Власне, зміщення акценту на практичність навчання є одночасно перевагою та недоліком компетентнісного підходу. Доступ до кожної з основних правничих професій (судді, адвоката, прокурора, нотаріуса) вимагає принаймні дворічного досвіду роботи та стажування, тому компетентнісний підхід необхідно використовувати в поєднанні з підготовкою студентів до

публічно-політичної діяльності. Такий підхід, який дає змогу врахувати динаміку ринку праці та робить навчальний процес більш гнучким, є важливою складовою неоліберального підходу до освіти [98].

А. Бун, Дж. Флад та Дж. Вебб зауважують, що «гнучкість (*“flexibilization”*) дасть змогу демократизувати знання, покращити доступ до знань, а також допомогти особам створити програми навчання, що є більш самостійними, спрямованими на особисті потреби та, можливо, більш відповідними» [85, с. 34]. Гнучкість програм у підході, спрямованому на розвиток готовності правника до публічно-політичної діяльності, вочевидь, має зосереджуватися також на вивченні етики, розумінні процесів юридичних реформ, адвокації, розвитку лідерства у формуванні суспільної думки щодо суттєвих суспільних, економічних та політичних процесів. Крім того, Європейська асоціація юридичних факультетів у «Резолюції про юридичну освіту в Європі, що змінюється» від 21 квітня 2017 р. [8, с. 19-20] звертає увагу і на те, що юридична освіта має надаватися в університетах, які мають право на повну академічну свободу в заохоченні свободи думки та самовираження, а також академічну мобільність. Ця позиція підтверджує необхідність підготовки правника до активної ролі у демократичному суспільстві.

Як приклад розвитку компетенцій та розуміння соціальної ролі правника можна навести проходження студентами практики в юридичних клініках на базі вищих навчальних закладів, де вони на основі реальних справ навчаються допомагати соціально незахищеним та малозабезпеченим особам. Функціонування юридичних клінік як елементу практично орієнтованого навчання має надзвичайно вагоме значення. Навчання в юридичних клініках, крім сприяння розвитку правничих компетенцій, допомагає також усвідомити основоположні цінності юридичної професії: компетентне представництво клієнта, розвиток почуття справедливості, чесності і моральності, постійний професійний розвиток [9 с.156].

В процесі активної розбудови української держави, впровадження соціальних, правових реформ, зміни економічної системи шляхом переходу до ринкових відносин актуальною стала проблема вдосконалення системи підготовки юристів, які були б озброєні потрібними знаннями, високим рівнем культури, громадянської та соціальної свідомості. Юрист є доступною і відкритою до клієнтів особою, яка на основі здобутого кваліфікаційного ступеня та з дотриманням високих стандартів моральності та професійної етики будує свою діяльність таким чином, щоб вона була спрямована на захист прав та законних інтересів особи з урахуванням публічного порядку держави. Саме розуміння зазначеного вище може слугувати для студентів підґрунтям професійної підготовки.

Для вирішення даної задачі вбачається можливим скористатись інноваційними методами практичної підготовки. Таким із методів володіє юридична клініка. Вона створюється як структурний підрозділ вищого навчального закладу III-IV рівнів акредитації, що здійснює підготовку фахівців за напрямом «Право», та як база для практичного навчання студентів старших курсів. Принципами, які лежать в основі здійснення юридичною клінікою своєї діяльності, є принципи: верховенства права, законності, справедливості, людської гідності; спрямованості на захист прав і свобод людини; гуманізму; об'єктивності; безоплатності надання правової допомоги; конфіденційності; компетентності та сумлінності.

Юридичні клініки станом на сьогодні успішно функціонують у понад 14 регіонах України, а їх кількість, за даними асоціації юридичних клінік України, становить більше 70. Кожного року студенти-клініцисти та їхні наставники надають безкоштовну правову допомогу більше 15 000 осіб, які належать до малозабезпечених верств населення. В цьому полягає соціальне значення юридичних клінік [120].

Всупереч усьому юридична клінічна освіта, хоч і почала поширюватись у навчальних закладах, все ж таки досі не набула належного значення. Існує думка, що цьому існує декілька суб'єктивних та об'єктивних причин. Серед них недостатнє матеріально-технічне забезпечення клінік, відсутність достатнього фінансування, невідповідність навчально-методичного забезпечення окремих клінік встановленим вимогам тощо. На наш погляд, найбільш проблематичний характер носить питання стосовно забезпечення такої моделі діяльності юридичної клініки, яка не тільки була б потужним механізмом для досягнення високого рівня професійної компетенції, а й зробила можливим вплив на деякі зміни поглядів студента, а також на переосмисленні соціальних цінностей.

Організації та функціонуванню юридичних клінік в Україні присвячені наукові праці таких українських вчених, як А.О. Галай, В.В. Стаднік, В.В. Єлов та інших.

Сьогодні особливо гостро постає питання стосовно ґрунтовного комплексного дослідження найефективніших методів реалізації принципів діяльності юридичної клініки, які б мали практичне спрямування на формування студента-правника як цілісної особистості, яка здатна дотримуватися високих стандартів моральності й професійної етики [24, с.3]. З огляду на те, що надання студентами-клініцистами безкоштовної юридичної допомоги соціально незахищеним категоріям людей формує в студентів індивідуальне бачення питань етичного характеру, власні погляди на ефективність правової системи в країні. Слід зазначити, що юридична клінічна освіта має на меті становлення і розвиток людини як індивідуальності і найвищої цінності суспільства, на виховання високих моральних якостей, на формування громадян, здатних до свідомого соціального вибору.

У відповідності до Типового Положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України: «метою юридичної клініки є підвищення рівня практичних знань, умінь і навичок студентів юридичних спеціальностей,

забезпечення доступу представників соціально вразливих груп суспільства до правової допомоги, формування правової культури громадян, підготовка і навчання студентів у дусі дотримання поваги до принципів верховенства права, справедливості і людської гідності, розширення співробітництва вищих навчальних закладів, що здійснюють підготовку фахівців- юристів, із судовими, правоохоронними органами, органами юстиції, державної влади і місцевого самоврядування, з іншими установами та організаціями, впровадження в навчальний процес елементів практичної підготовки студентів-правників у сфері юридичних послуг» [142].

Складається враження, що поданий підхід до окреслення мети діяльності юридичної клініки не повною мірою відповідає загальним підходам щодо загального поняття «мета організації». Якщо говорити про мету з боку менеджменту, то вона являє собою бажаний результат від діяльності організації, досягнення якого прагне група, працюючи разом. Враховуючи положення викладеного підходу, можна зробити висновок про те, що у Типовому положенні закріплено цілі юридичної клініки, однак мета юридичної клініки як організації чітко не визначена.

Якщо брати до уваги те, що як організація юридична клініка покликана реалізовувати не одну, а кілька необхідних дій для успішного функціонування та розвитку, слід розкласифікувати такі цілі. Юридична наукова література пропонує виокремити освітні цілі, соціальні цілі та інші цілі, які ставить перед собою юридична клініка [1, с. 250]. Як стверджує В. Єлов, незалежно від усіх спроб та намагань вирішити питання стосовно пріоритетності цілей юридичної клініки, спеціалісти не можуть дійти спільної думки про те, яке все-таки із завдань – навчання чи надання юридичної допомоги – є важливішим [44, с. 118].

Звичайно, при здійсненні юридичною клінікою своєї діяльності вбачається можливим досягнення їх єдності, організація взаємодії та результатної спрямованості методом формулювання та вирішення інших

завдань, які конкретніші за цілі і повинні мати не лише якісні, а й кількісні, просторові та часові характеристики.

Згідно з Типовим положенням: «у якості основних завдань юридичної клініки виступають надання студентам можливості набуття навичок практичної діяльності за фахом, створення місць для проходження студентами навчальної та виробничої практики, надання громадянам соціально вразливих верств населення суспільства безоплатних юридичних консультацій, проведення заходів з правової освіти населення, забезпечення можливості спілкування студентів під час навчального процесу з фахівцями-практиками судових і правоохоронних органів, інших державних органів та органів місцевого самоврядування з питань їх діяльності, створення ефективного механізму обміну інформацією між населенням, засобами масової інформації та юридичною клінікою, що дозволить оперативно реагувати на практичні потреби громадян» [32, с. 6].

З урахування викладеного, можна стверджувати, що детермінанти формування системи юридичної клініки, як і її завдання характеризуються досить багатоаспектно. У зв'язку з цим виникає необхідність чіткого окреслення переліку засобів, за допомогою яких мета юридичної клініки може бути досягнута, а конкретне завдання вирішене. Якщо брати до уваги те, що створення, існування та функціонування юридичної клініки має циклічний характер з визначеними стадіями життєвого циклу, то стає очевидним, що вибір визначених засобів має здійснюватися саме з урахуванням цієї циклічності.

А.О. Галай стверджує, що організація ефективної діяльності юридичної клініки передбачає розроблення кожної з її складових, а тому потребує побудови великої кількості моделей, кожна з яких описує лише певний аспект діяльності юридичної клініки. Для передбачення та прогнозування подальшої діяльності юридичної клініки, для можливості поєднання значної кількості елементів та вивчення взаємозв'язків цих елементів ефективним способом може

слугувати саме створення системи моделей [21, с. 157]. З цього можна зробити висновок про те, що модель сучасної юридичної клініки заснована на поступовому вдосконаленні підготовки та навчання студентів з дотриманням і повагою до принципів верховенства права, справедливості і людської гідності.

Узагальнюючи детермінанти формування системи юридичних клінік, можна виділити їх в наступному вигляді.

Насамперед, як одна з форм практичного навчання, юридична клініка відповідає віковим та пов'язаним з віковими особливостями студентів. Бачення студентами клініки характеризується сприйняттям юридичної клініки як організації з чіткими цілями, завданнями, в рамках діяльності якої результати досягаються як реально професійні, що в подальшому може збільшити психолого-педагогічний вплив на майбутніх молодих фахівців.

По-друге, поступове залучення студентів до вирішення реальних завдань забезпечує безперервне та поступове навчання, сприяє чітко спрямованому розвитку професійно важливих якостей, оволодінню навичками та вміннями, збагачення професійних поглядів і переконань майбутніх юристів, сприяє їхній постійній творчій активності та самостійності.

По-третє, діяльність студента-клініциста з вирішення конкретної правової ситуації робить можливим досягнення конкретної соціальної мети: надання правової допомоги малозабезпеченим, що в свою чергу має значний вплив на формування індивідуального усвідомлення застосування норм професійної діяльності.

Враховуючи викладене вище, необхідно зауважити на тому, що при вирішенні конкретної ситуації у студента-клініциста формується індивідуальний варіант поведінки, тобто формується особиста поведінкова культура, і цей процес включає в себе дві складові: 1) накопичення правових знань; 2) перетворення цієї накопиченої інформації в особисті переконання [74, с. 145].

Тому важливим завданням є розроблення та реалізація структурно-функціональної моделі формування правової культури студента, в основі якої була б взаємодія вказаних складників і дотримання під час навчання в юридичній клініці сукупності певних педагогічних умов. Перелік таких умов складають: кадрове забезпечення навчально-виховного процесу в юридичній клініці, яке здійснюється на базі спеціальної наукової та методичної підготовки викладачів; націленість навчального процесу на формування правової культури впродовж всього періоду професійної підготовки студентів у юридичній клініці; організація суб'єктної взаємодії «студент-викладач»; неперервне вдосконалення змісту, форм і методів навчання, в т.ч. введення в навчальну програму юридичної клініки базового курсу психології та етики юриста.

Лише за умови комплексного дотримання зазначених вище умов у юридичній клініці стає можливим процес реалізації поставлених перед юридичною клінікою завдань, зокрема стосовно формування позитивної мотивації професійної діяльності майбутнього правника, а також формування глибокої поваги до закону та цінностей правової держави [74, с. 146].

Всупереч усьому, за сучасних умов розвитку проблема формування правової еліти в суспільстві України постає особливо гостро. Суттєвих змін внаслідок кардинальних змін суспільних цінностей зазнало і правове регулювання, і незважаючи ні на що Україна цілеспрямовано рухається в сторону модернізації усіх без виключення галузей правового життя. В процесі становлення правової еліти, радикально нової за сутністю, функціями та орієнтованістю, перед дослідниками постало немало проблем наступності в практичній діяльності цих еліт, в цінності набутого досвіду та інструментів, за допомогою яких передача знань в процесі підготовки майбутніх правників буде найбільш результативною.

Сьогодні при наявному правовому розвитку серед основних завдань якісної юридичної освіти виокремлюють підготовку юристів, що діють у відповідності до принципів верховенства права.

Рівень ефективності змін правової сфери та змін держави в цілому залежать насамперед від рівня правової культури суспільства нашої країни. Так, як соціальне явище та як правова категорія правову культуру досліджували чимало науковців з різних галузей, проте правова культура досліджувалась в кардинально інших умовах суспільної реальності. У зв'язку з цим, правова культура суспільства сьогодення перебуває у перехідній стадії, а тому це питання потребує нового теоретичного осмислення самої сутності правової культури, а також вироблення якісно нових ціннісних орієнтацій.

У сучасний час, коли Україна обрала курс цілісної модернізації, науковий аналіз аспектів цього процесу, у тому числі правової культури як індикатора правового прогресу, становить значний теоретичний і практичний інтерес. Важливим також є виокремлення питання формування правової культури в юридичній освіті, оскільки саме в процесі юридичної освіти пізнаються державно-правові явища, відбувається формування правосвідомості та правової культури [152, с. 17].

Поняття «правова культура» є часто вживаним в державних документах, у науковій та навчальній літературі. Проте теоретична розробленість вказаного поняття залишається на досить низькому рівні.

Юридична наука пропонує нам численні визначення цього терміну, які іноді певною мірою заперечують одне одного. Латинське «cultura», від якого походить слово «культура», раніше мало значення «обробіток», «обробку ґрунту». Згодом цей термін був перенесений на сферу громадськості і почав означати виховання і освіту, «обробіток людини».

Виокремлюють три складові структури правової культури:

1. знання про право;

2. ставлення до права;
3. навички правової поведінки [131, с. 9].

З цього слідує, що особа з високим рівнем правової культури зобов'язана мати ґрунтовні знання в законодавстві, етиці, логіці, а також володіти високим рівнем правової культури. Таким чином, правова культура особлива тим, що нею охоплено сукупність уявлень людини про право, реалізацію права, про роботу посадових осіб та державних органів.

Як висновок, правову культуру як поняття слід сприймати як конкретний спосіб мислення, фіксований стандарт поведінки, а якщо розглядати глибше – правова культура являє собою правовий менталітет визначеного суспільства.

Доступ до правосуддя є основним елементом правової системи. Водночас основним принципом функціонування будь-якої правової системи є те, що вона повинна гарантувати справжнє право на рівний доступ до правосуддя. Право на правову допомогу є аспектом доступу до правосуддя та права на справедливий суд.

На думку В.В. Лемака, термін «механізм захисту та гарантії прав і свобод людини» передбачає, що вказаний механізм повинен включати нормативні засоби забезпечення прав і свобод людини та державні й недержавні інституційні засоби та способи забезпечення прав і свобод людини. Незалежно від того, що в цьому визначенні мається на увазі механізм захисту всіх прав і свобод, складові такого механізму можливо презюмувати і на конкретне право, зокрема, право доступу до правосуддя [67, с. 251].

Цікаво, що значення системи державної правової допомоги нерідко розкривається саме через захист людини від самої держави (захист у кримінальному провадженні від державного обвинувачення, представництво у справах про оскарження дій або бездіяльності органів державної влади). При цьому в держави виникають як «позитивні» зобов'язання (забезпечити доступ до правосуддя), так і «негативні» (не втручатися в діяльність захисника, коли

держава є порушником гарантованого права). Стосовно таких зобов'язань слід зазначити, що базові засади, призначені для впровадження інституту правової допомоги «від держави», викладені в ключових міжнародних документах з прав людини.

Відповідно до ст. 6 § 3 (с) Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (далі – Конвенція): «кожний обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення має щонайменше такі права: захищати себе особисто чи використовувати юридичну допомогу захисника, вибраного на власний розсуд, або – за браком достатніх коштів для оплати юридичної допомоги захисника – одержувати таку допомогу безоплатно, коли цього вимагають інтереси правосуддя» [86].

У ч. 3 ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права йдеться про те, що: «кожен має право при розгляді будь-якого пред'явленого йому кримінального обвинувачення як мінімум на такі гарантії на основі цілковитої рівності: бути судимим в його присутності і захищати себе особисто або за посередництвом обраного ним захисника; якщо він не має захисника, бути повідомленим про це право і мати призначеного йому захисника в будь-якому разі, коли інтереси правосуддя того вимагають, безоплатно для нього в усякому такому випадку, коли у нього немає достатньо коштів для оплати цього захисника» [86].

Безоплатна юридична допомога, право на яку гарантується ст. 6 § 3 (с) Конвенції, має бути «конкретною і дієвою». Мається на увазі, що сам факт призначення державного захисника ще не означає ефективність такої допомоги, так як адвокат *ex officio* може померти, тяжко захворіти, зіткнутись з тривалими перешкодами або ухилитись від виконання своїх обов'язків.

Стаття 6 § 1 Конвенції не стверджує, що держава має забезпечувати безоплатну правову допомогу у кожному спорі, що стосується «цивільних прав» (Ейрі проти Ірландії, § 26). Існує чітка різниця між ст. 6 § 3 (с) Конвенції, яка

гарантує право надання безоплатної правової допомоги у кримінальних провадженнях за певними обставинами, і ст. 6 § 1 цієї ж Конвенції, яка не розкриває питання про правову допомогу (Ессаді проти Франції, § 30). Проте завданням Конвенції є захист практичних та ефективних прав, у тому числі права на доступ до суду. Відповідно до ст. 6 § 1 іноді може зобов'язати державу надати правову допомогу, коли така допомога неминуча для ефективного доступу до Суду (Ейрі проти Ірландії, § 26).

Резолюція (78) 8 Комітету Міністрів Ради Європи про безоплатну правову допомогу і юридичні консультації від 2 березня 1978 р. встановлює, що ніхто не може бути в силу перешкод економічного характеру позбавлений можливості використання або захисту своїх прав у будь-яких судах, повноважних виносити рішення з цивільних, господарських, адміністративних, соціальних чи податкових справ. З цією метою кожна особа має бути наділена правом на необхідну безоплатну правову допомогу в судовому провадженні. При розгляді того, чи така допомога є необхідною, слід враховувати: а) фінансові можливості та зобов'язання відповідної особи; б) очікувані судові витрати [121].

Мова йде не тільки про роботу центрів з надання безоплатної правової допомоги, а й про діяльність юридичних клінік, які, на нашу думку, також грають роль інституції захисту прав людини та основоположних свобод.

Говорячи про національне законодавство, право на безоплатну правову допомогу було передбачено в Конституції України першої редакції, проте сьогодення система надання безоплатної правничої допомоги почала функціонувати після прийняття профільного Закону України «Про безоплатну правову допомогу» від 2 червня 2011 р. (далі – Закон). Діяльність юридичних клінік, як вже зазначалось у дослідженні, регулюється Типовим положенням про юридичні клініки [105].

Соціальна правова держава - держава, яка служить суспільству, прагне виключити чи звести до мінімуму соціальні відмінності; держава, що характеризується конституційним правлінням, розвиненою правовою системою та верховенством правового закону у суспільному житті, існуючою системою соціального контролю над владою та наявністю ефективних механізмів, що гарантують правову соціальну захищеність особи та забезпечують їй активне та безперешкодне використання всім комплексом загально визнаних прав і свобод [64, с. 282].

Слід зазначити, що основною соціальною метою правової допомоги є захист прав, свобод та законних інтересів громадян. Виходячи з цього, важливим детермінантом діяльності юридичних клінік є надання безкоштовної юридичної допомоги соціально незахищеним верствам населення. У цьому випадку не має значення майнове становище громадянина чи певні психофізіологічні особливості. Люди, які не можуть сплатити за послуги юриста, теж повинні мати можливість захистити свої права. І це їм можуть надати юридичні клініки.

Враховуючи соціальну складову, що розглядається, істотний внесок у розвиток системи надання безкоштовної юридичної допомоги здійснюється юридичними клініками. Адже вони проводять діяльність у сфері надання безоплатної юридичної допомоги населенню, беруть участь у правовому просвітництві громадян та роз'ясненні чинного законодавства, а також здійснюють інформаційну діяльність в соціальних мережах. Підставами для правового консультування є безпосередні усні звернення (особистий прийом), письмові звернення, а також за наявності технічної можливості звернення, прийняті за допомогою електронної пошти та з використанням засобів Інтернету. У зв'язку карантинними обмеженнями, студентами-клініцистами на постійній основі надаються юридичні консультації шляхом on-line спілкування.

Таким чином, беззаперечний той факт, що юридична допомога, яка надається юридичними клініками як соціальне благо необхідна будь-якому соціуму.

В останню чергу хотілося б зауважити на тому, що юридична клінічна освіта як нова форма навчання сприяє формуванню в молодих юристів навичок вільного мислення. Система вітчизняної освіти, незважаючи на суттєві зміни останніх років, досі характеризується тяжінням теоретичної складової навчання над практичною [141, с. 18]. Володіючи теоретичними знаннями на рівні вчених, юрист-випускник не в змозі застосовувати їх комплексно. Фактично в даному аспекті юридичну клініку слід сприймати як «ворога» догматичної системи, залишки якої існують і сьогодні. Саме на даному етапі необхідно презентувати інститут юридичних клінік як своєрідний центр, в якому здійснюється юридична практика та в якому малозабезпечені верстви населення мають змогу отримати безоплатну правову допомогу. З огляду на викладене, можна стверджувати, що юридична клініка, крім того, що виступає одним з інструментів правопросвітлення, вона також є саме тим місцем, де можна отримати таке затребуване лікування проти несправедливості.

1.3. Сутність поняття «юридична клініка» у законодавстві та науці адміністративного права

У всьому світі працюють юридичні клініки, виконуючи різні правові завдання і володіючи суттєвими відмінностями та особливостями.

Структура юридичних клінік відрізняється одна від одної. До прикладу одні діють при ЗВО і на його базі, інші працюють як відокремлений підрозділ. Проте більшість юридичних клінік діють на базі закладу вищої освіти.

Вивчаючи поняття терміну «юридична клініка» варто зазначити, що серед вчених, які досліджували дане питання, не існувало однієї думки про те, як з'явився термін «юридична клініка» (синонім – «правничка клініка»), де і коли.

Проаналізувавши історіографію, можна зробити висновок, що вперше цей термін зустрічається у статті професора Фромм Хольда, опублікована 1881 року в німецькому журналі [78, с. 14].

Вважається, що термін «юридична клініка» запозичено з англійської мови. Саме така назва, спершу видається не зовсім звичною та зрозумілою, до того ж англійською мовою має трішки інше значення. Але з часом усі звикли до цієї термінології.

На нашу думку, є важливим з'ясування змісту поняття «юридична клініка» як в законодавстві, так і в науці.

Поняття «клініка» ототожнюється із медичним закладом. І можна знайти чимало схожих рис в обидвох сферах обслуговування. Насамперед, обидва заклади здійснюються «лікування». Медичний – від хвороб фізичних або ж психічних, юридичний – від «хвороби незнання права», або ж проблем захисту прав. Варто зазначити, що схожість і в тому, що як у юридичних, так і в медичних клініках проводиться науково-дослідна та викладацька діяльність.

Можна часто зустріти і таку назву як «Pro bono», запозичена з латині і означає «для добра».

Ця назва означає спрямованість діяльності юридичних клінік – а саме, творення добра найменш забезпеченим верствам населення у вигляді надання правової допомоги. Лаконічна і влучна назва передає її значення – допомагати людям і водночас отримувати знання [104].

Дійсно, функціонування юридичних клінік абсолютно себе виправдовує, оскільки з однієї сторони до них звертається значна кількість малозабезпечених осіб за безоплатною правовою допомогою, а з іншого - студенти юридичних клінік набувають значний досвід професійної практичної діяльності, що в майбутньому слугуватиме для них успіхом на ринку праці.

Термін «юридична клініка» походить від англійського «law clinic» [25, с.44]. Проте «clinic» англійською має суттєво відмінне лексичне значення і не

завжди ототожнюється із медичним закладом навідмінно від українського «клініка».

Більшість вчених визначають «юридичну клініку» як формацію у вигляді навчально-практичного центру, який створюється і функціонує у структурі закладу вищої освіти (III та IV рівня акредитації, що здійснює підготовку спеціалістів за напрямками «Правознавство», «Право», «Правоохоронна діяльність»), за ініціативою ЗВО чи громадської організації у спільній діяльності із закладом освіти [30, с. 40-41].

А. Галай визначає юридичну клініку як особливий механізм сприяння якості юридичної освіти, що проявляється у створенні студентам можливостей для юридичної практики, виконання детальної та безпосередньої роботи із захисту прав людини [18, с. 41].

Інші дослідники розглядають юридичну клініку як базу практичного навчання, яке передбачає в собі синтез процесу практичної підготовки студентів та надання безкоштовної правової допомоги.

Юридичні клініки в Україні діють відповідно до Наказу Міністерства освіти і науки України «Про затвердження Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України» від 03.08.2006 року № 592. Відповідно до Положення юридична клініка є структурним підрозділом вищого навчального закладу III-IV рівнів акредитації, що здійснює підготовку фахівців за напрямом «Право», і створюється як база для практичного навчання та проведення навчальної практики студентів старших курсів [115].

В Типовому положенні поняття юридичної клініки розглядається як структурний підрозділ закладу вищої освіти, що створюється як основа практичної підготовки та навчальної практики студентів. Таким чином, юридичну клініку можна розглядати як інтегровану структуру в навчальному процесі вищих навчальних закладів юридичного профілю, метою якої є надання студентам практичних навичок.

Щоб реалізувати завдання та мету юридичної клініки потрібна відповідна система навчальних компонентів. У зв'язку із цим, А. Галай зазначає, що навчальні компоненти юридичної клінічної освіти – це система форм і методів діяльності юридичної клініки, що пов'язані з загальними завданнями вищої юридичної освіти в частині підготовки фахівця-юриста й упроваджені у звичну практику навчального процесу вищого навчального закладу. А в широкому значенні всі види діяльності юридичної клініки закладу вищої освіти є навчальними елементами, адже її здійснюють студенти для досягнення цілі навчання [16, с. 91-92].

В комплексі це все творить юридичну клінічну освіту. Щодо сутності юридичної клінічної освіти можемо виокремити наступні думки науковців.

Юридична клінічна освіта – це нова форма практично-орієнтованого навчання студентів правників, яке передбачає надання ними безоплатної правової допомоги окремим категоріям населення, які не мають змоги самостійно вирішити проблеми правового характеру, та має на меті формування у них компетенцій, що включають в себе знання, професійні навички, досвід та цінності [99, с. 193].

В. Сич вважає, що юридична клінічна освіта виникла як результат переосмислення досконалості методик юридичної освіти [133, с.283].

На думку деяких вітчизняних науковців, юридична клінічна освіта забезпечує можливість практичного застосування студентами своїх знань та сприяє вирішенню питання загальнодержавного значення – допомоги соціально незахищеним верствам населення, правової освіти населення [84, с.65].

В цілому погоджуємось з вищевикладеним, проте вважаємо, що значення юридичної клінічної освіти насамперед полягає у посиленні практичної підготовки студентів, методом залучення їх до практичної юридичної діяльності, під час якої також у них формується професійна культура у галузі права, є невід'ємною складовою вищої юридичної освіти, при

підготовці фахівців за напрямками «Право», «Міжнародне право», «Правоохоронна діяльність», має відповідну систему, структуру, мету, завдання та принципи.

Характеристика терміну «юридична клініка» має два підходи: інституційний та навчально-програмний. Відповідно до першого підходу, юридична клініка – це структурно оформлений підрозділ вищого юридичного навчального закладу чи його факультету, громадської організації чи правової консультації, а відповідно із другим – є складовою частиною навчального процесу (спецкурсом) у вищому навчальному закладі, інноваційною (інтерактивною) методикою вироблення у студентів практичних навичок [29, с.75].

Юридична клініка є унікальною навчально-практичною платформою у складі студентів та викладачів, яка створює безліч можливостей для особистісного розвитку її учасників. В юридичній клініці студенти отримують знання та уявлення про потреби простих громадян; створюють алгоритми захисту прав, свободи та законних інтересів, керуючись правом та законом. Під час цього куратори з числа викладачів навчального закладу або практикуючих юристів, які мають значний досвід у застосуванні права, контролюють роботу студентів. Вони здійснюють допомогу «студентам-клініцистам» отримати практичний досвід, забезпечують компетентне та професійне надання необхідної правової допомоги клієнтам юридичних клінік. У рамках юридичної клініки студенти також відвідують заняття з використанням інтерактивних методів навчання, на яких вивчають законодавчу базу, правову літературу та навички, необхідні при консультуванні, складанні процесуальних документів, представництва інтересів у судах, органах державної влади та місцевого самоврядування, перед третіми особами; досліджують етичні та практичні питання тощо. Під час академічного навчання, забезпечується формування юристів, які вміють швидко та якісно здійснити аналіз фактичних обставин

справи, підготувати правову позицію, усну або письмову консультацію, скласти документи правового характеру, здійснюючи процесуальне представництво клієнта.

У своїх дослідженнях В.С. Журавський та О.Л. Копиленко [46, с.4] зазначають, що робота молодих правників у юридичній клініці дає змогу усвідомити цінність і значення отриманих теоретичних знань та оволодіти процесуальною технікою застосування цих знань на практиці.

Ця форма навчання є значно ціннішою за традиційні практичні курси, що проводяться в більшості закладів вищої освіти, оскільки надає можливість спілкуватися з людьми, які дійсно потребують юридичної допомоги, а також розвиває комунікативні навички, аналіз інформації, психологічні методи, необхідні кожному юристу.

При відсутності належного фінансування діяльності з надання безоплатної правової допомоги в державній системі юридична клініка є однією з небагатьох ефективних форм правової допомоги малозабезпеченим верствам населення. За своєю структурою юридична клініка нагадує невелику юридичну фірму з групою студентів-консультантів, які контролюються викладачами та юристами. Студенти зацікавлені в набутті практичних навичок у процесі надання таких консультаційних послуг, які сприятимуть їхньому майбутньому працевлаштуванню та кар'єрі.

Однак О.О. Орлова вважає це визначення неповним, оскільки юридична клініка є різновидом юридичної освіти як курсу, що передбачає дві складові (викладач і студент), організований навчальним закладом через викладачів-практичних юристів і офіційно включений до програми як обов'язковий факультативний курс, а також надає безоплатну правову допомогу населенню [99, с.193].

Дане тлумачення юридичної клініки відповідає позиції О.М. Доброхотового, який характеризує юридичну клініку як важливу частину вищої

юридичної освіти, адже дозволяє формувати професійні навички студентів на основі організації такої форми навчання, як практику під керівництвом викладачів, які надають правову допомогу малозабезпеченим громадянам. А в контексті соціальної місії юридичної клініки розуміється, як забезпечення доступу окремих верств населення до законодавства, що дає змогу поєднувати навчальну та виховну роботу, збільшує емпіричні надбання наукової діяльності, яка формується безпосередньо студентами та кураторами [26, с. 16].

Деякі науковці вважають юридичну клініку як вид правового навчання, під час якого студенти набувають практичних навичок під керівництвом викладачів у спосіб надання юридичних послуг населенню [33, с. 82].

Однак у 2007 р. у зв'язку із запровадженням спеціального курсу «Основні принципи юридичної клінічної практики» відбувся поступовий відхід від безпосереднього визначення та використання терміну «юридична клініка» як назви спеціальності, включеної в процес вищої освіти передбаченим Типовим положенням. Водночас в Україні все ще існують університети, які використовують для назви спецкурсу поєднання слів «юридична клініка».

Колись серед дослідників юридичних клінік популярно було розуміти цю правову категорію як навчальний заклад – самодостатній навчальний заклад, включений до системи освіти, який функціонує переважно у вищих навчальних закладах юридичної спеціалізації, а також за формою студентів та надання безоплатної правової допомоги окремим верствам населення [46, с. 5].

А.О. Галай у 2009 році запропонував розглядати юридичну клініку як особливий механізм підвищення якості юридичної освіти, що виявляється у створенні можливостей для студентів юридичної практики шляхом аналітичної та безпосередньої правозахисної роботи. За словами вченого, юридична клініка — це структурний підрозділ або громадське формування вищого юридичного закладу (школи), створене для практичної підготовки студентів-юридичних кадрів за майбутніми професіями шляхом соціально орієнтованої діяльності з

прав людини та правового виховання під керівництвом викладацького складу [16, с. 78].

На основі цих тверджень розуміємо, юридична клініка також може розглядатись як стажування, організоване на базі навчального закладу, в якому наукові, навчальні та практичні напрямки реалізуються в процесі спільної діяльності викладача та студента, створюючи між ними новий вид взаємин.

Тобто, юридична клініка є структурним підрозділом вищого навчального закладу, що забезпечує стажування студентів шляхом залучення їх до професійної юридичної практики. А такі дослідники як І. Л. Бородін та М. М. Новіков визначають, що юридичні клініки є громадськими центрами допомоги студентам, які захищають політичні права та інтереси бідних через набуття клініцистами практичних навичок шляхом надання юридичних консультацій населенню [8, с.20].

Стандарти українських юридичних клінік мали сприйматися юридичною клінікою як утворення, створене для правозахисної діяльності та юридичної освіти, що діє на базі вищої освіти (III-IV рівні акредитації, яка готує спеціалістів з «Правознавства»), з ініціативи ЗВО або громадської організації у співпраці з навчальним закладом, до якої входять студенти, викладачі та спеціалісти.

Таке розуміння підтримує В. М. Кравчук, яка вважає юридичну клініку формуванням, створеним для практичного навчання студентів юридичних факультетів та здійснення правопросвітницької та правозахисної діяльності на базі громадського об'єднання у співпраці з закладом вищої освіти. Вона вважає, що більш доцільним було б створення юридичних клінік не в структурі навчальних закладів, а за ініціативою та «під егідою» правозахисників громадських організацій у співпраці з вищими навчальними закладами [62, с. 432]. До прикладу, Тернопільська юридична клініка, створена у 2006 році на юридичному факультеті Тернопільського національного економічного

університету членами громадської організації «Тернопільське місто Аквітас», фінансувалася за рахунок гранту Міжнародного фонду «Відродження» (грант 36086 «Поліпшення практичної підготовки студентів правників у сфері юридичних послуг та її впровадження у навчальний процес»), який слугував покращенню практичної освіти студентів юридичного факультету. Це значно активізувало розвиток даної юридичної клініки, підвищило її ефективність, фінансову спроможність та загалом мотивувало активну роботу членів та дало їй офіційне визнання. Іноземний вчений М. Якасай вважає, що юридичні клініки виникли як метод практичного навчання студентів юридичних факультетів, але сьогодні вони охоплюють і безоплатну правову допомогу без академічних зв'язків [198].

Інша іноземна дослідниця М.Фабіо дає наступну позицію: юридична клініка (також називається клінікою юридичної школи або юридичною клінікою) — це навчальна програма, організована навчальним закладом юридичного спрямування, яка створює умови для студентів в отриманні кредитів, коли вони працюють неповний робочий день в реальній атмосфері юридичного обслуговування [226].

Під юридичною клінікою також розуміють певну освітню програму, яка передбачає навчання студентів-юристів практичних навичок і професійних відносин, а також включає безкорисливу роботу студентів під керівництвом викладачів із надання правової допомоги особам, які не мають можливостей звернутися до інших суб'єктів надання такої допомоги [63, с. 162].

Таким чином, дискусії щодо розуміння поняття «юридична клініка» свідчать про відсутність теоретичних розробок у правовому статусі юридичних клінік як категорії, що відображає правовий рівень їх становища в суспільстві щодо держави, її інститутів тощо. Основним функціональним призначенням цієї схеми є правове забезпечення юридичної клініки щодо вирішення покладених на неї завдань.

Чинне законодавство Української держави також не встановлює правового статусу юридичних клінік, а тому це поняття слід розглядати у призмі загальнотеоретичних розробок щодо сутності та значення правового статусу. Аналіз юридичної літератури показує, що більшість вчених-правників одностайно визначають і характеризують поняття «правовий статус особи», визначаючи його закріпленим законом набором прав, свобод, обов'язків та законних інтересів особи.

Деякі вчені вважають цю категорію частиною більш загального поняття «індивідуальний статус». Так, М. В. Вітрук під правовим статусом особи розуміє систему юридичних прав, свобод, обов'язків та законних інтересів особи в її єдності, що є стрижнем, основою правового статусу особи. Іншими структурними елементами правового статусу особи є національність і правосуб'єктність, правові гарантії та принципи, що визначають характер і зміст статусу особи та його структурних елементів. Складовою правового статусу є не просто поняття, а модель, що відображає складну структуру правового статусу особи, складовими якої є правові явища, за допомогою яких законодавець визначає правовий статус особи у суспільних відносинах [11, с. 344]. На думку інших науковців, ці поняття тотожні, оскільки статус — це позиція, ситуація когось чи чогось (етимологічно і фактично збігаються), а тому спроби їх диференціації видаються штучними.

Значення юридичних клінік, у контексті ідеї їх діяльності, також дозволяє говорити про їх окремий правовий статус, у структурі якого можна виділити:

- 1) поняття, завдання, цілі юридичної клініки;
- 2) права та обов'язки осіб, що є учасниками юридичної клініки, та гарантії їх реалізації;
- 3) принципи діяльності юридичної клініки;
- 4) організаційно-правова форма діяльності юридичної клініки;

5) юридична відповідальність осіб, що беруть участь у діяльності юридичної клініки.

Безсумнівно, юридична клініка в нашій державі уособлює в собі певну організаційну структуру, де разом з викладанням традиційних дисциплін відбувається отримання практичних навичок студентами на підставі реальних справ і правових питань.

Так, основними цілями діяльності юридичної клініки при юридичному факультеті Західноукраїнського національного університету є:

- 1) створення належних умов консультування клієнтів;
- 2) забезпечення рівності при дотриманні правового захисту усіма громадянами шляхом надання безоплатної правової допомоги;
- 3) створення інноваційних підходів до навчання студентів, розвиток навичок самостійного практикування майбутніх юристів, підвищення рівня їх кваліфікації;
- 4) правопросвіта молоді, підвищення у населення рівня правової культури та правосвідомості.

Цілями юридичної клініки визначають:

- 1) профорієнтація (розвиток і вдосконалення студентів у отриманні професійних навичок; виховання почуття професійної відповідальності за виконану роботу, удосконалення їх форм);
- 2) соціальна спрямованість (вирішення соціальних проблем шляхом надання безоплатної правової допомоги соціально вразливим верствам населення, участь у нормотворчій роботі, підвищення правової культури населення);
- 3) науково-орієнтовані цілі (розробка посібників та інших видань з практичної юридичної освіти, розвиток міжвузівського, міжрегіонального та міжнародного співробітництва з навчальними закладами) [164, с. 239].

Можна виділити три групи завдань, які визначають юридичні клініки за основними напрямками діяльності: освітня, соціальна, змішана.

Освітні завдання юридичної клініки включають:

- 1) синтез юридичної науки з юридичною практикою, щоб подолати розрив у процесі навчання між теорією та практикою;
- 2) навчання студентів навичкам організації та ведення правової роботи;
- 3) забезпечення умов для поглибленого вивчення окремих дисциплін, а також правової культури, основних елементів правової етики та професійної відповідальності;
- 4) розробка та використання нових курсів, методичних рекомендацій, кейсів та інтерактивних методів викладання юридичних дисциплін;
- 5) підвищення рівня професійної юридичної освіти через створення клінічних методів освіти та застосування її в навчальних програмах;
- 6) створення робочих місць для студентів, які проходять практику, передбачену програмою навчання;
- 7) підтримка та проведення наукових досліджень у сфері правової освіти;
- 8) розробка технологій передачі досвіду студентам від викладачів-практиків;
- 9) зміцнення престижу адвокатської професії;
- 10) формування стійких моральних переконань, розуміння гуманізму адвокатської професії, розвиток філософії права;
- 11) Усвідомлення студентами значення професії юриста.

Соціальними цілями юридичної клініки є:

- 1) надання спеціальної правової допомоги малозабезпеченим громадянам;
- 2) представництво інтересів особи, якій надається правова допомога, в органах державної влади, місцевого самоврядування, інших організаціях, суді;

- 3) створення освітніх програм для окремих категорій малозабезпечених верств населення;
- 4) сприяння реалізації прав і свобод людини і громадянина;
- 5) підвищення рівня правової культури, правосвідомості та правової освіти населення району;
- 6) розробити рекомендації щодо вдосконалення правової системи;
- 7) сприяння державним і громадським органам у підготовці нормативно-правових актів;
- 8) надання безоплатної правової допомоги неприбутковим організаціям;
- 9) соціалізація учнів.

До інших цілей юридичної клініки належать:

- 1) організація та проведення семінарів, конференцій, круглих столів у галузях права, які є піонерами у спеціалізації юридичних клінік.
- 2) провести виїзні консультації зі студентами.
- 3) розвиток міжрегіонального та міжнародного співробітництва юридичної клініки, школи, обмін студентами, аспірантами, професорами.
- 4) розширення співпраці з навчальними закладами, правоохоронними службами та іншими органами державної влади та місцевого самоврядування, громадськими організаціями.
- 5) співпраця із ЗМІ.
- 6) співпраця з правозахисними організаціями [72, с. 17].

Досить часто терміни «юридична клініка», «студентська юридична фірма» та «благодійна юридична консультація» вважають одним і тим же поняттям, існує точка зору, що участь студентів у правовій допомозі та юридичній клініці – у дії.

Враховуючи велику кількість громадських організацій (у цій частині політичні партії) в Україні, то можна пропонувати, аби юридичні клініки виступали самостійними структурами в їх складі. З іншого боку, надання

безкоштовних юридичних консультацій політичним партіям (а також громадським приймальням народних депутатів) має один важливий недолік – вони надають юридичну допомогу на певний період часу, а саме під час виборчої кампанії. Після юридичні клініки змушені розривати роботу з виборцями та припиняють, а тому правозахисна діяльність є малоефективною та короткочасною.

Н.С. Дубчак виокремлює наявність трьох основних функцій юридичних клінік, а саме:

1) правозахисна (надання безоплатної первинної та вторинної правової допомоги особам);

2) правопросвітня (правова освіта населення через роз'яснення, тренінги, консультації тощо);

3) навчально-формуюча функція (включає в себе два елементи: з однієї сторони, створення умов на базі юридичної клініки для професійної практики студентів, набуття перших навичок практичної діяльності, а з іншого – робота студента в юридичній клініці формує у нього високу моральність, громадянську позицію, соціальну відповідальність) [30, с. 41].

Науковець А.О. Галай вважає найбільш важливою третьою функцію, адже юридичні клініки при вищих створюються для навчання студентів, а інші завдання виокремлює як похідні від цієї функції [21, с. 39].

Як зазначалося в нашому дослідженні, поняття «юридична клініка» передає суть цієї установи – допомагати людям і водночас навчатись ї, відповідно адаптувавши поняття «клініка» до юридичних послуг, науковці знайшли багато спільного з медичною клінікою. Це стосується основної цілі-допомоги людям. Адже обидва заклади стикаються від фізичного та психічного захворювання (медична), і від недостатньої юридичної освіти (юридична клініка). Також спільного є те, що викладацька та наукова діяльність відбувається як у медичних, так і в юридичних клініках. Ці клініки надають

юридичну підготовку (у медицині – за медичним законодавством), навчання та послуги. І звісно вказані клініки мають або бюджетне, або позабюджетне фінансування [24, с. 3].

Інший термін, який часто використовується в поєднанні з терміном «юридична клініка» — «pro bono» або «pro bono publico» (від лат. — «добро», «для добра», «для загального блага»). Соціальна спрямованість юридичних клінік – це специфічний внесок юридичної спільноти у формування справжнього громадянського суспільства та правової держави.

Крім того, цей заголовок є гаслом багатьох юридичних клінік України, і є цілком виправданим .

З цими даними А.О. Галай робить висновки про хибне уявлення про юридичні клініки лише як про традиційні складові вищої освіти, оскільки аналіз основних положень їх діяльності свідчить про наявність подій, які притаманні інститутам громадянського суспільства [18].

Засновник юридичної клініки Національного університету «Одеська юридична академія» академік С.В. Ківалов зазначає, що відсутність будь-яких складностей в етимології вищезазначених дефініцій, можна стверджувати однозначно, що категорія «освітне» завжди свідчить про наявність відношення до освіти, про те, що поширює освіту, знання, а термін «соціальне» ототожнюється із суспільним, громадським; тим, що характеризує пов'язаність із життям і стосунками людей у суспільстві [55, с. 2].

З огляду на викладене, вважаємо, що закріплене в Україні визначення юридичної клініки не повною мірою відображає суть цього поняття, оскільки вбачає лише освітню складову та соціальну важливість виникнення та існування інститути громадянського суспільства.

В Україні усі юридичні клініки унікальні та багато в чому відрізняються один від одних. Крім того, навіть у межах вищого навчального закладу існуючі юридичні клініки з окремими структурами можуть суттєво відрізнитися за

порядком створення, джерелами підтримки, організацією внутрішніх відносин, структурою тощо (наприклад, юридичні клініки Національного університету «Одеська юридична академія», Практично-навчальний центр «Юридична допомога» при юридичному факультеті Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, Львівського національного університету імені І. Франка).

Відмінності юридичних клінік за наведеними та іншими критеріями дозволяють говорити про різні організаційно-правові форми їх діяльності. Так, Стандарти українських юридичних клінік, прийняті Асоціацією юридичних клінік України, передбачали лише дві організаційно-правові форми юридичних клінік: 1) у вигляді структурного підрозділу закладу вищої освіти; 2) як формування в юридичному закладі вищої освіти [63, с.210].

Водночас аналіз персональних даних юридичних клінік – членів Асоціації юридичних клінік України дозволяє говорити про значно ширший спектр організаційно-правових форм юридичних клінік. Зокрема, А.О. Галай розрізняє такі організаційно-правові форми юридичних клінік: 1) Вищий навчальний підрозділ; 2) державний підрозділ вищого навчального закладу; 3) організація студентської ініціативи та самоврядування; 4) форма співпраці неурядової правозахисної організації з вищим навчальним закладом; 5) тимчасова конфігурація конкретного проекту; 6) інші форми [139].

Зазначимо, що юридична клініка є тимчасовим закладом конкретного проекту громадського об'єднання, благодійної організації чи іншої приватної юридичної особи, і не може використовуватися як практичний майданчик, оскільки безкоштовна правова допомога таких клінік не буде постійною. У короткостроковій перспективі не вистачає підтримки за такою діяльністю. Юридичні клініки у формі співпраці між недержавними правозахисними організаціями та вищими навчальними закладами не будуть використовуватися як база для студентських практик. Діяльність юридичної клініки як студентської

ініціативи та самостійної організації не може організувати навчальний процес, не може розраховувати на достатню матеріально-технічну та фінансову підтримку вищих навчальних закладів чи неурядових правозахисних організацій, а також забезпечити її роботу відповідно до відповідних вимог та принципів юридичної клініки (зокрема, принципу компетентності та професіоналізму).

Організаційно-правова форма юридичної клініки відображена в Законі України «Про вищу освіту» від 1.07.2014. Так, згідно із положеннями частини сьомої статті 33 цього Закону юридичні клініки можуть бути основою вищої освіти, адже є структурними підрозділами ЗВО [106].

Не маючи наміру повністю замінити державну систему безоплатної правової допомоги, юридичні клініки надають юридичні послуги з широкого кола питань, заповнюючи при цьому прогалину, що створюється чинним законодавством у цій сфері та практикою його реалізації.

Як зазначає В. П. Янишен, юридичну клініку слід розглядати як не виключно альтернативне джерело безоплатної правової допомоги тим, хто її потребує, а як додаткове (факультативне) [163, с.21].

Важливим є той факт, що юридичні клініки в останні роки надають значний обсяг безоплатної правової допомоги. Також на високу рівні проводиться правова просвіта. Так наприклад, Асоціацією юридичних клінік України проведено онлайн-Фестиваль з практичного права «Fin Skills» - інноваційний формат заходів Street Law. Участь у ньому взяли більше 150 учасників з України, Польщі, Грузії та США. 12 юридичних клінік України представили свої роботи на конкурсі правопросвітніх матеріалів за методикою Street Law присвячений темі захисту прав споживачів фінансових послуг та фінансовій грамотності. На Фестивалі представлено 12 інтерактивних уроків, 6 продуктів графічної правової просвіти, 4 правоспросвітні відеосюжети. А шість

кращих інтерактивних уроків Фестивалю увійшли до методичного посібника «Street law: Захист прав споживачів у сфері фінансових послуг» [39, с. 25].

Н.Е. Дубчак виділяє п'ять основних юридичних послуг, які надають юридичні клініки для захисту прав та інтересів фізичних осіб:

- 1) надання правової інформації, консультацій та роз'яснень з правових питань;
- 2) складання непроцесуальних документів;
- 3) підготовка процесуальних документів;
- 4) процесуальне та непроцесуальне представництво;
- 5) правопросвітницький проект [29, с.74].

У загальній теорії права можна зустріти аналогічні форми правової допомоги в юридичних клініках: правова інформація, юридична консультація, підготовка юридичних документів, юридичне представництво, юридична освіта.

Правова інформація – це передача особі повної, достовірної, адресної та доступної правової інформації про проблемну правову ситуацію [65, с. 349].

Правова інформація юридичної клініки надає студентам-консультантам інформацію у формі усної та письмової інформації щодо застосування законодавства України для вирішення конкретних питань, які порушують на запит відвідувачів юридичної клініки. Зазначимо, що юридична клініка є тимчасовим закладом конкретного проекту громадського об'єднання, благодійної організації чи іншої приватної юридичної особи, і не може використовуватися як практичний майданчик, оскільки безкоштовна правова допомога таких клінік не буде постійною.

Юридична довіреність – це дії суб'єкта правової допомоги для отримання та виконання прав та обов'язків довіреного суб'єкта з метою подолання правових проблем [129, с.89-90].

Юридичне представництво в юридичній клініці можуть здійснювати органи державної влади та студентські консультанти від місцевого самоврядування в інших осіб та в судах.

Правове виховання – це вплив індивідуальної правосвідомості на формування самостійного уявлення про законність умов життя (реальних чи умовних), самостійне запобігання та/або подолання правових знань, умінь і навичок [9, с. 148-149]. Правове виховання – це прагматичний аспект правового розвитку особистості, виховний аспект правового виховання – організований і цілеспрямований процес взаємодії викладача та студента з метою формування у останніх правових знань, умінь і навичок. Погоджуючись певною мірою з такою класифікацією послуг безоплатної правової допомоги, що надаються юридичними клініками, необхідно відзначити «штучний» характер їх поділу, зумовлений правовим регулюванням правової допомоги в Законі України «Про безоплатну правову допомогу».

З метою врегулювання діяльності юридичних клінік в Україні 25 листопада 2011 р. народними депутатами України С.В. Ківаловим та Ю.Р. Мірошніченком було внесене подання щодо прийняття Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» (щодо визначення статусу юридичних клінік як суб'єктів надання безоплатної первинної та вторинної правової допомоги). Крім того 29 листопада 2011 р. народним депутатом України П.В. Мельником було внесене подання з приводу внесення змін до Закону України «Про безоплатну правову допомогу» (щодо юридичних клінік). Результатом ініціативи народних депутатів стало прийняття 5 липня 2012 р. Постанови Верховної Ради України «Про прийняття за основу проекту Закону України про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо визначення статусу юридичних клінік як суб'єктів надання безоплатної первинної та вторинної правової допомоги» (далі - Проект) [115].

Вважаємо, що поданий законопроект не повністю вирішує юридичний нагляд за юридичною клінікою, але ускладнює проблему.

Крім того, із законопроекту неможливо зрозуміти, хто відповідає за якість вторинної правової допомоги та що відповідає за якість вторинної правової допомоги, коли юридичні клініки надають вторинну правову допомогу. Запропонований у проекті механізм вторинної медичної допомоги, який надають юридичні клініки, не буде ефективним.

У наведеному контексті вважаємо доцільним розглянути позицію, що статус юридичної клініки особливий. Вони можуть створюватися у вищих навчальних закладах з правовим статусом як їх структурні підрозділи. У той же час юридичну клініку в повному сенсі важко назвати самостійною. Самостійні структурні підрозділи (на відміну від самих юридичних осіб) мають обмежені права та обов'язки. Наприклад, вони не можуть бути позивачами та відповідачами в суді. Правовий статус таких підрозділів визначається положенням, затвердженим юридичною особою, яка їх створила [150, с. 47].

Юридична клініка буде єдиною особою, яка не має статусу фізичної чи юридичної особи (серед усіх суб'єктів, які надають безоплатну правову допомогу). Тому така структура буде найбільш невідповідною закріпленому в законі принципі забезпечення якості безоплатної правової допомоги. Ще однією цікавою особливістю правового статусу юридичної клініки є право відмовити у наданні безоплатної правової допомоги та заборонити комусь оскаржувати таку відмову. Хоча формулювання в проекті захищає юридичну клініку від відповідальності, спроби захистити її від судового переслідування можуть бути приречені на провал. Позбавити громадян права на звернення до суду неможливо. Неякісна правова допомога може розглядатися в суді. Єдиним відповідачем є не юридична клініка, а створений юридичною клінікою вищий навчальний заклад.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

У розділі 1 дисертації здійснено дослідження теоретико-правових та історичних аспектів функціонування юридичних клінік в Україні з застосуванням сучасних методів наукового дослідження, що дозволило зробити наступні висновки та пропозиції:

1. Визначено основні етапи формування системи юридичних клінік:

1) створення в Україні перших юридичних клінік за ініціативою студентів, за кошти меценатів та грантодавців та на базі благодійних неурядових правозахисних організацій (протягом 1997 - 1999 рр.);

2) відсутність підтримки їх діяльності з боку профільних міністерств та мінімальна підтримка керівництва закладів вищої освіти (протягом 1999-2001 рр.);

3) визнання органами державного управління та освітніми закладами ролі юридичних клінік у системі підготовки висококваліфікованих юристів (з 2001 р. – по серпень 2006 р.);

4) активне створення системи юридичних клінік у структурі закладів вищої освіти України (серпень 2006 р. – червень 2012 р.);

5) обґрунтування юридичним клінічним рухом правового статусу юридичних клінік як суб'єктів надання безоплатної правової допомоги на законодавчому рівні (з червня 2012 р. – до теперішнього часу);

2. Доведено, що у нашій країні така форма навчання, як юридична клініка, стрімко розвивається, про що свідчать наступні факти:

- у багатьох ЗВО функціонують юридичні клініки;
- велика кількість громадських організацій співпрацюють та надають підтримку юридичним клінікам;

- в суспільстві прослідковується немалий попит на послуги, що надають юридичні клініки;

- для студентів наявна можливість розкрити свій інтелектуальний потенціал та творчі здібності;

- юридичні клініки слугують зв'язком між академічними знаннями та практичною діяльністю в майбутньому.

3. Обґрунтовано, що юридична клінічна освіта – це нова форма практично-орієнтованого навчання студентів правників, яке передбачає надання ними безоплатної правової допомоги представникам окремих категорій населення, які не можуть самостійно вирішити проблеми правового характеру, та має на меті формування у них компетенцій, що включають в себе знання, професійні навички, досвід та цінності.

4. Встановлено, що значення юридичної клінічної освіти насамперед полягає у посиленні практичної підготовки студентів, методом залучення їх до практичної юридичної діяльності, під час якої також у них формується професійна культура у галузі права, є невід'ємною складовою вищої юридичної освіти, при підготовці фахівців за напрямками «Право», «Міжнародне право», «Правоохоронна діяльність», має відповідну систему, структуру, мету, завдання та принципи.

5. Визначено, що основними цілями діяльності юридичної клініки при юридичному факультеті Західноукраїнського національного університету є:

- створення належних умов консультування клієнтів;
- забезпечення рівності при дотриманні правового захисту усіма громадянами шляхом надання безоплатної правової допомоги;
- створення інноваційних підходів у навчанні студентів, формування у майбутніх юристів навичок самостійної практичної роботи, підвищення рівня їхньої кваліфікації;
- правова освіта населення, підвищення у громадян рівня правової культури та правосвідомості.

6. Зазначено, що в Україні усі юридичні клініки унікальні та багато в чому відрізняються один від одних. Крім того, навіть у межах навчального закладу існуючі юридичні клініки з окремими структурами можуть суттєво відрізнятися за порядком створення, джерелами підтримки, організацією внутрішніх відносин, структурою тощо.

7. Виділено п'ять основних юридичних послуг, які надають юридичні клініки для захисту прав та інтересів фізичних осіб:

- 1) надання правової інформації, консультацій та роз'яснень з правових питань;
- 2) складання непроцесуальних документів;
- 3) підготовка процесуальних документів;
- 4) процесуальне та непроцесуальне представництво;
- 5) правопросвітницький проект.

УЧАСТЬ ЮРИДИЧНИХ КЛІНІК В СУЧАСНІЙ СИСТЕМІ ПІДГОТОВКИ ЮРИСТІВ ТА ЇХ ВЗАЄМОДІЯ З ПУБЛІЧНИМИ ІНСТИТУЦІЯМИ

2.1 Роль юридичних клінік у формуванні правової культури студентів юридичних закладів вищої освіти

Сьогодні ми можемо спостерігати наступний етап технологічної революції – формування інформаційного суспільства, основними характеристиками якого є прискорення розвитку технологій, автоматизація обробки інформації та поява нових інтелектуальних технологій, які мають значний вплив на світогляд і правову культуру молоді. Безсумнівно, що молодь є рушійною силою розвитку розвиненого громадянського суспільства. Низький рівень правової грамотності вищезазначених соціальних груп призвів до зростання злочинності та неспроможності захищати свої права і свободи, ставши таким чином підставою для масштабних порушень громадського порядку. Крім того, відсутність у молоді правової культури зрештою призведе до нестабільності правової держави. Свідомість вони розуміють ширше, хоча можна відзначити, що свідомість і виховання – це процеси, що відбуваються паралельно. А отже, як зазначає Смолін О.Н. (*Smolin O.N.(2015)*) в умовах активного розширення правового простору формування правосвідомості є актуальною проблемою, що потребує вирішення [218].

Без базової правової інформації про зміни в законодавстві сучасного суспільства адаптуватися важко. Останніми роками більшість країн світу визначили пріоритетним національним завданням формулювання та впровадження концепцій і планів переходу до інформаційного суспільства. Процес становлення інформаційного суспільства відображається в усіх сферах життя, у тому числі й у правовій сфері. Інтернет став четвертою гілкою влади і має особливий вплив на формування суб'єктивних оцінок різноманітних явищ

у світі. Громадяни вже не дізнаються про зміни в законодавстві від урядовців, а дізнаються з постів у соцмережах. Тому, як зазначає А Люблінський (*Ljublinskiy A. O. (2019)*) Інтернет має особливе значення у формуванні законотворення громадянами, правової діяльності, умов, що впливають на формування правової культури [196].

Правова культура є найважливішим соціально-культурним чинником, що визначає соціальну поведінку індивідів, соціальних груп і всього суспільства. Проте, хоча людей все більше цікавлять проблеми розуміння правової культури та шляхи підвищення її рівня, слід визнати, що визначення поняття «правова культура» досі залишається дискусійним. Категорія «правова культура» багатогранна і комплексна. Як вірно зазначив професор Д Чавкін (*Chavkin D.A.(2012)*), правова культура існує майже в усіх явищах суспільно-правового життя, але не має самостійної суб'єктивності [100].

У літературі наводяться різноманітні визначення поняття «правова культура». Так, одними з перших досліджували це питання шість професорів С. Шепперт та В. Енфілд (*Sheppard S, Enfield W. (2016)*), які визначили правову культуру як «матеріалізовані та ідеалізовані форми поведінки в рамках закону. Вони знаходяться в мисленні людей і рефлексії в поведінці» [175].

Професор Р. Міллер (*Miller R.H. (2011)*) охарактеризував правову культуру як особливе соціальне явище, яке можна розглядати як якісний правовий статус особистості та суспільства [201]. Деякі дослідники вважають, що правова культура є загальнолюдською культурою.

Вважаємо, що у широкому розумінні правова культура — це духовна і матеріальна культура, що сформувалася в історії, це сукупність правових цінностей, що відображають якість правової системи (ступінь правової досконалості та ефективності, правосвідомість тощо), а також юридична практика, рівень правового розвитку особистості її думки, переконання, знання, ставлення до оточуючих, навички, забезпечують правове спілкування, суспільні

відносини, порядок і контроль, що поступово впливають на формування особистості, суспільства та держави.

Слід зазначити, що правова культура взаємодіє з іншими сферами соціальної культури: політикою, мораллю, релігією, інформацією тощо. У ході цієї взаємодії народжувалися нові типи культур, які раніше синтезувалися. Одним із видів є культура правової інформації. Визначення «інформаційна правова культура» наразі відсутнє в сучасних наукових теоріях, але воно включає поняття «інформаційна культура» та «інформаційна грамотність».

Інформаційна культура – здатність суспільства ефективно використовувати інформаційні ресурси та засоби поширення інформації, застосовувати передові досягнення в розвитку інформаційних технологій [7, с.19].

У свою чергу, інформаційна грамотність означає «знання та навички, необхідні для правильного визначення інформації, необхідної для виконання завдань або вирішення проблем; ефективного пошуку інформації; її організації та реорганізації; інтерпретації та аналізу знайденої та отриманої інформації (наприклад, від після завантаження з Інтернету); оцінювати точність і достовірність інформації, включаючи відповідність етичним стандартам і правилам використання отриманої інформації; при необхідності передавати та відображати результати аналізу та інтерпретації іншим; надалі використовувати інформацію для виконання певних дій та досягнення певних результатів»[8].

Підсумовуючи, вважаємо, що інформаційну правову культуру слід розуміти як інтеграцію знань і вмінь інформаційних ресурсів, спрямовану на підвищення особистої правової грамотності та формування об'єктивного правового ставлення в суспільстві.

Для будь-якої країни контроль рівня злочинності та антигромадської поведінки є дуже важливим. Підвищення рівня правової культури особистості, його віри в дотримання закону є одним із запобіжних заходів для запобігання

поширенню правового нігілізму в суспільстві. Низький рівень правової грамотності частини сучасної молоді відображається в правовому нігілізмі. Зазвичай це проявляється як повна байдужість і недовіра до закону, чи бажання вчинити дії, спрямовані на явне порушення громадського порядку. У зв'язку з цим сьогодні, чи то в науковому середовищі, чи серед представників державних та громадських інституцій, питання правової культури молоді як базового елемента соціальної стабільності стає пріоритетним.

Сьогодні молодь не дуже цікавиться офіційними джерелами інформації. На сьогодні конференції, лекції, круглі столи та семінари не вважаються довідковими джерелами. Більшість студентів не дивляться телевизор, не слухають радіо та не читають друковані ЗМІ (газети та журнали). І навпаки, дослідження, проведене Центром управлінських рішень SARМОНТ у 2020 році, показало, що молодь проводить в Інтернеті щонайменше чотири години на добу, і ця кількість продовжує рости, досягаючи шість і більше годин на добу. Якщо 96% молодих людей вікової групи 19-22 користуються Інтернетом щодня, то у віковій групі 15-18 майже 100%. Все це призвело до формування у молоді фрагментарного сприйняття інформації (редакційного мислення), що потребує нових методів і форм сприйняття інформації, зокрема правової [103, с. 22].

Відповідно до положень Національної програми правової освіти населення, затвердженої Указом Президента України від 18 жовтня 2001 року основною метою правової освіти населення є:

- підвищення рівня правової освіти населення, насамперед учнів та студентів, осіб, що перебувають на державній службі, народних депутатів України, депутатів місцевих рад, викладачів юридичних закладів вищої освіти та журналістів, які висвітлюють правову проблематику;
- створення належних умов для здобуття громадянами теоретичних знань про свої права, свободи та обов'язки;

- систематичне інформування громадськості про правову політику держави та оновлення законодавства;
- забезпечення безперешкодного доступу громадян до джерел юридичної інформації;
- вдосконалення системи юридичної освіти населення, збереження та розвиток національних традицій у цій сфері [92].

Мету зазначеної Програми правової освіти населення буде досягнуто шляхом:

- утвердження гуманітарно-правових ідей, універсальних і національно-правових цінностей, високих моральних принципів в суспільне життя;
- визнання правової освіти населення одним із головних чинників формування високої правосвідомості та правової культури громадян і суспільства в цілому;
- активну участь в організації та здійсненні заходів щодо правової освіти населення органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, закладів освіти та культури, науково-дослідних інститутів, міжвідомчих координаційно-методичних рад правового виховання населення,
- видавництва та поширення засобів масової інформації та поєднання комплексу заходів у сфері правової освіти, що здійснюються цими органами, організаціями, установами та органами;
- органічне поєднання юридичної освіти із загальною середньою освітою, професійно-технічною та вищою освітою;
- розробка сучасної методичної бази для реалізації всіх напрямів та форм правопросвітницької діяльності;
- забезпечення правової освіти навчальними закладами як державної, та інші форми власності;

- покращення умов для творчої, благодійної та іншої діяльності у сфері правової освіти;
- участь громадян у вдосконаленні правової системи освіти;
- сприяння правовій самоосвіті громадян;
- забезпечення прозорості правової інформації, та її доступності для всіх верств населення;
- безперервного і систематичного поширення серед громадськості знань про право і державу, в тому числі шляхом розповсюдження в офіційних виданнях та інших засобах масової інформації щодо оновлення нормативно-правових актів, постійне видання офіційних збірників нормативних актів та коментарів до них, активного розповсюдження правової літератури;
- безпосередньої участі професійних юристів у поширенні правових знань;
- ефективного міжнародного співробітництва з метою поширення правової освіти [92].

Поряд із формуванням правової компетентності студентів юридичних вузів права свідомість необхідна студентам не юридичних спеціальностей, а тим, хто підвищує кваліфікацію, роботодавцям, батькам учнів загальноосвітніх шкіл, молодим спеціалістам.

Україна – це правова, демократична держава, як проголошено у Конституції. Оцінюючи положення чинної Конституції існує думка у тому, що необхідно включити окремою главою конституційні норми, які регламентують основи формування громадянського суспільства в Україні: його складові, форми і методи взаємодії із державою, модель взаємовідносин [60].

Швидше за все, слід погодитися, що сучасна цивілізована країна має бути перш за все правовою, а отже, ознакою розвиненого громадянського суспільства. Без високого ступеня правової культури та правової освіти найголовніше те, що без правової свідомості громадян такої країни неможливо

досягти таких характеристик. Створення та функціонування юридичних клінік коледжами та університетами як форми надання безоплатної кваліфікованої правової допомоги населенню є одним із заходів державної політики у сфері виховання та навчання підростаючого покоління, правової освіти та підготовки юридичних кадрів.

У 1855 р. Д. І. Мейєр у своїй книзі «Про значення практики в сучасній системі юридичної освіти» підтвердив необхідність клінічної форми підготовки юристів. Д. І. Мейєр провів аналогію між юриспруденцією та медичною підготовкою: «Дійсно, професійне звання юриста, як і професійне звання лікаря, є практичним, оскільки підготовка студентів до практики медичної науки здійснюється в школі, тому практика юристів. Навчання має проходити там».

Історія розвитку юридичних клінік має багату історію. Ще в середині XIX століття Д. І. Мейєр організував юридичну клініку на юридичному факультеті Казанського університету. Він організував консультації сторонніх в університеті та надавав юридичні консультації студентам у їх присутності. Інноваційна діяльність Д.І. Мейєра стала прикладом як сучасного представника громадянського суспільства як юриста [5, с. 44].

Організація подібних юридичних клінік на даному етапі також є якісним забезпеченням реалізації Закону України «Про безоплатну правову допомогу»: від 2 червня 2011 року № 3460-VI. Відповідно до статті 9 цього закону: до суб'єктів надання безоплатної правової допомоги належать:

- 1) органи виконавчої влади;
- 2) фізичні та юридичні особи приватного права;
- 3) органи місцевого самоврядування;
- 4) центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги;
- 5) спеціалізовані установи. [105]

Нині на юридичному факультеті Західноукраїнського національного університету створено Юридичну клініку LIBERTA. Організація та порядок

діяльності юридичної клініки передбачена Типовим положенням про юридичну клініку вищого навчального закладу України від 8 серпня 2006 р. за № 956/12830. Така форма роботи успішно застосовується для формування у студентів навичок надання правової допомоги у вигляді інформування та консультування громадян, а також з метою організації проходження практики.

Як зазначає Н. Немешкін (*Nemeshkin V.N. (2014)*) Юридичні клініки допомагають виховати покоління юристів із почуттям соціальної відповідальності, які є активними учасниками громадянського суспільства [208].

Безкоштовна правова допомога може надаватися у таких формах:

- 1) усні та письмові юридичні консультації;
- 2) підготовка юридичних документів, таких як заяви, скарги, клопотання тощо;
- 3) представництво інтересів громадян в судах, державних і комунальних установах, організаціях в порядку та у спосіб встановлений законодавством України. [105]

Аналізуючи зарубіжний формування правової культури за участю суб'єктів системи безоплатної правової допомоги, Є Шугріна (*Shugrina E.S. (2013)*) зазначає, що нині в різних країнах створені певні системи безоплатної правової допомоги зі своїми національними особливостями [216].

У Бельгії основна відповідальність за надання безкоштовної правової допомоги лежить на професійних юристах. Їхнє завдання – надавати юридичні консультації та представляти інтереси громадян, які звернулися до суду. Асоціації адвокатів відіграють надзвичайно важливу роль у системі безоплатної правової допомоги Бельгії. Комітет з безоплатної правової допомоги відповідає за надання первинної правової допомоги. Надання вторинної правової допомоги, а також сприяння та представництво інтересів клієнта як у суді, так і

поза ним покладається на бюро безоплатної правової допомоги, створене при Асоціації адвокатів [210].

Система безкоштовної правової допомоги в Німеччині є унікальною в порівнянні з іншими подібними системами з кількох причин. Це виключно судова модель, в якій відсутня централізована структура управління системою безоплатної правової допомоги. Безкоштовну правову допомогу надають майже виключно приватні юристи, щоб обмежити роль держави в системі фінансування. Допомога в основному зосереджена на представництві в суді та надає відносно невеликі позасудові послуги. Порівняно з іншими країнами, вартість безкоштовної правової допомоги досить низька, але слід пам'ятати, що Німеччина є найбільшим у світі ринком юридичних страхових послуг. Понад 40% всього населення мають цей вид страхування. Наявність надійної системи страхування зменшує потребу в безоплатній державній допомозі у правовому полі, яке покривають комерційні страхові компанії. Традиційно сферу сімейного права досі не охоплює страхування у випадку юридичних витрат, тому не дивно, що 80% коштів, що виділяються на платну правову допомогу, спрямовуються на сімейні правовідносини [182].

У Японії в 1952 році Асоціація юристів Японії заснувала Асоціацію безоплатної правової допомоги (BYU Association) з 4 джерелами фінансування:

- 1) благодійна фінансова допомога;
- 2) відшкодування витрат клієнту (система безкоштовної правової допомоги Японії не надає допомоги у вигляді пожертв, а базується на системі позик — клієнт зобов'язаний відшкодувати витрати Асоціації BYU частинами);
- 3) добровільні пожертви юристів (адвокати, які отримують кошти від Асоціації BYU), повернути 20% цих коштів у вигляді пожертв);
- 4) пожертви від підсудного (у багатьох випадках підсудні у кримінальних справах жертвують свої кошти громадським організаціям, щоб

висловити жаль за вчинений злочин; Асоціація ВYU також неодноразово отримувала такі «пожертви на викуп») [195].

Аналізуючи міжнародний досвід забезпечення режиму законності і правопорядку, приходимо до висновку, що порівняно із посиленням покарань за недотримання законів і соціальних норм підвищення правової культури населення через систему правової освіти та безкоштовної правової допомоги вважається більш ефективним та успішним. Тому головним завданням країни є підвищення культурного рівня всього населення, особливо підростаючого покоління, що має великий вплив на формування належного рівня правосвідомості та правової культури.

З цією метою необхідно забезпечити відповідну освіту, починаючи з дитячого садка. Загальношкільна програма обов'язково повинна включати завдання, пов'язані з основними нормами та правилами участі дітей у стосунках з однолітками та дорослими: увага, готовність до співпраці та дружби, надання допомоги нужденним, повага до інших осіб, розвиток соціальних цінностей.

Наприклад, в Японії по всій країні створені телефонні консультаційні служби (мережі кол-центрів). Люди з юридичними проблемами можуть звернутися за допомогою до колл-центрів, які надають інформацію, наприклад, куди людина може звернутися за допомогою. Як правило, клієнтам необхідно звернутися до одного з офісів юридично-консультаційного центру, який керує всією системою безоплатної правової допомоги, і проконсультуватися з юристами там. Колл-центр також приймає запити електронною поштою [195].

Варто відзначити позитивний нідерландський досвід впровадження мобільного додатку для онлайн-консультацій під назвою Rechtwijzer – «Justice Roadmap», програма заснована на кількох альтернативних напрямках безоплатної правової допомоги, щоб поступово надати допомогу користувачам у житлових, трудових та сімейних правовідносинах, у сфері захисту прав споживачів та адміністративних правовідносинах. У разі потреби судова

дорожня карта перенаправляє відвідувачів на веб-сайт бюро та надає юридичну допомогу, яка передбачає підготовку значної кількості документів та визначає пріоритетність інформації з усіх правових питань, тоді як судова дорожня карта зосереджується на конкретних конфліктних ситуаціях [173].

З огляду на наявний зарубіжний досвід, юридична клініка LIBERTA Західноукраїнського національного університету визначила напрямки подальшого розвитку: наприклад, у квітні 2015 року стартував проект «Онлайн-юридична консультація», і сьогодні кожен бажаючий може відвідати юридичний факультет Західноукраїнського національного університету та отримати безкоштовну кваліфіковану юридичну консультацію.

Нині студенти працюють у сфері юридичної освіти та юридичного консалтингу, надають послуги учням початкової та середньої школи. Під керівництвом викладачів студенти старших курсів не лише використовують інформаційно-правові матеріали, а й використовують мультимедійне обладнання для читання лекцій на юридичну тематику, здійснюють юридичний супровід та інтерпретаційну роботу щодо сучасного стану та застосування чинного законодавства.

Ми також вважаємо, що робота студентів юридичних клінік може сприяти толерантності та гуманістичному вихованню молоді. Адже, як зазначає М. Погудін (*Pogudin M.V.(2012)*): «Повагу та толерантність до людей, незалежно від їх походження, віросповідання, соціально-майнового стану, національності, треба прищеплювати дітям змалку, а потім прищеплювати в навчальних закладах. Це можна здійснити шляхом організації різноманітних тематичних семінарів, конференцій, круглих столів з питань взаємної толерантності та запобігання різним формам дискримінації в суспільстві для популяризації розвитку правової свідомості і правової культури» [211, с.154].

На нашу думку, юридична клініка виховує повагу до громадян, які звертаються до неї, незалежно від їхньої національності, раси чи соціального

походження. У структурі навчального комплексу Західноукраїнського національного університету юридична клініка LIBERTA виконує такі специфічні функції:

- освітні: розширює, доповнює та поглиблює знання, отримані в закладі;
- інформаційні: розширює обізнаність громадян з правових питань та підвищує можливість доступу громадян до правової інформації про можливість захисту прав і свобод, гарантованих державою;
- просвітницькі: забезпечує належне роз'яснення відповідної інформації, наявність рішень Європейського суду та забезпечення однакового застосування загальних стандартів прав людини;
- ідеологічні: популяризація ідей та концепцій, що відображають особливі інтереси соціальних спільнот і груп;
- агітаційні: поширення інформації про діяльність юридичної клініки для залучення нових членів;
- консультаційні: поширення відповідних правових знань громадян у різних галузях права.

Тому варто зазначити, що правове виховання та формування правової культури – це довготривалий процес, що змінює об'єктивні умови життя суспільства, цілеспрямовано мислить, організує роботу, реалізує комплекс спеціальних правових заходів.

Ці заходи знаходять своє втілення у створенні правового соціального середовища та зміцненні довіри населення до закону. Інакше про верховенство права та формування громадянського суспільства не може йти мова. З появою нових технологій та оцифруванням сфери людських відносин можна помітити, що закон зазнав багатьох змін і змінив своє призначення. Інтернет стає ключовим чинником формування правової культури неповнолітніх. Звісно, технології розширюють можливості здобуття професійних знань і навичок, але, незважаючи на це, все ще зберігається тенденція відволікатися, відключатися

від суспільства, довіряти будь-якій інформації, отриманій з Інтернету. Проникнення цифрових технологій в освітній процес потребує розгляду її інформації: способу отримання інформації, засвоєння інформації молоддю та особистісних цінностей. Тільки ефективно використовуючи різні компоненти правової культури, ми можемо створити суспільство, яке визнає та поважає права людини та верховенство права.

Будь-яка юридична клініка одним із своїх основних завдань ставить правову освіту громадян (особливо молоді) та формування соціальної правової культури. Слід зазначити, що основним змістом виховання на цьому етапі є «виховання громадянського патріотизму, яке має на меті формування в учнів активної громадянської позиції, патріотизму, права і політики, інформаційної культури».

У вихованні формування правової культури особистості законодавці в першу чергу розуміють формування у неповнолітніх законослухняної поведінки та набуття відповідних правових знань. Крім того, у ньому також наголошується, що молодь набуває навичок законної реалізації своїх прав і свобод, а також відповідального ставлення до виконання своїх обов'язків громадянина України. Юридичні клініки є найсприятливішим середовищем для реалізації вищезазначених освітніх завдань, і саме завдяки своїй діяльності в правовій освіті вони вважаються важливими та необхідними на національному рівні.

В Україні функціонує близько 70 юридичних клінік, які зробили значний вплив на популяризацію правових знань серед молоді, проводячи різноманітні лекції та навчальні курси на найбільш актуальні юридичні теми в загальноосвітніх вищих навчальних закладах. Останнім часом особливої популярності набувають спеціальні курси, пов'язані з Інтернетом: мережева безпека, правила поведінки в соціальних мережах, питання відповідальності за булінг в соціальних мережах тощо.

Саме такий вид предметної підготовки не лише формує правову культуру молоді, а й формує культуру правової інформації, адже вони особливо спрямовані на виховання інформаційної грамотності молоді. У 2020 році, в період епідемії COVID-19, юридичні клініки зіткнулися з багатьма труднощами в процесі правової освіти. З метою запобігання зараження коронавірусом усі навчальні заклади призупинили будь-яку громадську діяльність, а загальні відвідування сторонніх осіб значно скоротили. Як наслідок, клінічні методи навчання, які використовувалися в юридичних клініках у минулому, не лише втратили сенс, а й стали певною мірою непридатними.

Однак, як ми зазначали раніше, сучасна молодь має креативне мислення і ефективніше сприймає інформацію з цифрових джерел. Саме тому працівники юридичної клініки LIBERTA вирішують модернізувати свою діяльність у сфері правової освіти молоді. Розвиток соціальних мереж використовує сучасні носії як одну з найефективніших платформ для донесення правової інформації до сучасної молоді.

Наразі юридична клініка LIBERTA реалізує три поточні медіа-проекти з правової освіти неповнолітніх: «Вуличне право нового покоління», «Законодавство онлайн» та «Права дитини». Ці проекти являють собою короткі відеоролики (тривалістю 1-5 хвилин), у яких студенти-клініцисти максимально зрозумілою та простою мовою пояснюють складні правові норми та розуміють суперечливі юридичні питання, пов'язані з будь-ким.

Ці проекти реалізуються на сайті облікового запису Юридичного факультету Західноукраїнського національного університету у соціальній мережі Instagram. Теми, що висвітлюються у відео, визначаються відповідно до потреб цільової групи, яка визначається за допомогою різноманітних тематичних опитувань. Крім того, запускається ще один медіа-проект у месенджері-Telegram-«ПравоЛаб». Мета проекту – вчасно інформувати

населення про основні зміни в законодавстві України, акцентуючи увагу на тому, як ці зміни вплинуть на повсякденне життя громадян.

Реалізація вищезазначених проектів уможливила створення юридичної клініки LIBERTA висунув правову освіту неповнолітніх на новий рівень цифровізації. В результаті ми стали гнучкішими і можемо значно розширити коло учасників, на які орієнтуються освітні програми. Крім того, використання цифрових технологій у процесі передачі правової інформації дозволяє засвоювати цю інформацію в будь-який момент для зручності молоді та повертатися при необхідності. З огляду на роль юридичних клінік у формуванні юридичної інформаційної культури молоді, хотілося б наголосити на наступних моментах. Перш за все, сучасне інформаційне суспільство потребує сучасних методів правової інформаційної комунікації та формування суспільної правосвідомості. Епоха Інтернету внесла деякі корективи у звичні форми правової освіти людей, особливо для соціальних груп, таких як молодь.

Звичайна правова культура все частіше використовується в поєднанні з цифровою грамотністю, і наукове співтовариство поставило питання про те, чи потрібно розробляти окрему концепцію «культури правової інформації». Інформаційну правову культуру слід розуміти як синтез знань і навичок користування інформаційними ресурсами, спрямований на підвищення правової грамотності особистості, як складову частину формування об'єктивного ставлення суспільства до права.

По-друге, ми повинні розуміти потреби сучасної молоді та знаходити найзручнішу форму інформації для молоді. У наш час, юридичним клінікам як основному органу правової освіти громадян, приділяється все більше уваги та розвитку. Завдяки специфіці своєї діяльності та тісній співпраці з молоддю юридична клініка є путівником для молоді в правовій сфері. Сучасні юридичні клініки модернізують свою освітню діяльність відповідно до технічних, інформаційних та епідеміологічних викликів, що стоять перед суспільством.

Тому юридична клініка LIBERTA започаткувала низку освітніх медіа-проектів, щоб підняти юридичну освіту молоді на рівень, відповідний передовому цифровому суспільству. Тому юридичні клініки можуть відігравати важливу роль не лише у формуванні загальної правової культури, а й у формуванні правової інформаційної культури молоді.

2.2. Адміністративно – правові засади юридичної клінічної освіти та її роль у професійній підготовці юристів в Україні

Останнім часом в освітньому середовищі все більше уваги приділяється модернізації правової освіти, особливо розвитку її практичної складової. Звичайно, підвищення якості юридичної освіти повністю залежить від включення інтерактивних методів навчання. У цьому напрямі необхідно розвивати клінічну освіту у процесі підготовки майбутніх юристів з урахуванням юридичних клінік закладів вищої освіти, як структурних підрозділів юридичних факультетів.

Значимість клінічної юридичної освіти, якій передує спеціальна попередня теоретична підготовка студентів, не викликає суперечок серед професійних юристів, і очевидним є той факт, що незаможні та соціально незахищені категорії громадян потребують надання безкоштовної правової допомоги за допомогою юридичних клінік. Питання правового регулювання діяльності юридичних клінік у системі вищої освіти України мають особливе значення та актуальність, що зумовлює посилення уваги до розробки пропозицій щодо вдосконалення клінічної юридичної освіти, яка, як одна з прогресивних форм практичної підготовки, здійснюється паралельно з теоретичним навчанням.

Довгий час в Україні не існувало нормативно-правової бази їх діяльності та єдиних стандартів надання правової допомоги населенню. Ця прогалина була частково усунена шляхом прийняття деяких нормативних актів. Незважаючи на

те, що питання створення юридичних клінік тривалий час розглядалося та обговорювалося в наукових виданнях, цей вид правової допомоги був запроваджений лише у 2011 році, внаслідок реформування законодавства про безоплатну правову допомогу, прийняття якого дозволило здійснювати консультування населення людям з відсутністю досвіду у даних питаннях.

Кожна юридична клініка має свою структуру та організаційно-правову форму. Поступове впровадження клінічної юридичної підготовки на базі юридичних факультетів (закладів вищої освіти), узагальнення та аналіз цього досвіду, пропозиція шляхів його вдосконалення в цілому сприятимуть розвитку модернізації вищої юридичної освіти. І на основі сучасної зарубіжної практики відбуваються кардинальні зміни в цьому напрямку. Наприклад, запроваджується страхування правової допомоги. У зв'язку з цим важливим є детальне вивчення досвіду організації клінічної юридичної освіти в зарубіжних країнах, що в даний час здійснюється окремими авторами.

Відповідно до Конституції Україна - соціальна держава, а тому сьогодні особливо важливо забезпечити реалізацію конституційного права на безоплатну спеціальну правову допомогу. На даному етапі базовим документом, що регулює клінічну юридичну освіту, безумовно, є Конституція України [60].

На сьогодні питання підвищення якості освіти у навчальних закладах, а також створення ефективної системи освіти в Україні, що відповідає сучасним реаліям, є одними з найактуальніших. Їх поява зумовлена необхідністю вирішення питань, пов'язаних із реалізацією конституційного права громадян на освіту (ст. 53 Конституції України), а також приєднанням України до Болонської конвенції [114]. Слід зазначити Указ Президента України від 18 жовтня 2001 р. № 992/2001 «Про Національну програму правової освіти населення» [109], який отримав широку громадську підтримку та спричинив наукову дискусію щодо вдосконалення сучасної юридичної освіти. Одним із

наріжних каменів цієї дискусії стало місце юридичних клінік та інтерактивних технологій клінічної освіти в модернізації юридичної освіти.

На нашу думку, виконання завдань, визначених Указом Президента щодо формування освітніх стандартів з юриспруденції, формування нетерпимості до корупції та поваги до правопорядку серед студентів потребує не лише збільшення практичної частини базових навчальних програм, а й серйозного перегляду їх змісту [92].

Як зазначає В. Нерутто (*Narutto S.V. (2017)*) необхідність отримання студентами-юристами не тільки теоретичних знань, а й практичної підготовки пов'язана з реалізацією компетентнісного підходу у широкому використанні у навчальному процесі практичних та інтерактивних форм проведення лекцій у поєднанні з позааудиторною роботою з метою формування та розвитку професійних навичок учнів. [207, с. 907] Слід зазначити, що основне соціальне призначення юридичної допомоги полягає у забезпеченні захисту прав, свобод та законних інтересів громадян. Виходячи з цього, обов'язком держави є надання безкоштовної юридичної допомоги у будь-якій ситуації публічного звинувачення, притягнення до відповідальності чи обмеження прав та свобод громадян. Незважаючи на майнове становище громадянина або їх психофізіологічні особливості.

З позиції І. Луканової (*Lukyanova I.N.(2015)*) держава зобов'язана створити умови, за яких реалізація права на правосуддя не залежатиме від особистої правової поінформованості людини або її фінансових можливостей. Люди, які не можуть сплатити за послуги юриста, теж повинні мати можливість захистити свої права. [116, с. 9]

У свою чергу, в одній зі своїх праць (*Samsonova M. V. (2019)*) вказала: «Гарантуючи право на спеціальну правову допомогу, держава має насамперед забезпечити умови, сприятливі для підготовки кваліфікованих юристів для надання громадянам різних видів правової допомоги та, по-друге, встановити

для цього певні професійні та інші вимоги та кваліфікаційні критерії» [197, с. 8]. Важливим кроком у забезпеченні права на безоплатну правову допомогу стало прийняття Закону України «Про безоплатну правову допомогу»: Закону України від 2 червня 2011 р. № 3460-VI [11], яким надається безоплатна правова допомога малозабезпеченим та малозабезпеченим верствам населення. інші категорії громадян, які потребують соціальної підтримки.

Наразі на юридичних факультетах створюються та діють юридичні клініки, де студенти під керівництвом викладачів надають безкоштовні юридичні консультації малозабезпеченим та соціально незахищеним громадянам. Необхідність створення юридичних клінік у ЗВО продиктована можливістю збагачення традиційної юридичної освіти, навчити студентів практичним навичкам і зрозуміти вирішальне значення юриста в суспільстві.

Непорушними принципами юридичної клініки LIBERTA, що визначають організацію та діяльність клініки, є: законність; гласність; сумлінність виконання всіма учасниками клініки прийнятих зобов'язань; добровільність вступу до клініки; відкритість клініки для усіх бажаючих отримати юридичну допомогу; конфіденційність та інші.

Участь у роботі клініки спрямована на підвищення професійного рівня правової освіти студентів шляхом надання безоплатної правової допомоги у формі усних та письмових консультацій громадян. Оскільки допомога юридичній клініці надається безкоштовно, відповідно розширюється коло громадян, які мають доступ до спеціалізованої правової допомоги. За даними М. Осипова, студенти, які практикують професію в юридичній клініці, здійснюють позасудове вирішення спорів і завдяки роботі юридичної клініки в університеті готуються до майбутньої професійної діяльності [209, с. 148].

Головна цінність юридичної клініки LIBERTA, на нашу думку, полягає в тому, що вона занурює студента в ситуацію з конкретним правовим рішенням, що є важливим кроком до професійного розвитку майбутнього

висококваліфікованого юриста, який може гідно конкурувати у професійному середовищі. Крім того, підвищується рівень правової культури студентів, адже під час консультації студент не лише вирішує правові питання громадян, а й пропагує законослухняний спосіб життя. Основною мотивацією студентів є застосування практичних теоретичних знань, а також вміння проводити «живе» консультування клієнта, розвиток навичок співбесіди, надання клієнтського консультування.

За словами С. Брайанта (*Bryant S, Milstein ES, Shalleck AC. (2018)*), беручи участь в роботі клініки, майбутній спеціаліст вчиться акцентувати увагу на практиці правової допомоги, знаходить застосування набутих раніше знанням та прагне максимально прийняти дієвий вибір, залишаючись у потрібному полі, яке з розряду теоретично - абстрактних у формі чітко визначено, що важливо для юриста-початківця. Крім того, робота в юридичній клініці спонукає студентів до наукової діяльності [172].

Юридична клініка при належній якості організації має всі необхідні умови для повноцінної практичної діяльності студента і як особливий компонент правового освітнього середовища може бути найкращим компромісом для збалансування теоретичних і практичних засад у навчанні. Працюючи в клініці, студент набуває практичного досвіду роботи в правоохоронних органах при розгляді реальних проблем конкретних громадян. Це дозволяє студенту відчувати себе по-справжньому причетним до процесуальної сфери юриспруденції.

В сфері клінічної освіти у студентів формується самостійне, творче мислення, професійна етика, відповідальне ставлення до професії, а діяльність вищих навчальних закладів у цій ситуації має бути спрямована на підвищення мотивації, знаходження балансу між теорією та практикою. З метою підвищення професіоналізму відповідних юридичних консультацій до роботи юридичних клінік слід залучати юристів та працівників різних організацій. Безумовно,

юридична освіта має бути динамічною, розвиватися та модернізуватися, щоб відповідати потребам ринку праці.

Розглядаючи юридичні клініки як спосіб перевірки теоретичних правових знань, Д. Айкен (*Epstein D., Aiken JH, Mlyniec WJ (2014)*) відзначає їх соціальну спрямованість, а юридичні клініки сприяють набуттю студентами ораторських навичок, які б мали на меті не лише у попередженні правопорушень, а й у своєрідному досягненні у забезпеченні конституційного права громадян на безоплатну правову допомогу. Підсумовуючи, слід підкреслити, що надання безоплатної правової допомоги населенню через юридичні клініки, безумовно, є важливим питанням, і правозастосовна практика та її аналіз мають стати невід'ємною частиною навчального процесу. Загалом можна сказати, що унікальність юридичних клінік у поєднанні єдиного процесу теорії та практики. Клінічна діяльність має стати не лише цілісним інститутом безоплатної правової допомоги, а й ефективною формою навчальної, наукової та практичної діяльності [184].

Нові освітні стандарти ускладнили завдання виховання сучасного юриста. Різко змінилося саме розуміння сутності освіти. Згідно з новим законодавством про освіту під цим терміном розуміють цілеспрямований процес навчання, що забезпечує знання, навички, вміння, необхідні для їх професійного розвитку, які вивчаються разом. Тому вводиться нова формула: юридична освіта — це цілеспрямований процес підготовки юристів.

Показниками якості юридичної освіти є професійні навички, багато з яких можна розвинути лише в реальній практиці. Сьогодні в Україні рівень підготовки студентів юридичних факультетів не відповідає умовам сучасного суспільства, що пов'язано з недостатньою увагою до практичних елементів навчання. Проблему якості освіти спричинило також різке збільшення кількості студентів. Як наслідок: «випускників – все більше, спеціалістів – все менше» [152, с.17].

Після закінчення університету молодь постійно поповнює ряди безробітних. Тому важливим завданням сучасної юридичної освіти є розвиток її практичної спрямованості. Важливу роль у цьому має відігравати обов'язкова клінічна юридична підготовка, яка є підготовкою соціально орієнтованих юристів. Сьогодні ця клінічна освіта має активно проводитися на базі юридичних клінік, створених у вищих навчальних закладах як юридична особа чи навчальний підрозділ, де студенти (під керівництвом викладачів) надають безоплатну правову допомогу малозабезпеченим громадянам.

Останнім часом в Україні виникла нова хвиля інтересу до юридичних клінік, їх організація та діяльність отримали певну юридичну реєстрацію на національному рівні. Декілька років поспіль обговорюються проблеми якості клінічної юридичної освіти [2, с. 5], підіймаються питання відсутності практичних компонентів у навчальному процесі, відсутності чи неефективності використання практичних чи інноваційних методів навчання. При цьому визначено окремі шляхи підвищення якості клінічної освіти, запропоновано заходи щодо набуття практичних навичок, використання окремих освітніх технологій, докладено зусиль щодо розробки мінімальних вимог (стандартів) для юридичних клінік [61, с. 20].

Вивчення досвіду роботи різних юридичних клінік у вищих навчальних закладах України дозволяє зробити висновки С.В. Банахом про нерозвиненість концептуального механізму, прогалини в законодавстві, проблеми фінансування, створення юридичних клінік, невизначеність їх статусу у ЗВО, питання оплати праці персоналу, підвищення ефективності інноваційних методів розвитку навчання [200].

Ми пропонуємо Проект Концепції розвитку та підтримки юридичних клінік в Україні до 2030 року (Додаток Д), у якому передбачено, що ця Концепція розроблена на підставі положень частини 1 статті 59 Конституції

України та Закону України від 2 червня 2011 року № 3460-VI «Про безоплатну правову допомогу» та прагне досягти наступних цілей:

- гарантувати право кожного, хто отримує безоплатну правову допомогу в юридичній клініці, на отримання кваліфікованої правової допомоги;
- створити умови для стабільного розвитку українських юридичних клінік;
- забезпечити розвиток різних форм безоплатної правової допомоги в Україні та створення їх поза межами національної системи безоплатної правової допомоги;
- підвищити якість підготовки студентів юридичного факультету (регіонів) у вищих навчальних закладах.

Забезпечити реалізацію цілей можливо шляхом виконання таких основних завдань:

- визначити основний напрям діяльності розвитку юридичних клінік в Україні як суб'єктів недержавної системи надання безкоштовної юридичної допомоги в Україні;
- визначити основні принципи діяльності юридичної клініки щодо підвищення якості надання безоплатної правової допомоги;
- розробляти та впроваджувати освітні програми для викладачів та студентів юридичних клінік, спрямовані на формування необхідних навичок надання безоплатної правової допомоги;
- організовувати спільноти юридичних клінік для налагодження взаємодії та обміну інформацією між юридичними клініками, державними органами та органами місцевого самоврядування, професійними юридичними спільнотами, іншими особами та об'єднаннями, зацікавленими у розвитку юридичних клінік та надання безоплатної правової допомоги, у тому числі шляхом утворення єдиного інформаційного простору;

- координація зусиль юридичних клінік щодо розвитку недержавної системи безоплатної правової допомоги;

- співпраця з іноземними та міжнародними установами та організаціями для створення національних юридичних клінік.

Відповідно до положень проекту Концепції розвитку та підтримки юридичних клінік в Україні до 2030 року (Додаток Д) юридична клініка, це:

- 1) структурний підрозділ освітньої організації вищої освіти або юридична особа, створена для навчання студентів навичкам професійної діяльності та надає безоплатну юридичну допомогу;

- 2) практико-орієнтована методика навчання студентів юридичних спеціальностей (напрямів).

Соціальними цілями юридичної клініки є:

- вирішення соціальних проблем шляхом надання безоплатної правової допомоги;

- виховання усвідомлення студентами високої соціальної ролі професійної та соціальної відповідальності в юридичних клініках;

- захист прав та законних інтересів громадян та організацій (у тому числі соціально орієнтованих некомерційних організацій);

- правова освіта громадськості;

- підвищення рівня правової освіти та правосвідомості всього народу.

Навчальними цілями юридичної клініки є:

- підвищення рівня професійної підготовки студентів юридичних клінік;

- надання безоплатної правової допомоги та іншими видами діяльності в юридичній клініці розвивати та вдосконалювати практичні навички студентів юридичної клініки;

- професійна орієнтація, адаптація та спеціалізація студентів;

- виховання учнів на засадах поваги до верховенства права, справедливості та людської гідності, виховувати професійно значущі особистісні якості учнів;

- навчання студентів професійній юридичній діяльності та набути практичного досвіду захисту прав людини та громадських інтересів.

Якісні та кількісні критерії дійсності концепції включають:

- кількість юридичних клінік та інших зацікавлених сторін, активно залучених до реалізації «концептуальних» заходів;

- кількість юридичних клінік, які відповідають основним принципам діяльності, передбаченим цією концепцією;

- кількість юридичних клінік, які працюють регулярно (без урахування зустрічей та святкових днів);

- кількість спеціально розроблених і реалізованих навчальних програм для студентів і викладачів юридичних клінік та програм підвищення кваліфікації викладачів юридичних клінік;

- кількість та склад учасників регулярних масових заходів щодо розвитку юридичних клінік та надання безоплатної правової допомоги;

- кількість та зміст проектів юридичних клінік щодо розвитку правової освіти, надання безоплатної правової допомоги та інших питань соціального значення;

- кількість процесів надання безоплатної правової допомоги відсоток викладачів, студентів та відвідувачів юридичної клініки;

- питома вага спеціального розподілу заробітної плати викладачів юридичних клінік, кількість викладачів юридичних клінік, які заплатили за участь у діяльності юридичної клініки, та рівень оплати праці;

- інші якісні та кількісні стандарти.

При цьому, як зазначає Москалюк Н.Б., проблему модернізації юридичної освіти частково здатне вирішити впровадження та розвиток клінічної освіти. [89, с.106]

Клінічну освіту Зайцева-Калаур І.В. розглядає як практико-орієнтований навчальний процес, що складається з підготовки соціально орієнтованих юристів на базі юридичних клінік закладів вищої освіти, де студенти під керівництвом викладачів або практикуючих юристів вчать знаходити юридичні рішення та допомагати клієнтам реалізувати свої права. [48, с. 76]

Клінічну юридичну освіту С. К. Гречанюк розглядає як практичне навчання студентів, яке має здійснюватися лише на базі юридичних клінік (центрів, офісів, консультацій) університетів, оскільки лише в цьому випадку можна організувати ефективну поєднання практичної роботи та навчального процесу. Клінічна підготовка має стати важливим доповненням до стандартної юридичної освіти, дати студентам реальну можливість застосувати теоретичні знання на практиці і таким чином забезпечити собі необхідний досвід роботи в галузі права (навчитися приймати та опитувати громадян), готувати консультації, складати проекти документів, звертатися до державних та муніципальних органів тощо) [124, с.86].

Такий підхід змінює вектор навчання: він працює в клініці над вирішенням конкретної життєвої ситуації (правової проблеми), студент розуміє, яких теоретичних знань йому не вистачає, і починає переходити від практичної діяльності до наповнення необхідних теоретичних основ. Роль юридичних клінік полягає, з одного боку, у набутті студентами практичних навичок, необхідних у майбутній професії (освітня складова), з іншого – у наданні безкоштовних юридичних послуг населенню (соціальна складова). Проте саме освітня складова визначає основні цілі клініки. [129, с.23]

Для ефективного навчання студентів важлива не кількість консультацій, а «якісне вивчення правових питань та їх осмислення» [130, с.20]. У зв'язку з

тим, що діяльність юридичної клініки має бути спрямована насамперед на реалізацію освітніх завдань, тому, безумовно, не може вирішити всіх проблем у сфері, пов'язаних із наданням юридичних послуг. Але найголовніше, що надані послуги завжди якісні.

Цьому мають сприяти клінічні процедури: спецосвіта студентів – обов'язкові обов'язкові клінічні курси (усі курси мають проходити в інтерактивному форматі) спільна діяльність клініцистів у підгрупах, контроль усієї роботи викладачів, можливість звернення до спеціалістів.

Студенти, які працюють у клініці, не мають права представляти та захищати інтереси своїх клієнтів у судових та інших державних органах. Вони можуть лише консультувати з різних правових проблем та складати документи юридичного характеру (позовні заяви, клопотання, довідки, скарги, листи, претензії та ін.).

Студенти, які працюють у клініці, не мають права представляти та захищати інтереси своїх клієнтів у суді та інших державних установах. Вони можуть лише консультувати з різних юридичних питань та складати правові документи (позови, звіти, довідки, скарги, листи, претензії тощо).

Юридичні клініки мають право надавати інші послуги на свій розсуд: наприклад, надавати правову допомогу громадянам, брати участь у правовій освіті (організовувати тематичні семінари для різних категорій громадян, готувати та розповсюджувати правову інформацію). Всю роботу в рамках клінічної підготовки (прийом громадян, правову освіту) студенти мають виконувати у вільний від основного навчального процесу час. Загальноосвітня навчальна програма може включати також проходження практики в клініці, надання юридичних послуг населенню, якщо це передбачено навчальним планом [1, с.5].

Юридична клініка повинна мати спеціальне приміщення, обладнане меблями, комп'ютерною технікою, яка має доступ до систем правової

інформації. Для забезпечення безперервної роботи цих структур мають бути штатні працівники (директор, допоміжний персонал – лаборант, методист тощо). До роботи зі студентами слід залучати викладачів (фахівців у певних галузях права) або фахівців.

Тому ми визначаємо загальну характеристику юридичних клінік та їх підходи до клінічної освіти в Україні.

Учасниками клінічного навчання є:

1) студенти (студенти-клініцисти, студенти-консультанти, студенти-стажери). У клініках проходять практику студенти старших курсів, наприклад, студенти (бакалаври) в основному третіх і четвертих курсів, але в деяких юридичних клініках до роботи допускаються студенти другого курсу;

2) викладачі (викладачі-куратори, викладачі практики, викладачі-фахівці та ін.).

Найчастіше юридичні клініки є структурними підрозділами закладів вищої освіти, які займаються підготовкою юристів. Є окремі клініки, які мають статус самостійної юридичної особи, проте їхня діяльність пов'язана з закладом вищої освіти. (Історії розвитку клінічного руху в Україні відомі й інші форми юридичних клінік: міжвузівські юридичні клініки, організовані за участю декількох вузів; юридичні клініки, створені при некомерційних організаціях, що діють при юридичних фірмах, юридичних консультаціях, колегіях адвокатів та ін. Мінусом є те, що освітня складова у цих клініках відходить на другий план).

У клініках, які є структурними підрозділами закладів вищої освіти, основними є освітні цілі (придбання практичних навичок). Студенту надається унікальна можливість навчитися, як правильно опитати клієнта, кваліфіковано проконсультувати його, повно і чітко скласти позовну заяву та інші юридичні документи, вирішити складні проблеми професійної етики юриста і т. д. спеціальні бланки та форми – картки прийому клієнтів, журнали, їх реєстрація,

звіти з наданих послуг та ін.). Далеко не скрізь, але починаються справи з правових проблем, з якими звернулися клієнти [1, с. 5].

В окремих клініках розроблено системи зберігання інформації. Як правило, студенти працюють самостійно. Проте викладач організовує та контролює їх основну діяльність з надання безоплатної юридичної допомоги. Набувають практичних навичок на основі реальних справ (життєвих ситуацій). Послуги надаються переважно з цивільних, сімейних, трудових, земельних, житлових, спадкових, адміністративних, податкових та інших питань.

Багато юридичних клінік не займаються питаннями кримінального права та процесу. Є деякі клініки, які спеціалізуються лише на певних сферах, наприклад, звернення до Європейського суду з прав людини, екологічні проблеми, робота зі студентами, незахищені верстви населення (безробітні, пенсіонери, люди з інвалідністю, незаміжні матері, неповнолітні тощо). Багато клінік надають безкоштовну правову допомогу всім заявникам. Основні відмінності в організації та діяльності юридичних клінік. Незважаючи на наведені загальні показники, загалом діяльність юридичних клінік та здійснення на їх основі клінічного навчання у вітчизняних вільних економічних зонах організовані по-різному.

Теоретичний курс «Юридична клініка» може бути як включений, так і не включений до загального процесу навчання. На даний час спостерігається позитивна тенденція подальшого розширення навчальних закладів, де цей курс (його назва може бути різною: «Професійна підготовка юриста», «Надання безоплатної правової допомоги населенню», «Юридична консультація» тощо) стає обов'язковим для всіх студентів. Проте більшість юридичних клінік покладаються на добровільне стажування студентів у клініці.

Проте є деякі безкоштовні навчальні заклади, де клінічна освіта є обов'язковою для всіх слухачів. Наприклад, у юридичній клініці LIBERTA Західноукраїнського національного університету всі студенти юридичного

факультету залучаються до роботи в клініці, але не всі допускаються до консультування клієнтів.

Клініки також відрізняються наявністю чи відсутністю обов'язкового спеціального теоретичного навчання студентів-клініцистів для підготовки до практичної діяльності. Корисність цього навчання визнається багатьма клініками, але скрізь воно реально проводиться. Методика викладання клінічних курсів може значно різнитися. Зазвичай вузи ґрунтуються на методичних розробках викладачів, задіяних у клінічному навчанні. У більшості вітчизняних клінік відсутня спеціальна «підготовка викладачів до роботи кураторами» [51, с. 187].

Ще однією головною відмінністю є: задіяні чи ні у роботі зі студентами-клініцистами консультуючі викладачі-фахівці з різних галузей права, чи залучаються юристи-практики. Лише до окремих юридичних клінік залучаються такі фахівці. Клініки розрізняються за кількістю працюючих у них викладачів (в одних клініках працюють лише один або два викладачі-куратори, відповідальні за якість надання студентами правової допомоги). В інших є можливість у студентів-клініцистів звернутися за перевіркою підготовленої консультації або складеного документа до викладача-фахівця з конкретної галузі права (трудового, сімейного, земельного та ін.).

У багатьох клініках виконувана робота зараховується студентам як виробничу практику. Наприклад, робота студентів у юридичній клініці може зараховуватися їм як навчальну чи виробничу практику. Після закінчення клінічного навчання студентам-клініцистам може видаватися сертифікат.

Проблемним залишається питання оплати праці викладачів, які працюють у клініці. У деяких клініках здійснюється оплата праці, як правило, одного викладача або ця ставка поділяється на кілька працівників. Оплата провадиться з погодинного фонду або враховується у навчальному навантаженні. Також важливою відмінністю є: взаємодіє чи не взаємодіє

юридична клініка з органами державної влади та місцевого самоврядування, некомерційними організаціями.

Аналіз різних документів (інтернет-сайтів, наукових статей, доповідей, інформаційних буклетів) дозволив зробити висновок про те, що не так багато клінік наголошують на взаємодії з тим чи іншим органом, посадовою особою, громадською організацією тощо. Є клініки, які співпрацюють із засобами масової інформації (наприклад, ведуть у періодичній пресі рубрику питань та відповідей).

У деяких клініках здійснюється оплата праці, як правило, одного викладача чи ця ставка ділиться кілька співробітників. Оплата виробляється з погодинного фонду або враховується у навчальному навантаженні.

Ще одна важлива відмінність полягає в тому, що юридичні клініки взаємодіють або не взаємодіють з органами державної влади, органами місцевого самоврядування та некомерційними організаціями. Аналіз різноманітних документів (інтернет-сайтів, наукових статей, звітів, інформаційних брошур) привів до висновку, що мало клінік помічали взаємодію з тими чи іншими відомствами, посадовими особами, громадськими організаціями тощо.

Є клініки, які співпрацюють із ЗМІ (наприклад, відкривають колонку Q&A в журналі ЗМІ). Клініки надають громадянам пропозиції чи реалізують інші проекти, а також спрямовані на розвиток практичних навичок студентів. Деякі клініки (центри) здійснюють інші проекти.

Наприклад, у юридичній клініці LIBERTA Західноукраїнського національного університету в рамках правової освіти населення на безоплатній основі проводяться правові заняття зі школярами 10 –11 класів, студентами коледжів та вузів з різних правових тем: захист прав споживачів; майновим, сімейним та трудовим відносинам; відповідальності за заподіяння шкоди; права при затриманні правоохоронними органами та ін.

Юридична клініка LIBERTA Західноукраїнського національного університету здійснювала виїзні заходи; створила проект Літня школа «Лідер права»; проводила заходи в будинках для людей старшого віку та інвалідів, а також виїзні семінари з прав та пільг інвалідів, тематичні семінари у громадських організаціях; студенти клініки відвідували дитячі будинки-інтернати (організовували пізнавальні ігри з вихованцями) та ін. Можлива медіативна діяльність клінік, у яких на безоплатній основі надаються послуги з проведення процедури медіації.

Пропонуємо створення наукових юридичних клінік в Україні. Модель ефективної роботи юридичних клінік. Однією із сьогоденних проблем узгодженості освітньої системи з ринком праці є працевлаштування випускників не за фахом, що багато в чому пов'язані з невідповідністю моделі підготовки кадрів вимогам практики. Тому діяльність юридичних осіб клінік має бути побудована за наступним сценарієм. В рамках клінічного юридичного навчання студенти спочатку проходять спеціальну теоретичну підготовку, під час якої освоюють правила опитування клієнта, аналізу справи, юридичного консультування, особливості професійної етики, специфіку комунікативного взаємодії, техніку складання юридичних документів та ін. застосовують отримані знання у процесі практичної діяльності (набувають професійних навичок).

Отже, клінічне навчання повинно обов'язково включати два етапу: попередня підготовка студентів та їх практичну роботу. Етап попередньої підготовки під час клінічного юридичного навчання – це проходження студентами спеціальних (клінічних) курсів, на яких студенти повинні навчитися, як правильно опитати клієнта, вести діловодство, проаналізувати справу, виробити позицію у справі, підготувати юридичну консультацію тощо.

Якщо у загальноосвітньому процесі можуть застосовуватися пасивні, активні та інтерактивні методи, то в рамках клінічного навчання повинні

використовуватися лише інтерактивні методи, оскільки вони спрямовані на безпосереднє включення у реальний процес сприйняття інформації. Тому всі заняття необхідно проводити в інтерактивній формі (практичний тренінг, рольові та ділові ігри, показові виступи, робота в малих групах, групові дискусії та ін.). У закордонному клінічному юридичному навчанні активно застосовуються, наприклад, такі клінічні методики як семінар, нагляд та робота на місцях та ін [13]. Теми у клінічному семінарі можуть бути наступними: комунікації, інтерв'ювання, неформальне розслідування фактів, оповідань, теорія справи, співпраця, вступні заяви та заключні аргументи та ін.

Фактична робоча фаза в рамках клінічного навчання є основним процесом отримання професійних навичок і здійснюється в процесі надання реальної правової допомоги населенню. Студенти самостійно приймають громадян, опитують їх, виступають консультантами, співпрацюють з правозахисними організаціями (асоціаціями адвокатів), правоохоронними органами, навчаються у експертів. Усі дії юриста студенти здійснюють самостійно (індивідуально, двосторонньо, групово), але під контролем викладача. Викладачі не повинні перешкоджати контактам учнів з клієнтами (за винятком деяких складних ситуацій) [225, с.120].

У кожному конкретному випадку це має контролюватися викладачем (фахівцем у конкретній правовій галузі). Студентські клініцисти надають викладачам підготовлені консультації та проекти нормативно-правових документів для ознайомлення. Всі ці дії допомагають досягти якісного кінцевого результату, безоплатна правова допомога стає прийнятною.

Як різновид соціальної допомоги, правова допомога – це завжди адресна допомога, спрямована на конкретні суб'єкти з метою досягнення корисних ефектів. Для тих, хто надає такі послуги в рамках клінічної підготовки, вона є безкоштовною, а робота викладачів під керівництвом студентів оплачується за рахунок державного бюджету або власних коштів освітньої організації.

Тому приходимо до висновку, що сучасне клінічне навчання як важливий компонент юридичної освіти стикається з низкою проблем:

- відсутність чіткої регламентації організації та діяльності юридичних клінік на законодавчому рівні;
- невизначеність статусу юридичних клінік у системі вищої професійної освіти;
- питання фінансування клінік та оплати праці їх кадрового складу;
  - нестача кваліфікованих кадрів, здатних та бажаючих навчати студентів практичним навичкам;
- відсутність обов'язкових вимог (нормативних стандартів та їх ресурсного підкріплення) діяльності клінік та ін.

Вирішення цих питань сприятиме подальшому розвитку юридичних клінік в Україні. Чинні нормативні правові акти не передбачають обов'язок вишу створювати юридичні клініки, які не встановлюють вимог до змісту та методів навчання студентів практичним навичкам. Всі віддано на розсуд закладів вищої освіти (обов'язковість проходження практики в юридичній клініці, програми клінічного навчання тощо).

Необхідне включення до вітчизняного законодавства більшої кількості норм, які б регулювали питання діяльності юридичних клінік на базі освітніх організацій вищої освіти, що сприятиме подальшому розвитку та вдосконаленню даних структур.

Потрібна чіткіша регламентація статусу юридичних клінік. Проблема невизначеності їхнього статусу у законодавстві породила проблему організаційної форми. Вузовські юридичні клініки створюються як структурні підрозділи закладу вищої освіти без будь-якої конкретизації або як лабораторії, центри, відділи, студентські бюро, студентські консультації та ін.

Необхідно вирішити проблеми фінансування юридичних клінік, питання обліку навантаження викладачів з керівництва роботою студентів-клініцистів. Вимагають вирішення проблеми кадрового забезпечення даних структурних

підрозділів вузу висококваліфікованими викладачами, які мають практичний досвід роботи юриста. Важливо створити систему спеціальної підготовки викладачів, задіяних у практико-орієнтованому навчанні студентів.

Юридичні клініки мають стати обов'язковим елементом професійної освітньої програми як для бакалаврів, так і для магістрів. Але вони повинні функціонувати лише в тому у разі, якщо будуть створені всі умови, що забезпечують надання саме кваліфікованої юридичної допомоги.

Отже, для забезпечення сталого розвитку юридичних клінік в Україні та якості надання безоплатної правової допомоги необхідно:

а) удосконалити нормативно-правову базу діяльності юридичних клінік на загальнодержавному, регіональному та місцевому рівнях, що передбачає:

- створення та вдосконалення державного механізму підтримки діяльності юридичних клінік та їх спільних організацій, у тому числі встановлення заходів щодо підтримки діяльності юридичних клінік на загальнодержавному, регіональному та місцевому рівнях, у тому числі закони, що входять до переліку учасників. У загальнодержавних та регіональних цільових програмах клініки та конкурсах на розподіл грантів і субсидій некомерційним організаціям, які стоять перед суспільством;

- розробити механізм участі юридичних клінік у виділенні річних бюджетних асигнувань для розподілу оплати праці адвокатів, які беруть участь у наданні безоплатної правової допомоги в національній системі;

- розвивати інші форми державної підтримки юридичних клінік та організацій, що їх об'єднують, а також механізми залучення недержавного фінансування, у тому числі у формі державно-приватного партнерства;

- сформулювати організаційні, економічні та інші стимули для підвищення зацікавленості викладачів і співробітників у вищих навчальних закладах та фахівців, залучених до діяльності юридичної клініки;

- встановити мінімальні нормативи матеріально-технічного, кадрового, організаційно-освітнього та методичного забезпечення діяльності юридичних клінік.

б) Здійснити ряд заходів для вирішення завдань на національному, регіональному та місцевому рівнях, у тому числі:

- створювати та вдосконалювати організацію, економічні пріоритети та правові механізми діяльності юридичних клінік, взаємодіяти з іншими суб'єктами державної та недержавної системи безоплатної правової допомоги, ЗМІ та іншими інститутами громадянського суспільства;

- розробити та впровадити комплекс заходів щодо розвитку співпраці між державною та недержавною системами безоплатної правової допомоги, громадськістю, засобами масової інформації та іншими структурами громадянського суспільства у сфері надання безоплатної правової допомоги громадянам України, у тому числі спільного державного органу;

- створювати заходи, обмін інформацією та взаємодію, мета – ефективний розподіл наявних ресурсів та участь у діяльності юридичних клінік медіаторів, психологів та інших експертів з метою впровадження комплексних методів надання допомоги тощо;

- розвиток громадських організацій для спільних юридичних клінік [215, с. 119].

Проект Концепції розвитку та підтримки юридичних клінік в Україні, створений на основі узагальнення клінічної практики дає змогу оцінити доцільність включення практичних курсів до загальноосвітньої програми, виявити реальну потребу у застосуванні нових ефективних форм практико-орієнтованого навчання, визначити проблеми, з якими зустрічаються у своїй роботі юридичні клініки. Визначення загальних проблем клінік дозволило за допомогою логічного висновку сформулювати шляхи їхнього подолання. Надано рекомендації щодо вдосконалення клінічного (практичного)

юридичного навчання, поліпшення роботи клінік. Сформульовано основні напрями їх функціонування (попередня підготовка студента та практична діяльність), ефективні в рамках клінічного навчання та формують професійні навички інтерв'ювання, консультування, складання юридичних документів. Запропоновано модель діяльності юридичних клінік, що сприяє досягненню якості безкоштовних юридичних послуг.

2.3. Характеристика юридичної клініки як інституту громадянського суспільства і суб'єкта адміністративно-правових відносин

Насамперед, важливо відзначити, що конституційні процеси в Україні станом на сьогодні є досить динамічними. Йдеться в основному про розширення межі між конституцією та законом та покращення його правового статусу, удосконалення існуючих та створення нових державних і громадянських інститутів, які були перетворені з політичного рівня на адміністративно - правовий рівень. Відтак, дані дії в чинному українському законодавстві мають логічне продовження.

Розвиток ідеї розширення кола учасників адміністративних відносин не може залишити поза увагою визначальну тенденцію сучасного вітчизняного законодавства нормалізацію адміністративної правосуб'єктності інститутів громадянського суспільства. Тобто теоретичні дискурси щодо необхідності взаємодії держави та громадянського суспільства у попередні роки були продовжені у законодавчому закріпленні принципів, а інститути громадянського суспільства трансформувалися у зрілі суб'єкти адміністративних правовідносин.

Ця тенденція знайшла своє відображення в теоретичній роботі українських вчених-юристів. Зокрема, до суб'єктів конституції та правовідносин тепер належать: 1) громади (народи, етнічні групи, етнічні

меншини, корінні народи, територіальні громади тощо); 2) держави, органи державної влади та місцевого самоврядування, представники, посадові особи та їх посадові особи; 3) політичні партії та громадські організації; 4) громадяни України, іноземці, особи без громадянства, біженці; 5) компанії, установи, організації; 6) міжнародні установи та організації; 7) органи самоорганізації населення 8) ЗМІ [24, с.3].

Конституція України містить основні засади громадянського суспільства, згідно з якими суспільно - політичне життя в Україні ґрунтується на принципах політичної, ідеологічної та економічної різноманітності. Іншими словами, громадянське суспільство не можна ототожнювати з жодним суб'єктом публічного права, насамперед через те, що ця категорія позначає передусім систему суспільних відносин, що виникають, змінюються та припиняються між значною кількістю їх різнопорядкових учасників.

Таким чином, громадянське суспільство сприймається насамперед як самоорганізована та саморегулююча сфера суспільних відносин у державі, утворена вільними і рівноправними особами та їх об'єднаннями громадян, які діють шляхом формування соціального капіталу та здійснення контролю за органами державної влади та служать основою демократії та визначальним чинником розбудови правової держави.

Як ми всі знаємо, розвинене громадянське суспільство є невід'ємною частиною всіх демократичних правових держав світу. Очевидно, що без розвиненого громадянського суспільства не може бути сильної країни, але лише шляхом конструктивного та соціально відповідального діалогу з країною у правовому полі громадянське суспільство та його інститути можуть стати дієвим чинником національного будівництва. Тому закономірним є висновок, що в правовій державі суспільні відносини, які охоплюються категорією «громадянське суспільство», мають базуватися на законі, тобто

правовідношенні, покликаному забезпечити законні права та інтереси всіх громадян [81, с. 180].

Водночас, логічним кроком було врегулювати предмет у чинному законодавстві, хоча це не є остаточним висновком будь-яких правових дебатів. Донедавна визначення поняття «система громадянського суспільства» не було уніфіковане в українських законодавчих актах, що спричиняло певні проблеми для адміністративної діяльності.

Вважається, що основою розвиненого громадянського суспільства є активна діяльність інститутів громадянського суспільства. Однак термін «інститут громадянського суспільства» має багато значень. Це суб'єкт, який у процесі своєї діяльності формує суспільні відносини для становлення громадянського суспільства, установа, що поєднує конституційні норми та інші галузі права для регулювання суспільних відносин у суміжних сферах, є невід'ємною частиною правової системи України, громадянського суспільства зокрема. Усі ці методи варті уваги, і в той же час жоден з них не має монополії на істину.

Протягом 2018 року Управлінням конституційного та адміністративного законодавства, інших структурних підрозділів Міністерства юстиції України, представників центральних органів виконавчої влади, науковців, представників громадських організацій та інших інститутів громадянського суспільства було розроблено належні умови для участі інститутів громадянського суспільства у формуванні та реалізації державної правової політики, а саме - «Порядок сприяння громадській експертизі органів виконавчої влади», затвердженої постановою Ради Міністрів України № 976. Згідно із абзацом 2 пунктом 1 Порядку до інститутів громадянського суспільства віднесено: професійні та творчі спілки, громадські організації, організації роботодавців, органи самоорганізації населення, благодійні і релігійні організації, засоби масової

інформації та інші некомерційні товариства і установи, що діють відповідно до законодавства.

Проте вперше в історії незалежної України інститути громадянського суспільства вже не є простою категорією, а контролюються як системою суб'єктів, і цим суб'єктам надано право та відповідальність захищати свої законні інтереси [86].

Правова форма їх діяльності має вирішальне значення для визначення правосуб'єктності інститутів громадянського суспільства. Тому питання взаємодії інституцій громадянського суспільства та державних органів набуває особливого значення. Наразі ця взаємодія відбувається у таких правових формах: участь у формуванні та обговоренні проектів нормативно-правових актів; інститути громадянського суспільства беруть участь у наданні соціальних послуг; інститути громадянського суспільства здійснюють громадський нагляд за діяльністю органів державної влади у формі громадський нагляд, контроль за підготовкою та виконанням рішень, перевірка його ефективності, подання експертних пропозицій до органів державної влади, створення спільних консультативно-експертних установ.

Українське законодавство регулює запровадження наведених форм участі інститутів громадянського суспільства в управлінні державними справами. Зокрема, такими нормативно-правовими актами: указ Президента України «Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні» від 26 лютого 2016 р. № 68/2016, що затверджує Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 рр., Порядок сприяння проведення громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 5 листопада 2008 р. № 976 і іншими нормативно-правовими актами.

Зміст цих законодавчих актів дозволяють зробити висновок, що сучасна українська правозастосовна практика відповідає вимогам сучасних демократій,

створюючи всі необхідні умови для прийняття рішень щодо участі у обговоренні щодо реалізації потреб суспільства [104].

Проте говорити про те, що потенціал інститутів громадянського суспільства в українському державобудуванні та законодавчій практиці вичерпано, поки рано. На нашу думку, встановлення нормативної детермінації інститутів громадянського суспільства та налагодження форми взаємодії з органами виконавчої влади не може замінити надзвичайно актуального завдання — підвищення правового статусу традиційних інститутів громадянського суспільства та введення в дію законодавчих актів, які регламентують адміністративно – правовий статус інститутів громадянського суспільства.

У цьому сенсі вважаємо, що одним із важливих кроків для налагодження ефективного діалогу між інститутами громадянського суспільства та державою за допомогою методів і механізмів правової співпраці є удосконалення адміністративно – правового статусу неурядових організацій та створення правових умов для юридичних клінік. Їхнє призначення до системи інститутів громадянського суспільства та до системи суб'єктів адміністративного права України вважається вирішальним, насамперед через їх різноманітність та багатогранність.

У свою чергу, юридичні клініки, набуваючи адміністративної правосуб'єктності, інституціонізуються в правовому вимірі, тобто перетворюються на інститут адміністративного права. Водночас унікальність інституту юридичних клінік, як і державних органів, полягає в його комплексній природі – він поєднує норми та припущення адміністративного та інших галузей права, матеріально-процесуального, формального та колізійного, національного та міжнародного законодавства.

Таким чином, інститут юридичних клінік є важливою складовою системи громадянського суспільства України. Він складається із системи

взаємозалежних і взаємоприйнятних принципів, які регулюють суспільні відносини, пов'язані з їх організацією та діяльністю. Конституція України в частині першій статті 36 гарантує громадянам право на свободу громадських об'єднань, в тому числі у громадські організації, з метою здійснення і захисту своїх прав і свобод, а також задоволення політичних, соціальних, економічних, культурних та інших інтересів. Свобода об'єднань означає, зокрема, фактичну (де-факто) та правову (де-юре) можливість добровільно, без попереднього дозволу чи примусу, утворювати об'єднання громадян та вступати до них. Відповідно до положень частини четвертої статті 36 Конституції України, нікого не може бути примушено до вступу в будь-яке об'єднання громадян. Як зазначається нами в дисертаційному дослідженні, юридичні клініки можуть створюватись не лише як структурний підрозділ ЗВО, але як і громадські організації. Тому ми можемо сміливо порівнювати їхні статуси [79, с.73].

Явним обов'язком верховенства права є не втручатися у реалізацію права громадян на свободу об'єднання та діяльність самого об'єднання, за винятком обмежень, встановлених законом на користь національної безпеки, громадського порядку та охорони здоров'я громадян або захисту прав і свобод інших осіб (ст. 36 Конституції України ч. 1). Тому Конституція України передбачає обмеження державного втручання для реалізації права громадян на свободу об'єднань. Конституція України (ст. 92, ч. 1, п. 11) визначає, що лише законом можуть бути визначені принципи утворення та діяльності об'єднань громадян.

Водночас інші (не найпоширеніші) питання щодо реалізації права на свободу об'єднання в громадянському суспільстві не підлягають державному нагляду і мають вирішуватися його учасниками. Тобто очевидно, що держава відмовляється «керувати» внутрішніми відносинами підприємств в інститутах громадянського суспільства.

Таким чином, системне вдосконалення інституту державних органів в Україні, а отже, оновлення законодавства про статус громадських організацій також зумовлено об'єктивною необхідністю належного виконання рішень Європейського суду з прав людини.

Удосконалення правового регулювання інституту громадських організацій зумовлене не лише гострою необхідністю дотримання міжнародних стандартів прав людини, незважаючи на пріоритетність цієї амбітної мети, а й необхідністю системного правового регулювання відповідних правових норм. Очевидно, що лише повна стандартизація основних складових інституту громадських організацій забезпечить його ефективне функціонування та зміцнить систему інститутів громадянського суспільства в Україні [72, 15-16].

Інститут громадських організацій є невід'ємною частиною українського конституційного устрою і має власну внутрішню структуру. Під ним слід розуміти внутрішню конструкцію інституту, зміст якого визначається нормативно-правовими актами інших юридичних підрозділів та правовідносинами між установами та є уніфікованим у межах вищезгаданого українського інституту адміністративного права. Іншими словами, структура Українського інституту адміністративного права — це взаємозв'язок між функціональними умовами інституту та впорядкованою структурою складових елементів.

Заслуговують на увагу й основні принципи організації та діяльності українських громадських організацій. Законопроект визначає принципи формування та діяльності громадських організацій: добровільність участі в громадських організаціях; рівноправність членів громадських організацій у вирішенні проблем, пов'язаних з їхньою діяльністю; демократичність внутрішнього розпорядку тощо. Крім того, громадські організації можуть вільно обирати напрям і вид своєї діяльності.

Сьогодні вкрай гострою є потреба в організаціях та установах типу юридичних клінік. Адже їхня мета – надати малозабезпеченим громадянам юридичну допомогу та практичну освіту для студентів-юристів.

У цій роботі ми розглядаємо поступове знищення недоступності та неможливості захисту своїх прав та інтересів, а також відсутність практичної освіти майбутніх юристів.

Як форма правової освіти юридична освіта має обмежені завдання (надання певних знань з певних правових питань, роз'яснення чинного законодавства, вказівка на вибір правової поведінки в конкретних життєвих ситуаціях), яка значною мірою ефективна і в інших установах і місцях. Здійснюються юридичними клініками. Участь студентів у діяльності юридичної клініки відображає їхню особистість, почуття причетності до державних справ, утверджує самореалізацію, що фактично сприяє розвитку громадянського суспільства.

А. Галай вважає, що юридична клініка є особливим механізмом підвищення якості юридичної освіти, що виражається у створенні студентам можливостей зробити юридичну кар'єру, займатися аналізом та керувати правозахисною роботою [20, с. 68].

Слід також зазначити, що з набуттям навичок соціального сприйняття студенти виробили специфічні навички, необхідні для виконання професійних обов'язків, і їх професійний рівень продовжував підвищуватися. Юридична клініка – це розумний спосіб вирішити дві потреби суспільства: надання практичного досвіду студентам юридичних факультетів та безкоштовну юридичну допомогу тим людям, які не можуть самотійно вирішити юридичні проблеми.

Юридичні клініки створюються на базі недержавних правозахисних організацій і приділяють більше уваги практиці – для задоволення потреб суспільства у сфері правової допомоги та правової освіти, а також для

подальшого розширення можливостей та можливостей вищих навчальних закладів.

Дійсно, функціонування юридичних клінік у вищих юридичних навчальних закладах має сенс. З одного боку, за безоплатною юридичною допомогою приходять велика кількість малозабезпечених осіб, з іншого боку, випускники юридичних факультетів отримують певний професійний досвід та практичну діяльність у вища освіта і вони є конкурентоспроможними на ринку праці.

Щоб забезпечити належне становище юридичної клініки в суспільному житті та стати дійсно ефективним інститутом громадянського суспільства, необхідно значно підвищити професіоналізм та ефективність її діяльності. Важливим є також популяризування юридичних клінік для населення, особливо юристів, у підвищенні якості вищої освіти та ліквідації правового нігілізму. Вважаємо, що юридична клінічна освіта є невід'ємною частиною вищої юридичної освіти для підготовки високоякісних фахівців. Діяльність юридичних клінік є кроком до створення справжнього громадянського суспільства, в якому люди та їх життя, честь і гідність стануть найвищими соціальними цінностями, закріпленими Конституцією, а захист прав і свобод людини визначатиме розвиток і головну відповідальність держави.

Юридичні клініки займають особливе місце в системі суб'єктів адміністративно – правових відносин. Питання їх ототожнення з інститутами громадянського суспільства, із суб'єктами адміністративних правовідносин ще науково не обґрунтоване і викликає дискусійні обговорення. Чіткої кількості юридичних клінік сьогодні назвати неможливо через їх самостійність і вільний вибір форм інформування про свою діяльність.

Юридична клініка поєднує в собі елементи місії державної організації (забезпечення освітніх програм як основи викладання та викладання курсів, розширення співпраці між університетами та громадськими організаціями), але

ключовим елементом юридичної клініки є неурядовий статус і свобода діяльності. Діяльність державних установ, які надають консультаційну та пов'язану з нею діяльність (особливо адміністративно-правовий статус юридичних клінік, що впливає з юридичної підготовки), оскільки вони є державними установами, а зараз більшість із них є державними [5, с.22]. Те, що держава сама підтримує створення юридичних клінік, призвело до певних невідповідностей у розумінні природи юридичних клінік у системі «громадянське суспільство - держава». Адже раніше ці організації вважалися державними. Складність полягає в апіорному правилі, що всі юридичні клініки мають бути тісно пов'язані з навчальними закладами. Тому важливим чинником навчальних закладів є національний порядок, який залежить від ініціативи учасників організації. Основну частину роботи юридичної клініки виконують студенти юридичного факультету. Працівники юридичних клінік можуть бути як штатними працівниками, так і працювати на громадських засадах. Усі вони мотивовані самореалізацією виконувати завдання юридичної клініки безкоштовно.

З огляду на звітні дані розміщені на сайті Асоціації юридичних клінік України виявлено, що багато керівників працюють на громадських засадах, тобто вони є волонтерами.

Юридична клініка як особлива організація має в собі поєднання елементів національних установ та державних структур і діє на основі таких організаційно-управлінських засад: добровільна та благодійна діяльність; навчання студентів; спільні інтереси та рівні права; прийняття рішень; відповідальність; поєднання завдань, визначених державою і свободи вибору діяльності; освітні цілі мають перевагу над соціальною спрямованістю.

Наділені особливостями у діяльності юридичних клінік і традиційні елементи адміністративної правосуб'єктності.

Положення про юридичні клініки, а також положення про окремі університетські юридичні клініки визначають організаційні аспекти відкриття юридичних клінік. Загалом, як зазначалося вище, юридичним клінікам не потрібен розпорядження директора для активізації дієздатності: як громадська організація, юридичні клініки проводять юридичні збори перед легалізацією своєї діяльності та визначають свою зацікавленість у реальній освітній діяльності через права людини та освіти. Отже, юридична клініка є дієздатною з моменту прийняття керівником закладу вищої освіти (коледжу, професорсько-викладацького складу та співробітників) про його діяльність, що узаконює ініціативу, попередньо визначену працівниками юридичної клініки (викладачами та студентами).

Адміністративна дієздатність - самостійність суб'єкта і основні дії для досягнення цієї здатності отримувати права власними діями, створювати для себе обов'язки у сфері державного управління та самостійно їх реалізовувати [159]. Дієздатність юридичної клініки починається з моменту її легалізації особою, яка очолює ЗВО. Обмеження її дієздатності можуть визначатись такими елементами: типовими вимогами юридичної клініки вищого навчального закладу, статутом вищого навчального закладу, Типовим Положенням про клініки тощо.

Адміністративна правоздатність встановлюється та надається державою, де розташований навчальний заклад, суб'єкт наказу (розпорядження) має право розпочати діяльність, встановлювати адміністративні правовідносини, мати суб'єктивні юридичні права, вести діяльність юридичної клініки.

Для забезпечення дієздатності юридична клініка, хоч і не має статусу юридичної особи, але як структурний підрозділ навчального закладу, може мати штампи і бланки з власним найменуванням, користуватися майном навчального закладу.

Адміністративна деліктоздатність – це здатність нести відповідальність за вчинені правопорушення.

Стосовно юридичної клініки слід зазначити такі характеристики її правоздатності: колективна відповідальність як структурного підрозділу юридичної особи поєднується з персональною відповідальністю керівника, працівників та волонтерів. Відповідальність за дотримання законодавства рішення, дії чи бездіяльність юридичної клініки несе вищий навчальний заклад.; керівник юридичної клініки несе відповідальність за досягнуті результати.

Рішення юридичної клініки про відмову в наданні безоплатної правової допомоги мають особливий порядок оскарження. Стосовно цього вважаємо наступне :

- рішення юридичної клініки про відмову в правовій допомозі можуть бути оскаржені до ректора закладу вищої освіти, інших органів юстиції чи управління освітою в адміністративному та судовому порядку та оскарженню не підлягають;

- дії та бездіяльність студентів-консультантів юридичної клініки, які порушують порядок та умови відшкодування (діючи на підставі повідомлення про заснування) можуть бути оскаржені до ректора закладу вищої освіти, інших органів юстиції чи управління освітою в адміністративному та судовому порядку та оскарженню не підлягають. [66, с. 19].

Адже основним органом служби є студент-консультант юридичної клініки, яка має на меті навчити їх базовим знанням юридичної діяльності. Тому в таких випадках помилки у захисті прав людини будуть частіше, ніж у інших юристів. Однак, виходячи з призначення юридичної клініки та попиту населення на її послуги, цей виняток є виправданим. Ті, хто потребує юридичної допомоги, але не платить, звертаючись до юридичної клініки, зазвичай це знають, але на місцевому рівні поведінки краще вимагати угоди про надання юридичної консультації з обмеженою відповідальністю.

Отже, аналіз основних засад діяльності юридичної клініки приводить до висновку, що бачення цих організацій як традиційної структурної одиниці вищої освіти є хибним. У своїй діяльності, яка розвивалася таким чином, державний сектор і державний сектор діяли однаково. Під юридичною клінікою можемо розуміти особливу форму організацій громадського сектору, створену за спільною ініціативою студентства, викладачів та навчального закладу. Цей інститут поєднує традиційні ознаки зареєстрованих громадських об'єднань і вільно створених груп за напрямками звернень про надання безоплатної правової допомоги.

Адміністративно-правовий захист прав, свобод та законних інтересів громадян визначається як врегульована нормами адміністративного права сукупність, спрямовану на здійснення уповноваженими органами (працівниками), а також фізичними особами та громадянами відповідних дій та процедури. Таке провадження має на меті припинення протиправних порушень прав, свобод та інтересів громадян, усунення та усунення перешкод для їх реалізації, а також визнання, відновлення та забезпечення прав за невиконаними або незаконними обов'язками шляхом притягнення винного до справедливості. Тому об'єктом адміністративно-правового захисту є охоронювані, оспорювані та порушені законні права, свободи та інтереси особи [1, с. 310-311].

Юридична практика є важливим майданчиком, на якому відбувається захист і відновлення прав, свобод та інтересів громадян.

На основі аналізу нормативно-правових актів можна виділити такі форми адміністративно-правового захисту прав, свобод та законних інтересів громадян:

I. Порядок розгляду заяв, скарг та пропозицій. Право на звернення громадянина передбачено ст. 40 Конституції України Відповідно до Закону України «Про звернення громадян» право громадян [111]. Звернення можна здійснювати шляхом подання пропозицій (зауважень), заяв (звітів) чи скарг до

органів державної влади. Найпоширенішим видом звернення громадян є скарга, яку особа може подати в усній або письмовій формі, на яку посадові особи зобов'язані дати відповідь і прийняти рішення по суті. Однак для підготовки вмотивованої та юридично обґрунтованої скарги громадянину може знадобитися юридична допомога. І відповідну яку вони можуть отримати у юридичній клініці.

2. Судовий захист.

У 10 статті Загальної декларації прав людини, відповідно до якої це відображено у ст. 55 Конституції України закріплено право громадян на судовий захист [60]. Кожен громадянин має право оскаржити до суду рішення, дії чи бездіяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. За певних умов адміністративний позов може бути подано до адміністративного суду в письмовій формі. Враховуючи низький рівень правової культури та правової освіти народу України, а також вимоги законодавства про подання адміністративних позовів, заяв та скарг громадяни не мають реальної можливості без сторонньої допомоги захистити свої права, свободи та законні інтереси без участі адвокатів. Крім того, однією з перешкод на шляху реалізації права на правову допомогу є бідність громадян і, як наслідок, відсутність платних юридичних послуг. Статтею 59 Конституції України визначено, що кожен має право на правову допомогу. У випадках, передбачених законодавством, ця допомога надається безкоштовно. Забезпечення права на правову допомогу для всіх покладає на державу обов'язок створити відповідний порядок, умови і способи надання цієї допомоги. Саме таку допомогу громадяни можуть отримати у ЗВО, звернувшись до юридичної клініки.

Законодавець не надав правову допомогу як суб'єкт безоплатної правової допомоги, хоча адвокатська практика була одним із небагатьох реальних суб'єктів такої правової допомоги близько двадцяти років.

Незрозуміла зневага законодавця до інституту юридичних клінік, які діють та надають комплексну первинну та вторинну безоплатну правову допомогу в Україні [154, с.110].

Такий підхід законодавця насправді не відповідає дійсності, адже, за опитуваннями, кожен дев'ятий чи десятий громадянин, який звертається за юридичною консультацією, звертається до юридичних клінік. Юридичні клініки в Україні працюють з 1995 року. Тривалий час вони функціонували як громадські приймальні, або незалежні громадські об'єднання або юридичні школи вищих навчальних закладів без формальної дієздатності. Нормативно-правою підставою створення юридичних клінік у структурі вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації стало прийняття Типового положення про юридичну клініку.

Слід зазначити, що на даний момент неможливо достовірно визначити кількість діючих юридичних клінік в Україні та визначити обсяги безоплатної правової допомоги, які вони надають, оскільки вони діють у різних організаційно-правових формах та відсутній механізм обліку та перевірки діяльності. У таких випадках юридичні клініки самостійно обирають методи своєї діяльності та інформацію про неї.

З метою доступу до правосуддя та виконання міжнародних зобов'язань щодо надання правової допомоги та, реалізації встановленого ст. 59 Конституції України права на безоплатну правову допомогу та створення ефективної системи надання безоплатної правової допомоги функціонувало 110 юридичних клінік у 27 регіонах [118].

2 червня 2011 року Верховною Радою України прийнято Закон України «Про безоплатну правову допомогу» [105]. Адже основним працівником клініки є студент-консультант юридичної клініки, а навчальний заклад має на меті навчити їх базовим знанням юридичної діяльності. Тому в таких випадках помилки у захисті прав людини будуть частіше, ніж у інших юристів. Однак,

виходячи з призначення юридичної клініки та попиту населення на її послуги, цей виняток є виправданим. Ті, хто потребує юридичної допомоги, але не платить, звертаючись до юридичної клініки, зазвичай це знають, але на місцевому рівні поведінки краще вимагати угоди про надання юридичної консультації з обмеженою відповідальністю.

Отже, аналіз основних термінів юридичної клініки приводить до висновку, що бачення цих організацій як традиційної структурної одиниці вищої освіти є хибним. У своїй діяльності, яка розвивалася таким чином, державний сектор і державний сектор діяли однаково.

Визначено ознаки суб'єктів надання безоплатної правової допомоги: до первинної належать - органи місцевого самоврядування, органи виконавчої влади, фізичні та юридичні особи приватного права, спеціалізовані установи, а до вторинної- центри надання безоплатної правової допомоги, адвокати, які включені до Реєстру адвокатів, що надають безоплатну правову допомогу. Закон набрав чинності з дня його опублікування, проте деякі його положення вступали в дію поступово, однак, надання безоплатної правової допомоги у повному обсязі забезпечено з 1 липня 2015 року на сьогодні.

Станом на червень 2019 року до Асоціації юридичних клінік України увійшло до 53 юридичних клінік [117]. Юридичні клініки надають правову допомогу у вигляді правової інформації, юридичних консультацій, юридичне представництво. Значний обсяг безоплатної правової допомоги допомагає знайти відповідні клініки, щоб підняти питання законного права на свободу думки, свободу та законні інтереси. В окремих випадках це юридичні консультації та роз'яснення з різних питань адміністративних правовідносин: допомога у складанні звернень та органів державної влади та місцевого самоврядування: представник інтересів особи в органах державної влади та місцевого самоврядування: подання адміністративних позовів; представництво

інтересів в адміністративному судочинстві у спорі для органів державної влади щодо самовизначення, тощо.

В Україні діє до сімдесяти юридичних клінік, одним із завдань яких є надання безоплатної правової допомоги малозабезпеченим громадянам. Щорічно юридичні клініки України надають безкоштовну правову допомогу близько ста тисячам громадян. Водночас, слід зазначити, що нормативно-правове забезпечення діяльності юридичних клінік залишається недостатнім, що суттєво впливає на ефективність їх діяльності. Таким чином, удосконалення нормативно-правової бази діяльності юридичних клінік дозволить їм більш ефективно здійснювати функції держави щодо адміністративного управління – правового захисту, прав, свобод та законних інтересів громадян.

Отже, адміністративно-правовий статус юридичної клініки – це сукупність її прав та обов'язків, гарантій діяльності, обмежень та відповідальності, які можуть бути реалізовані в адміністративних правовідносинах, що виникають в процесі взаємодії юридичних клінік із державними органами, органами місцевого самоврядування, а також їх посадовими та службовими особами.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

У розділі 2 дисертації окреслено роль юридичних клінік у формуванні правової культури студентів юридичних закладів вищої освіти, висвітлено теоретичні засади клінічної юридичної освіти у професійній підготовці юристів в Україні та здійснено характеристику юридичної клініки як інституту громадянського суспільства і суб'єкта адміністративно-правових відносин, що дозволило сформулювати наступні висновки та пропозиції:

1. Обґрунтовано, що у широкому розумінні правова культура — це духовна і матеріальна культура, що сформувалася в історії, це сукупність

правових цінностей, що відображають якість правової системи (ступінь правової досконалості та ефективності, правосвідомість тощо), а також юридична практика, рівень правового розвитку особистості її думки, переконання, знання, ставлення до оточуючих, навички, забезпечують правове спілкування, суспільні відносини, порядок і контроль, що поступово впливають на формування особистості, суспільства та держави.

2. Проаналізовано міжнародний досвід участі юридичних клінік у забезпеченні режиму законності і правопорядку, та зроблено висновок, що порівняно із посиленням покарань за недотримання законів і соціальних норм підвищення правової культури населення через систему правової освіти та безкоштовної правової допомоги вважається більш ефективним та успішним. Тому головним завданням країни є підвищення культурного рівня всього населення, особливо підростаючого покоління, що має великий вплив на формування належного рівня правосвідомості та правової культури.

3. Встановлено, що юридична клініка виховує повагу до громадян, які звертаються до неї, незалежно від їхньої національності, раси чи соціального походження. У структурі навчального комплексу Західноукраїнського національного університету юридична клініка LIBERTA виконує такі специфічні функції:

- освітні: розширює, доповнює та поглиблює знання, отримані в освітньому закладі;

- інформаційні: розширює обізнаність громадян з правових питань та підвищує можливість доступу громадян до правової інформації про можливість захисту прав і свобод, гарантованих державою;

- просвітницькі: забезпечує належне роз'яснення відповідної інформації, наявність рішень Європейського суду та забезпечення однакового застосування загальних стандартів прав людини;

- ідеологічні: популяризація ідей та концепцій, що відображають особливі інтереси соціальних спільнот і груп;
- агітаційні: поширення інформації про діяльність юридичної клініки для залучення нових членів;
- консультаційні: поширення відповідних правових знань громадян у різних галузях права.

4. Розроблено Проект Концепції розвитку та підтримки юридичних клінік в Україні до 2030 року (Додаток Д), у якому передбачено, що Концепція розроблена на підставі положень частини 1 статті 59 Конституції України та Закону України від 2 червня 2011 року № 3460-VI «Про безоплатну правову допомогу» та прагне досягти наступних цілей:

- гарантувати право кожного, хто отримує безоплатну правову допомогу в юридичній клініці, на отримання кваліфікованої правової допомоги;
- створити умови для стабільного розвитку юридичних клінік;
- забезпечити розвиток різних форм безоплатної правової допомоги в Україні та створення їх поза межами національної системи безоплатної правової допомоги;
- підвищити якість підготовки студентів юридичного факультету (регіонів) у вищих навчальних закладах.

Забезпечити реалізацію цілей можливо шляхом виконання таких основних завдань:

- визначити основний напрям діяльності розвитку юридичних клінік в Україні як суб'єктів недержавної системи надання безкоштовної юридичної допомоги в Україні;
- визначити основні принципи діяльності юридичної клініки щодо підвищення якості надання безоплатної правової допомоги;

- розробляти та впроваджувати освітні програми для викладачів та студентів юридичних клінік, спрямовані на формування необхідних навичок надання безоплатної правової допомоги;

- організовувати спільноти юридичних клінік для налагодження взаємодії та обміну інформацією між юридичними клініками, державними органами та органами місцевого самоврядування, професійними юридичними спільнотами, іншими особами та об'єднаннями, зацікавленими у розвитку юридичних клінік та надання безоплатної правової допомоги, у тому числі шляхом утворення єдиного інформаційного простору;

- координація зусиль юридичних клінік щодо розвитку недержавної системи безоплатної правової допомоги;

- співпраця з іноземними та міжнародними установами та організаціями для створення національних юридичних клінік.

5. Обґрунтовано, що юридична клініка, це:

- 1) структурний підрозділ закладу вищої освіти або юридична особа, створена для навчання студентів навичкам професійної діяльності та надає безоплатну юридичну допомогу;

- 2) практико-орієнтована методика навчання студентів юридичних спеціальностей (напрямів).

6. Встановлено, що соціальними цілями юридичної клініки є:

- вирішення соціальних проблем шляхом надання безоплатної правової допомоги;

- виховання усвідомлення студентами високої соціальної ролі професійної та соціальної відповідальності в юридичних клініках;

- захист прав та законних інтересів громадян та організацій (у тому числі соціально орієнтованих некомерційних організацій);

- правова освіта громадськості;

- підвищення рівня правової освіти та правосвідомості всього народу.

Навчальними цілями юридичної клініки є:

- підвищення рівня професійної підготовки студентів юридичних клінік;
- надання безоплатної правової допомоги та іншими видами діяльності в юридичній клініці розвивати та вдосконалювати практичні навички студентів юридичної клініки;
- професійна орієнтація, адаптація та спеціалізація студентів;
- виховання студентів на засадах поваги до верховенства права, справедливості та людської гідності, виховувати професійно значущі особистісні якості учнів;
- навчання студентів професійній юридичній діяльності та надання можливості набути практичного досвіду захисту прав людини та громадських інтересів.

7. Доведено, що для забезпечення сталого розвитку юридичних клінік в Україні та якості надання безоплатної правової допомоги необхідно:

а) удосконалити нормативно-правову базу діяльності юридичних клінік на загальнодержавному, регіональному та місцевому рівнях, що передбачає:

- створення та вдосконалення державного механізму підтримки діяльності юридичних клінік та їх громадських організацій, у тому числі встановлення заходів щодо підтримки діяльності юридичних клінік на загальнодержавному, регіональному та місцевому рівнях;
- розробити механізм участі юридичних клінік у виділенні річних бюджетних асигнувань для розподілу оплати праці адвокатів, які беруть участь у наданні безоплатної правової допомоги в національній системі;
- розвивати інші форми державної підтримки юридичних клінік та їх громадських об'єднань, а також механізми залучення недержавного фінансування, у тому числі у формі державно-приватного партнерства;

- сформулювати організаційні, економічні та інші стимули для підвищення зацікавленості викладачів і співробітників у вищих навчальних закладах та фахівців, залучених до діяльності юридичної клініки;

- встановити мінімальні нормативи матеріально-технічного, кадрового, організаційно-освітнього та методичного забезпечення діяльності юридичних клінік.

б) Здійснити ряд заходів для вирішення завдань на національному, регіональному та місцевому рівнях, у тому числі:

- створювати та вдосконалювати організацію, економічні пріоритети та правові механізми діяльності юридичних клінік, взаємодіяти з іншими суб'єктами державної та недержавної системи безоплатної правової допомоги, ЗМІ та іншими інститутами громадянського суспільства;

- розробити та впровадити комплекс заходів щодо розвитку співпраці між державною та недержавною системами безоплатної правової допомоги, громадськістю, засобами масової інформації та іншими структурами громадянського суспільства у сфері надання безоплатної правової допомоги громадянам України, з метою – ефективного розподілу наявних ресурсів та участі у діяльності юридичних клінік медіаторів, психологів та інших експертів з метою впровадження комплексних методів надання допомоги тощо;

- розвиток громадських об'єднань юридичних клінік.

8. Визначено, що адміністративно-правовий статус юридичної клініки – це сукупність її прав та обов'язків, гарантій діяльності, обмежень та відповідальності, які можуть бути реалізовані в адміністративних правовідносинах, що виникають в процесі взаємодії юридичних клінік із державними органами, органами місцевого самоврядування, а також їх посадовими та службовими особами.

РОЗДІЛ 3.

ШЛЯХИ УДОСКОНАЛЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ЮРИДИЧНИХ КЛІНІК

3.1. Міжнародно – правовий досвід адміністративно - правової регламентації діяльності юридичних клінік

Визнання пріоритету та правового захисту особи вважається досягненням країни з розвиненою демократією та базовими цінностями, визначає верховенство права. За цією ознакою принцип верховенства права відрізняється від принципів діяльності політичних владних організацій, заснованих на інших стандартах, у т.ч. принципу законності - закон може бути несправедливим. Оскільки історія юридичних клінік та безкоштовної правової допомоги почалася в країнах англосаксонської правової системи, автор намагається проаналізувати міжнародний досвід походження та функціонування юридичних клінік.

Діяльність юридичних клінік в Україні та за кордоном досліджували вчені: Б. Андрусішин, А. Галай, Л. Дубчак, О. Вашук, М. Дулеба, В. Єлов, Р. Кацавець, Ж. Завальна, С. Ківалов, С. Молібог, Д. Павленко, В. Молдован, М. Савчин, С. Стеценко, Н. Стьопіна, І. Снігур, Н. Сухицька тощо. Проте загалом їхня робота присвячена організаційним аспектам створення та діяльності юридичних клінік, значенням юридичних клінік як інституції, що забезпечує підготовку юристів майбутнього, та ролі юридичних клінік із захисту прав людини та громадянських прав і свобод в Україні. При цьому досвід країн з англо-американськими правовими системами був необґрунтовано обмежений або не отримав належного наукового, особливо загальнотеоретичного осмислення.

У структурі правової системи будь-якої країни адвокатура відіграє провідну роль у розробці її концептуальної основи та реалізації функцій системи захисту прав і свобод людини на практиці. Саме юристи є провідними

експертами та фахівцями в підготовці законопроектів та інших нормативних актів, адже представники зазначеної професії обіймають більшість посад в таких державних органах влади, як: прокуратура, суди, управління юстиції, служби безпеки, органи внутрішніх справ, митних та фіскальних органах. Значна роль в забезпеченні правового порядку в діяльності цих органів належить працівникам юридичних департаментів – юрисконсультів міністерств, органів місцевого самоврядування, відомств, підприємств, установ і організацій .

Особливе положення у функціонуванні національної правової системи займають юристи. Тому рівень розвитку та впровадження стандартів юридичної професійної діяльності в суспільне та національне життя важко оцінити. Як зазначає, М. Ангеларі (*Angelari M. (2020)*) світі визнані юридичні професії: адвокати, судді, прокурори та нотаріуси, з яких автономною корпоративною професією вважається лише юрист, а в деяких країнах – нотаріус [167]. Інші: судове, прокурорське та часткове нотаріальне посвідчення – належать до професійної діяльності державних службовців та їх службовців органів місцевого самоврядування. Стандарти юридичної професії (незалежно від її представницької організації та правового статусу) повинні відповідати діяльності практикуючих юристів у країнах, що належать до двох найбільших у світі правових сімей (континентальної права та англо - саксонської), що містяться в ряді міжнародних професійних документів юридичних організацій і має статутні правила корпоративної етики (поведінки), а також рекомендує (компанії) своїм членам та учасникам у документах деяких міжнародно-правових установ і політичних організацій [222].

До переліку зазначених документів у хронологічному порядку їх ухвалення належать:

Загальний Кодекс правил етики для адвокатів країн ЄС (*The Code of European Lawyers Conduct, issued by the Council of Law Societies of Europe and Bars, is applicable to lawyers' cross border activities. European Code fo Conduct is*

adopted by the Council of Law Societies and Bars of Europe in 1988, and its last amended in 2006.).

Базові принципи ролі юристів (Basic Principle on the of Lawyers Role Publication year - 1990).

Генеральні етичні принципи адвокатів Міжнародної Асоціації юристів (General principles of ethics of lawyers of the International Bar Association 20 September 2006).

Стандарти забезпечення незалежності юридичної професії Міжнародної Асоціації правників (Standards of independence of the legal profession of the International Bar Association 1990).

Рекомендації № (94) 12 «Дієвість, незалежність, та роль суддів» (Recommendation № 94, 12 «Effectiveness, Independence and role of judges» 1994).

Європейська хартія «Про правовий статус суддів» (European Charter on the Status of Judges (European Association of Judges) (1997)).

Бангалорські принципи діяльності суддів (Bangalore principles of judges' conduct 2006).

Рекомендації № 2000 - 19 «Про роль органів прокуратури у системі кримінального судочинства» (Recommendations № 2000/19 «On the role of the state prosecutor's office in the criminal justice system») [212].

Аналіз зазначених документів засвідчує, що базовими принципами клінічної правничої діяльності є наступні:

Принцип визначної ролі юридичних клінік у дотриманні балансу суспільних, приватних і державних інтересів.

Принцип захисту юридичними клініками основоположних прав і свобод людини і громадянина.

Принцип незалежності представників юридичних клінік від стороннього неправомірного впливу на їх діяльність як з боку державних органів влади, так

і з боку громадян, а також унеможливлення «внутрішнього» впливу юристів один на одного.

Принцип беззастережного дотримання усіх складових принципів верховенства права, у тому числі вимог чинного національного законодавства та міжнародно-правових актів.

Автономія професійних юридичних клінік ґрунтується на беззастережній повазі та дотриманні встановлених корпоративних етичних кодексів поведінки та високому ступені професійної відповідальності за результати такої поведінки та діяльності. Необхідно підкреслити, що в усіх цих документах приділяється пильна увага умовам і порядку вступу до професійної юридичної діяльності, в тому числі вимогам до професійної підготовки (навчання) майбутніх юристів та підвищення кваліфікації працівників юридичної галузі. Ці документи стосуються механізмів і процедур застосування методів і засобів дисциплінарного впливу (покарання) до фахівців, які не дотримуються встановлених принципів і правил, у тому числі примусового позбавлення права займатися діяльністю. Меншою мірою ці стандарти пов'язані із заохоченням адвокатів до надання якісної правової допомоги, що є їх недоліком.

У 1840 р. російський вчитель Д. Мейєр [25; с.44] визначив принцип надання юридичними клініками безкоштовної юридичної консультації та юридичних семінарів для малозабезпечених людей. Пізніше він теоретично обґрунтував діяльність юридичних клінік у 1855 р. [224]: організація юридичної клініки має бути максимально простою - бідні люди, що потребують поради та допомоги звертаються до професорів, які відповідають за практику і перед студентами надають консультації та аналізують судові справи, в яких громадяни звертаються за юридичною допомогою. При необхідності ви можете одночасно безкоштовно подати клопотання або позов до суду. Більш складні справи можуть бути призначені окремим студентам (кураторам).

Пізніше німецький вчений Д. Ам. Анфанг (*Dietlein G. Am Anfang (2014)*) [142]. Це свідчить про те, що зазначені країни формували юридичні клініки з кінця 19 століття до початку 20 століття. З огляду на деякі непрямі свідчення на початку 20 ст., юридичні клініки існують у Московському університеті та університеті Св. Володимира в Києві [174].

Проте з 1930-х років юридична клінічна освіта у світі була пов'язана з американською юридичною школою. Як зазначає Котруба М. А. (*Kotyrbа M. A. (2014)*), на початку 1970-х років це явище почало поширюватися в британській та австралійській системах освіти та у США, а з 1990-х років – майже в усьому світі. Наприкінці 20 століття одним із проявів інтеграційного процесу стало створення Всесвітнього альянсу за правосуддя та реформи правової освіти (GAJE). Ця міжнародна організація об'єднує представників юридичного клінічного руху майже всіх країн світу, адже юридична клінічна освіта стала ключем до навчання правосуддя, саме цю концепцію члени GAJE намагаються впровадити в юридичну освіту та практику юристів. [190, с.35].

Тому, як зазначає А. Галай юридична клініка провідного навчального закладу юридичного факультету стала невід'ємною частиною існуючого структурованого університетського механізму та обов'язковою частиною навчальної програми, яку студенти мають засвоїти [18, с.42].

Щоденна робота сучасних юридичних клінік має дві основні цілі клінічної юридичної освіти: виховання у юристів почуття соціальної відповідальності та надання безкоштовних юридичних послуг малозабезпеченим членам громади [18, с. 44].

Юридична клінічна освіта поєднує формальні та неформальні професійні методи та методи навчання права, засновані на інтерактивних методах навчання, реальному вирішенні справ, аналізі існуючих правоохоронних проблем та розумінні соціальної ролі юристів у сучасному світі для забезпечення

верховенства права, доступ до правосуддя та мирне вирішення конфліктів, вирішення соціальних проблем [15, с.48].

Що стосується реальної ситуації в Україні, то це означає, що шляхом розвитку правозахисної та правопросвітницької діяльності під керівництвом викладачів створено юридичну клініку для практичної підготовки майбутніх студентів-професіоналів-юристів [16, с.54]. Важливим чинником функціонування юридичної клінічної освіти є діяльність національних та міжнародних асоціацій юридичних клінік. Їхнє головне завдання: підтримувати, розвивати та просувати клінічні освітні програми [16, с. 55].

На національному рівні організовує тренінги, конференції та семінари, публікує оголошення, каталоги, журнали та книги для юридичних клінік, створює веб-сайти чи списки розсилки. На міжнародному рівні це досягається за допомогою міжнародних конференцій та широкого використання Інтернету для обміну ідеями та матеріалами, а також для сприяння впровадженню клінічної освіти у всьому світі. Національні конференції або інші конференції зазвичай мають на меті організацію та належне управління юридичними клініками та покращення клінічних методів навчання.

Юридичні клініки в американських університетах з'явилися в 1930-х роках. У 1960-1970-х роках клінічні курси стали популярними в Сполучених Штатах, і Американська асоціація адвокатів (АВА), агентство, відповідальне за акредитацію юридичних шкіл, рекомендувало школам розглядати юридичну клінічну освіту як спосіб отримання додаткових знань і знань. Вони є на практиці [7; с.18].

Сьогодні майже всі університети США, які готують юристів, мають юридичні клініки. Зазвичай вони мають певний рівень професіоналізму і інтегруються в навчальний процес як форма навчання і практики одночасно. На національному рівні їхні інтереси представляють Департамент клінічної юридичної освіти Американської школи права (AALS) та Асоціація клінічної

юридичної освіти (CLEA). Під їх егідою щорічно проводяться такі зустрічі, як юридичні клініки, проекти розвитку, школи молодих учителів, регіональна підтримка заходів [150, с.95]

Ці асоціації наголошували на методах і важливості юридичної клінічної освіти, а також на захисті інтересів юридичних клінік перед керівництвом вищих навчальних закладів (учасниками судів йшла національна кампанія проти якості діяльності юридичних клінік у той час). Чиказька юридична клініка — неурядова організація, заснована чиказькими юристами та партнерами юридичних фірм — перша неурядова організація в США з гаслом «Здійсни мрію про справедливість у реальність». За час свого існування клініка надала юридичну допомогу понад 230 тис. клієнтів (з 1981 р.) і майже 20 тис. клієнтів у минулому році [223, с. 303].

Клініка надає декілька різнопланових юридичних послуг, зокрема:

1) Пряме обслуговування. Клініка надає безкоштовну юридичну допомогу в загальних правових галузях (земельне право, опіка тощо). У 2020 році цією послугою скористалося близько 6000 клієнтів.

2) Безкоштовне обслуговування. Клініка направляє клієнтів, які не можуть оплатити юридичні послуги, до юристів клініки та надає безкоштовну правову допомогу (понад 225 юристів). У 2020 році проектом було надано безкоштовну правову допомогу у понад 800 справах.

3) Боротьба з домашнім насильством. Надавати безоплатну допомогу потерпілим від домашнього насильства (у 2020 році допомогу надано 433 жертвам домашнього насильства, та їхнім дітям).

4) Проведення семінарів. Клініка організовує безкоштовні юридичні семінари для населення та транслює телевізійні програми про імміграцію на CAN-TV. У 2020 році в рамках проекту було проведено 97 семінарів із понад 2000 учасників.

5) Правові процедури охорони навколишнього середовища. Юридичні послуги за програмою надаються безкоштовно, в 2020 році допомогу було надано 37 клієнтам.

6) План переселення. Імміграційна юридична допомога надається через офіс у Пельзені.

7) Адвокаційні програми для людей похилого віку та інвалідів. Програма допомагає людям похилого віку та інвалідам. У 2020 році програма допомогла 838 клієнтам.

8) Проект допомоги колишнім злочинцям. Допомога раніше засудженим та особам, які відбувають покарання у місцях позбавлення волі, полягає переважно у працевлаштуванні. У 2020 році допомогу отримали 408 клієнтів.

9) Допомога у відносинах з кредиторами. Юристи розробляють плани погашення боргу, щоб запобігти банкрутству клієнта та сприяти його реалізації. У 2020 році таку допомогу отримали 419 клієнтів.

10) Захист батьків і дітей. За планом правову допомогу отримали майже 1400 громадян.

11) Зустрічі на місцях для надання консультацій людям у бідних районах.

12) Проект «Муніципальні юристи з договірною та орендною права». Приблизно 150 клієнтів отримують послуги програми безкоштовно щороку [178].

Варто зазначити, що Чиказька юридична клініка відкрита для всіх юристів та студентів юридичного факультету, які бажають долучитися до її ініціатив та програм, щоб допомогти тим, хто цього потребує. Як бачимо, Чиказька юридична клініка зосереджена на більшості галузей права та реалізує багато різноманітних, цікавих та потрібних програм. Багато її дій можна втілити в практику українських юридичних клінік. Але оскільки це не кафедра університету, а незалежна неурядова адвокатська організація, ми вважаємо, що доцільно розуміти роботу університетських юридичних клінік у США. Ідея

клінічної освіти в Північно-Західному університеті (згідно з кількома відомими юридичними публікаціями в 2011 році, ця юридична школа займала 12-е місце в національному рейтингу юридичних шкіл) виникла в 1910 році, коли Джен Генрі Вігмор представила проект, який переріс у Law Bloom.

Клініка відкрилася в 1969 році і найняла двох юристів і 12 студентів. Сьогодні в клініці працює понад 20 викладачів та понад 120 студентів. Клініка охоплює трудове законодавство, захист прав споживачів, дітей, імміграцію, захист прав жінок і навіть допомогу у кримінальних справах. По суті, в клініці немає чіткого розподілу праці, але вона працює в більшості юридичних практик, які вимагають від студентів надання безкоштовної правової допомоги. Це класична юридична клініка, схожа на більшість юридичних клінік в американських юридичних школах. У Сполучених Штатах університети також мають юридичні клініки, які надають певні види правової допомоги певним групам клієнтів. Наприклад, створена в Університеті Колорадо в 1982 р. юридична клініка американських індіанців була одним із перших університетів, які надали професійну юридичну допомогу малозабезпеченим громадянам (переважно індійського походження) у сфері індіанського права.

Деякі організації в районі Денвера можуть надавати юридичні послуги безкоштовно або за невелику плату. Юридичні послуги, які надає юридична клініка для американських індіанців, пов'язані з такими питаннями, як етнічна ідентичність, недискримінація у сфері працевлаштування, добробут, свобода віросповідання, підтримка суду та допомога у розробці законодавства для захисту прав індіанців. Клініка не займається кримінальними справами, порушеннями правил дорожнього руху та не надає юридичну допомогу неіндійцям. Як ми бачили, клінічна кампанія в Сполучених Штатах дуже різноманітна і багатогранна, охоплює велику кількість необхідних і невідкладних планів і проектів для країни та її народу, щоб забезпечити собі правову допомогу.

Юридичні клініки на в Африці були створені з початку 1970-х років, хоча вони були інституціоналізовані лише через десятиліття. Як зазначає, М – М Мекхададі (*Mohammad Mahdi Meghdadi, Ahmad Erfani Nasab (2011)*), рубежі другого і третього тисячоліть виникли відомі не тільки в Африці, а й у всьому світі асоціації юридичних клінік і центрів правової допомоги Південної Африки (AULAI) і Нігерії (NULAI). Їхні інтереси: національні та регіональні конференції, школа юридичної та клінічної освіти вчителів, національні інтерв'ю та конкурси консультацій клієнтів [204, с. 3016].

У Китаї фонд клінічної юридичної освіти (CCCLE) був створений у 2002 році, спочатку за інституційної та фінансової допомоги Фонду Форда, щоб отримати більшу автономію та автономію, а також університетську підтримку юридичних клінік тощо. У той же час, на думку Я. Ран (*Silun GUO; Shaoqing MA; Ye RAN(2021)*) Фонд Форда продовжує розвивати ініціативи Китайської асоціації юридичних клінік, зокрема міжнародне співробітництво [217, с. 40]. Діяльність Китайської асоціації включає не лише форму підтримки національної клінічної кампанії, а й активне міжнародне співробітництво (участь у міжнародних конференціях, візити та стажування з метою обміну досвідом тощо).

Юридичний клінічний рух також шириться в інших країнах Південно-Східної Азії. Зараз юридичні клініки працюють у Бангладеші, Малайзії, Камбоджі, В'єтнамі, Таїланді, Лаосі, на Філіппінах і в Сінгапурі.

Досліджуючи загальні тенденції загальні тенденції країн Центральної та Західної Європи, варто зазначити, що якщо у більшості країн світу юридична клінічна освіта запроваджувалась як форма її демократизації, впровадження інновацій у нерозвинену та постсоціалістичну юридичну освіту з метою підготовки так званих незалежних ліберальних юристів, і при цьому отримала значну лобістську підтримку міжнародних інституцій, то у демократичних

країнах Західної та Центральної Європи зазначених переваг юридичні клініки не одержали.

Аналіз процедури заснування та діяльності юридичних клінік у Великій Британії, Бельгії, Німеччині Іспанії, Нідерландах, Італії та інших країнах Західної Європи, юридичні клініки там утворені здебільшого завдяки дослідженню викладачами-ентузіастами та студентами міжнародного досвіду (передусім США) і впроваджені виключно за кошти університетів.

Найкращі з них можна закріпити і зміцнити наступними способами:

- Співпраця з міжнародними та національними фондами та іншими асоціаціями;
- Реалізувати принцип спеціалізації у вузькому розумінні та перетворити його на структуру, подібну до недержавної організації;
- Університетська підтримка юридичної та клінічної освіти;
- Ставлення до юридичної клінічної освіти як до загальної практики університетських обмінів та програм підвищення кваліфікації.

За даними дослідника Pisuliński J., станом на кінець 2019 р. у вищих навчальних закладах Західної та Центральної Європи діяло понад 50 юридичних клінік. Їх впровадженню та популяризації сприяє Європейська мережа правової та клінічної освіти (ENGLE), яка була заснована у 2020 році активістами з 17 європейських країн [165].

Серед професійних сфер, популярних в європейських юридичних клініках, суспільство потребує та сприяє зміцненню своєї організації, можна назвати право ЄС та імміграційне право. Зокрема, у цьому плані можна зосередитися на роботі юридичних клінік у Брюсселі (Бельгія), Кельні (Німеччина), Тілбурзі (Нідерланди) та інших місцях. Цей напрямок не тільки застосовний - Левенський університет (Бельгія) також пропонує спеціальні курси щодо його застосування в діяльності юридичної клініки.

У Великобританії метод юридичної клінічної освіти вперше був розроблений в Уорвікському та Кентському університетах Великобританії в 1970-х роках, але активніше впроваджується в 1990-х роках. У 1994 р. була створена Організація клінічної юридичної освіти (CLEO), яка організовує щорічні національні заходи щодо розвитку правової освіти та впровадження методів юридичної клінічної освіти, бере активну участь у всесвітньому форумі GAJE та видає міжнародні журнали з клінічної юридичної освіти для допомагати своїм громадам реалізовувати економічні дослідження та навчальні програми. Університет Кардіффа відіграє особливу роль у розвитку юридичних клінік Великобританії [223, с.151].

Одним із факторів, що призвів до значного збільшення кількості юридичних клінік у Сполученому Королівстві, була скасування консервативної позиції щодо освіти Британської та Уельської асоціації адвокатів у 1993 році. У Великобританії розвиток юридичної клінічної освіти відбувається набагато повільніше, ніж у США чи Канаді.

До 1994 року лише 13% університетів мали юридичні клініки. У 1993 році більш привабливі юридичні клініки в системі юридичної освіти Великобританії дали змогу керівному органу британських юристів — Асоціації права — пройти четвертий курс навчання — набути практичних навичок. Юридична школа Кардіффа є лідером у впровадженні юридичних клінік у навчальний процес [223, с.174].

Згодом зазначена ідея значно поширилася та зацікавила й інші ЗВО. Було створено Організацію юридичної клінічної освіти, яка об'єднує клінічну ініціативу й поширює ефективний досвід юридичного клініцизму. Для прикладу в Шотландії в жовтні 2003 р. було створено юридичну клініку Стретклайдської школи права для забезпечення безкоштовною правовою допомогою населення округу Глазго та найближчих міст.

Юридичну клініку очолює відомий професор права Дональд Ніколсон (Donald Nicholson), який має великий досвід викладання та практичної роботи. Двоє юристів, Кейт Лаверті та Анабель Фоллз, тісно співпрацюють з директором клініки, щоб наглядати за якістю юридичних послуг. Окрім викладача, у клініці також є студентський директор та волонтери студентського активу.

Клініка одержує фінансову підтримку фонду університету, Асоціації Алумні, Асоціації випускників, одержала грант від Університетського фонду обміну студентам. Також її підтримують адвокатські об'єднання Мак-грегорс, DLA, Piper LLP та ін. З часу створення юридична клініка отримує значний успіх, адже з першого року свого існування її юристи - консультанти вели понад вісімдесят справ і залучили до своєї практики понад 100 студентів та консультантів.

Згодом юридична клініка отримала визнання також серед практикуючих юристів. Базовими послугами у сфері права, які надає юридична клініка, є надання правових консультацій та рекомендацій, підготовка клопотань, проведення переговорів та представництво інтересів в суді. Юридична допомога надається у різних галузях права, зокрема трудового права, податкового права, прав споживачів тощо.

Клініка не надає консультацій у сімейних спорах, особливо тих, які стосуються дітей, оскільки вважає, що у таких випадках потрібна професійна юридична допомога. Клініки також не надають юридичної допомоги юристам, вони можуть скористатися послугами юристів, а якщо проблема вимагає спеціальної юридичної допомоги, наприклад, кредиторської заборгованості, імміграції тощо. Але навіть якщо з якихось причин консультанти юридичної клініки не можуть надати юридичну допомогу, вони завжди підкажуть, до кого звернутися, і навіть сприятимуть зустрічі. Клініка не надає юридичних консультацій при першій зустрічі з клієнтом, оскільки підготовка відповіді

займає певний час, а професійним юристам необхідно перевірити та підтвердити правильність рішення обраного студента суперечки чи проблеми.

Система юридичної освіти та правової допомоги в Німеччині є консервативною, і юридичні клініки не завжди розглядаються як повний суб'єкт цих процесів. На думку А. Шуберт (*Schubert A.(2014)*), пункт 6 редакції Закону про юридичні послуги 2008 р. (*Rechts dienstleistungs gesetz*) [213, с. 242] відкрив шлях для появи німецьких юридичних клінік. Відповідно до закону, дозволені безоплатні юридичні послуги, не пов'язані з працевлаштуванням, у тому числі консультації студентів у позасудовому порядку під керівництвом викладачів університету. Юридичні клініки розташовані в університетах Кельна, Берліна, Фрайбурга, Дюссельдорфа, Гіссена, Пассау, Ганновера, Марбурга, Єни та інших міст Німеччини.

Як зазначає Клименко О. у провідній колективній науковій праці щодо діяльності юридичних клінік у Німеччині, де спостерігаються тенденції до поширення ідеології та нормативно - правового врегулювання діяльності юридичної клініки за позитивним прикладом Польщі, це свідчить про можливість розповсюдження ідей клінічної юридичної освіти без залучення міжнародних фондаций. У вищій освіті Німеччини з 2012 року досліджується проблема розгляду клінічної юридичної освіти як елемента дуальної освіти, практичної студентської наукової роботи, а також формування у них основ критичного мислення. [58, с. 22]

Курси деяких німецьких університетів включають курси юридичної клінічної освіти. Наприклад, Університет Фрайбурга пропонує короткостроковий навчальний курс, який охоплює загальні питання юридичних клінік: етику консультантів, інтерв'ю та консультації з клієнтами, а також роботу юридичних клінік у певних галузях; традиційне право Баденського університету. - Вюртемберг I навчальний курс, і випускний іспит містять питання захисту прав людини [14, с. 143].

Ще однією тенденцією розвитку юридичної консультації для німецьких студентів є перетворення їх у структуру, схожу на юридичну організацію. Це юридична клініка Кельнського університету, визнана авторитетом у захисті прав іммігрантів, яка проводить спеціалізовану підготовку з цих питань не лише для студентів, а й для співробітників громадських об'єднань та інших юридичних клінік. [14, с.145] Охарактеризовуючи труднощі юридичної консалтингової роботи в Німеччині, можна згадати традиційні проблеми інших країн, зокрема якість консультацій та відповідальність перед ними, відсутність інтеграції юридичних клінік у навчальний процес, а також визнання їх частиною закладів вищої юридичної освіти.

Клінічна правова освіта Польщі швидко розвивається, проте модельною країною для юридичної клінічної освіти стали Сполучені Штати Америки. З кількох юридичних клінік, як були створені на початку 1990-х років (Краків, Бялосток, Варшава), правовий клінічний рух розповсюдився на двадцять п'ять юридичних клінік. Сьогодні юридичні клініки працюють в усіх державних і більшості провідних приватних юридичних шкіл країни [14, с. 169].

Вони значною мірою інтегровані у процес навчання (у формі штатного підрозділу - кафедри, інституту, лабораторії), зарахування навчальних годин за практику, а також робочих годин викладачам, включення клінічного курсу у плани тощо. Отже, у Польщі як і в Україні, не визначено остаточних стандартів впровадження правової клінічної освіти у процес навчання. Польські юридичні клініки відрізняються чисельністю від двадцяти до сто двадцяти студентів і від трьох до двадцяти викладачів, які з ними працюють. Великі правові клініки мають 550–1500 справ на рік, а менші – між 50 і 350.

Приблизно такі ж показники характерні і для українських юридичних клінік, проте завдяки значно більшій кількості юридичних клінік загальний обсяг юридичних консультацій також збільшується. Важливою складовою цього успіху стало рішення про початок діяльності Фондації юридичних клінік

- FuPP. Метою FuPP є не лише фінансова стабільність клінічної кампанії, а й існування національної спільноти, яка буде спільно працювати над зміцненням позицій юридичної клініки в академічному та юридичному світі. Інші види діяльності мережі польських юридичних клінік є традиційними: щорічні національні конференції, регіональні семінари та тренінги, розповсюдження спеціалізованих видань тощо.

Що стосується позитивного досвіду Канади, то Британська Колумбія (Канада) планує визнати необхідність правової допомоги для бідних – пріоритетним напрямом клінічної діяльності. Для досягнення цього наміру необхідно збільшити бюджетні витрати у цій сфері. Як ми бачимо, не лише в Україні питання надання безоплатної правової допомоги збіднілим громадянам стає все більш актуальним. Деякі українські видання посилалися на досвід однієї з канадських юридичних клінік — Клініки правової допомоги університету Далхаузі [28, с.133], клініку створили в 1979 році Асоціація адвокатів Нової Шотландії та Юридична школа Далхаузі.

Основною причиною аналізу та дослідження досвіду цієї клініки правової допомоги є те, що це перший фінансований урядом проект правової допомоги в Новій Шотландії (Східна Канада) та перший із чотирьох навчальних проектів юридичних клінік, ініційованих Канадою. План складається з трьох цілей: надання послуг з правової допомоги людям, які не можуть отримати правову допомогу іншим способом; проведення досліджень, надання інформації, надання консультацій, участь у програмах правової допомоги та правової реформи в Новій Шотландії; участь у цьому проекті Of Dalhousie Студенти юридичного факультету університету набувають юридичного досвіду вирішення юридичних проблем.

Як зазначає Мадлум О (*Madhloom O, Antonopoulos I (2021)*), клініка надає традиційні юридичні послуги – сімейне право, кримінальне право; від нетрадиційних – благодійність, імміграція, оренда, державне житло та пенсії.

План діяльності клініки складається з двох частин: курси та семінари – для надання реальних послуг, адже клієнти та кейси, які використовуються як інструменти навчання, є реальними клієнтами з практичними проблемами. Робота в клініці може сильно вплинути на долю клієнтів, які часто потребують юридичної допомоги з важливих питань. У той же час робота в клініці дозволяє студентам отримати специфічний і, можливо, унікальний досвід у рамках навчальної програми юридичного факультету протягом одного семестру (чотири місяці). Клініка також систематично вивчає ініціативи розвитку громади та/або правової реформи, щоб допомогти всій клієнтській базі [199].

Робота в клініці дуже напружена. Після прибуття в клініку студент отримує від 15 до 25 справ, і буде відповідати за обробку цих кейсів, але ці файли будуть контролюватися співробітниками клініки. Це будуть його перші клієнти. Кожному студенту також необхідно потрудитися, щоб відкрити провадження, під час якого студент має першу розмову з новим клієнтом. Після цього за потреби учні по черзі надають невідкладну правову допомогу. Студенти проводять в клініці від 35 до 50 годин на тиждень. Юридична допомога Dalhousie надається лише людям, які перебувають за межею бідності, офіційно встановленої Статистичним управлінням Канади [177].

Більшість клієнтів цієї клініки отримують соціальну допомогу чи допомогу по безробіттю або отримують низьку заробітну плату. Так, як клініка надає правову допомогу для бідних, справи обмежуються такими категоріями: соціальне страхування, оренда житла та житлові субсидії, опіка, батьківство, аліменти, громадський порядок, конфлікти неповнолітніх, скарги щодо прав людини, кредитори/боржники щодо психічного здоров'я, загальний захист дітей і дорослих.

Згідно з політикою клініки, деякі види справ тут не розглядаються, зокрема: кримінальні справи для дорослих, справи про порушення правил дорожнього руху, провінційні справи, справи про нерухомість, цивільні справи,

у тому числі про розлучення, а сторони мають достатньо коштів, щоб найняти адвоката.

Тому соціальна спрямованість юридичної клініки «Далхауз» відображена не лише в аналізі основних типів громадян, які звертаються за юридичною допомогою до юридичної клініки, а й у видах справ, які приймає юридична клініка. Щодо фінансування клініки, то воно з моменту заснування здійснювалося багатьма способами. Спочатку клініка фінансувалася за рахунок державних грантів Федерального міністерства охорони здоров'я та соціального забезпечення. У 1970-х роках головним джерелом зовнішнього фінансування було федеральне міністерство юстиції. Після створення Комітету правової допомоги Нової Шотландії в 1978 році клініка регулярно отримувала фінансування та правову допомогу від провінції. У 1980-х і 1990-х роках основним джерелом фінансової підтримки клініки був Фонд права Нової Шотландії. Наразі операційний бюджет клініки становить 450 000 доларів США на рік. Юридична школа Далхауз надала приблизно 160 000 доларів США, а уряд Нової Шотландії (Рада правової допомоги Нової Шотландії) надав 230 000 доларів США. Приблизно 48 000 доларів США надійшло від Юридичного фонду Нової Шотландії, тоді як клініка отримала менше фінансування від Молодіжного фонду Галіфакса та за рахунок особистих пожертв та благодійної діяльності.

На думку А. Галая, досвід Молдови та Чехії щодо впровадження правової клінічної освіти не можна вважати успішним. Асоціація сприяння розвитку юридичних клінік Молдови (АРСJM) була створена у 2005 році за підтримки різних організацій. Проте в країні не вжито спеціальних заходів для розвитку правової освіти. Остання спільна діяльність з останньою українсько-молдовською юридичною клінікою датується початком 2000-х років. Оголошений сайт не працює. У 2014 році в невизнаній Придністровській Республіці був прийнятий закон – відкрито юридичну клініку від імені України,

інформація про юридичну клініку асоціації не має нічого спільного з юридичною просвітою, а є традиційним публічним заходом (вибори, протести тощо). Після активного розвитку наприкінці 1990-х, за позитивним прикладом Польщі, юридичні клініки в Чехії останнім часом майже припинили своє існування. Виняток становить юридична клініка Оломоуцького університету, яка надає безкоштовну юридичну допомогу, хоча немає навчального процесу, і активніше розвиває юридичні клініки в Європі. [20, с.67].

Донедавна така невдача мала місце і в юридичних клініках України. Після активного розвитку з 1999 по 2006 рр., який характеризується створенням близько 30 юридичних клінік, великою кількістю освітніх та прикладних заходів на регіональному, національному та міжнародному рівнях, а також розробкою та прийняттям стандартів юридичних клінік. [20, с. 70].

У 2013-2014 роках було відновлено Національний конгрес юридичних клінік, відновлено Українську юридичну клініку, організовано та заплановано декілька семінарів, тренінгів та конкурсів. Значно зросло також визнання юридичних клінік у суспільстві як об'єктів безоплатної правової допомоги. У Законі України «Про вищу освіту» згадується діяльність юридичних клінік, і вона готова стати предметом Закону України «Про безоплатну правову допомогу». За останніми дослідженнями в Україні налічується понад 100 юридичних клінік, але скільки з них ефективно працюють, не уточнюється. Водночас слід зазначити, що на сьогодні навіть у країні майже відсутня систематична підтримка діяльності окремих юридичних клінік та кооперативної діяльності, не кажучи вже про міжнародну підтримку великих донорських агенцій. Це не дозволяє якісно розвивати юридичні клініки, а обмін досвідом неможливий в Україні, яка є однією з найбільших мереж юридичних клінік у світі. [20, с.72].

Аналізуючи діяльність юридичної клініки, можна зробити наступні висновки: 1. Юридична клініка є суміжною формою сучасної юридичної освіти, яка одночасно вирішує освітні та соціальні цілі.

2. Основні ідеї юридичної клінічної освіти сформувалися в Російській імперії та Німеччині в середині і наприкінці 19 ст., але поширення сучасного юридичного клінічного руху в основному слід віднести до американської юридичної школи у світі. У сучасній Європі спостерігається тенденція до впровадження юридичної клінічної освіти.

3. Поняття юридичної клінічної освіти невіддільне від якості юридичного обслуговування осіб без юридичної освіти та підготовки їх до такої діяльності через професійні курси у вищих навчальних закладах.

4. Важливого значення в процесі імплементації юридичних клінік у освітню, правопросвітницьку та правозахисну діяльність окремої країни набуває створення національної асоціації юридичних клінік та її співпраця:

- з органами державної влади;
- з асоціаціями вищих юридичних закладів вищої освіти та юристів;
- з міжнародними мережами юридичних клінік;
- з грантодавцями, які надають фінансову підтримку тим галузям, що пов'язані з діяльністю юридичних клінік.

5. У кожній країні юридична клінічна освіта має свої особливості: по-перше, вона відповідає потребам конкретного суспільства, по-друге, це традиція, вироблена коледжами та університетами, по-третє, вона використовується для популяризації та реалізації діяльності навчальні заклади та юридичні клініки в системі правової допомоги наявні ресурси (фінансові та людські).

6. Українська мережа юридичних клінік може стати взірцем для Європейського Співтовариства завдяки національному поширенню та досвіду,

ретельному розробці наукових аргументів, реальній реалізації діяльності, спільності ідеологій та відсутності суттєвих відмінностей.

3.2. Перспективи адміністративно - правової регламентації діяльності юридичних клінік в Україні

Вперше в Україні юридичну клініку створено в 1996 році на базі економічно-правового факультету Донецького національного університету. Основною метою діяльності юридичної клініки є надання безоплатної правової допомоги малозабезпеченим верствам населення, а також це частина практичних навичок та вмінь студентів-юристів університету. На сьогодні юридична клінічна освіта набула широкого поширення у багатьох вищих навчальних закладах України. Сотні викладачів і тисячі студентів безкоштовно працюють в юридичних клініках, надаючи безоплатну правову допомогу найбільш вразливим верствам населення [191].

У 2006 році Міністерство освіти і науки України видало наказ, згідно з яким усі вищі навчальні заклади, які пройшли підготовку юристів, повинні створювати юридичні клініки як структурні відділення юридичних вищих навчальних закладів. Саме з цього моменту слід вважати, що діяльність юридичних клінік, що входять до навчального плану вищих навчальних закладів, набула певного правового підґрунтя. Проте за цей період діяльність юридичної клініки суттєвих змін не зазнала [118]. Як і раніше, студенти, які навчаються в юридичній клініці, є добровільними, і студенти не зобов'язані навчатися та здобувати практичні навички в юридичній клініці [6 с.59].

Однак, як свідчить практика та неофіційна статистика, коли студенти, які навчаються в юридичній клініці, отримують перше місце роботи, вони показують кращі результати на конкурсному відборі, ніж студенти, які не здобули юридичної клінічної освіти для отримання кваліфікації юриста.

Як зазначає Калустова С., юридична клініка виконує багато завдань, насамперед правоосвітню діяльність, надання базової безкоштовної допомоги незаможним верствам суспільства, а студентам-юристам набуття практичних навичок і вмінь [52, с.215]. Як зазначалося раніше, певною мірою юридична клініка є однією зі складових здобуття студентами-юристами практичних навичок в університеті. Проте, за загальним правилом, студенти юридичного факультету здобувають практичні навички під час обов'язкового навчання, промислової та переддипломної практики, а також здобувають практичні навички протягом двох-восьми тижнів у державних чи приватних установах та організаціях.

Виникає питання, чи потрібно студентам-юристам проходити це обов'язкове стажування, яке не дає додаткових практичних навичок та вмінь, які випускники вищих навчальних закладів мають отримати на першому місці роботи. Тому перебування студентів юридичних факультетів на обов'язковій практиці протягом двох-трьох тижнів раз на рік не допомагає застосувати свої теоретичні знання у вступній чи виробничій практиці. Імовірно, підтримають думку більшості вчених-юристів та роботодавців, які вважають, що практичні знання студентам слід приймати не раз на рік, а щодня.

Тому Лоджук М. зазначає, що необхідно ввести юридичні клініки як обов'язковий предмет у навчальний процес, щоб студенти-юристи щодня здобували необхідні навички та вміння. Як науково-дослідна лабораторія необхідна для впровадження та впровадження наукових матеріалів та підготовки дипломів та магістерських робіт. [70, с.24]

1 липня 2014 року прийнятий новий Закон України «Про вищу освіту» № 1556-VII, що є позитивним кроком для покращення статусу юридичних клінік. У ст.7 п.2. Статтею 33 закону визначено, що юридичні клініки можуть бути структурним підрозділом закладу вищої освіти [106].

Тому вперше правовий статус юридичної клініки відображено на правовому рівні, а не в підзаконних актах. Важливими для вдосконалення та конкретизації діяльності юридичних клінік є Стандарти діяльності юридичних клінік України, затверджені Українським конгресом асоціації юридичних клінік (протокол засідання № 2 від 19 червня 2014 р.).

Як зазначає Лоджук М. для них необхідно забезпечити: єдину модель організаційної структури юридичної клініки; єдиний метод організації юридичних клінік та їх персоналу; навчальний процес для підготовки студентів до практичної діяльності; отримання студентами юридичних практичних можливостей під час навчання; якісна безоплатна правова допомога, організація та проведення правової освіти [73; с.127].

З квітня по травень 2017 року Міністерство освіти і науки України запропонувало громадськості проект нового Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України (далі – проект Положення), який був сформульований у тісній співпраці з провідними юридичними клініками. Слід зазначити, що у наведеному вище проекті є ряд прогресивних ідей щодо реформування правового статусу юридичних клінік. [74, с.145].

Отже, пункт 2 проекту положення містить таке визначення: «Юридична клініка – це структурна філія вищого навчального закладу, яка використовується для підготовки фахівців у галузі знань «Правознавство», що формується як основа для практичної підготовки та підвищення кваліфікації. Визначення запозичене зі стандартів юридичних клінік і визначає два основних види практичної підготовки студентів – правова допомога та юридична освіта. [74, с. 144].

2 червня 2011 року прийнятий Закон України «Про безоплатну правову допомогу» (далі – Закон № 3460-VI), який визначає зміст, порядок виконання, підстави та порядок отримання права на правову допомогу. Надання

безоплатної правової допомоги, державні гарантії надання безоплатної правової допомоги, повноваження органів виконавчої влади у цій сфері, порядок звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб щодо рішень, дій чи бездіяльності щодо надання безоплатної правової допомоги [105].

Закон набрав чинності 9 липня 2011 року. Закон 3460-VI містить визначення таких термінів, як «безоплатна правова допомога», «право на безоплатну правову допомогу», «юридичні послуги» [105].

Конституція України гарантує право громадян України, іноземців та осіб без громадянства (у тому числі біженців або тих, хто потребує додаткового захисту) на отримання повністю безоплатної первинної правової допомоги, а також право на безоплатну правову допомогу. Можливість отримання безоплатної вторинної правової допомоги як особа певної категорії.

Допомога у випадках, передбачених Законом України «Про безоплатну правову допомогу». Безкоштовна правова допомога - правова допомога, що гарантується державою та надається повністю або частково. Витрати несе державний бюджет України, місцевий бюджет та інші джерела [105].

Законом № 3460-VI визначено обсяг безоплатної правової допомоги (первинної та вторинної).

Основними органами безоплатної первинної правової допомоги в Україні є:

- 1) органи державної влади;
- 2) фізичні та юридичні особи приватного права;
- 3) органи місцевого самоврядування;
- 4) спеціалізовані установи. [105].

Об'єктами безоплатної вторинної правової допомоги в Україні є:

- 1) центри безоплатної вторинної правової допомоги;

2) адвокати, що включені до реєстру адвокатів, що надають безоплатну правову допомогу. [74, с. 145].

Однак при визначенні обсягу безоплатної правової допомоги законодавець не включив юридичні клініки, які на момент прийняття закону формувалися та успішно функціонували в більшості вищих навчальних закладів України, які готують юристів. Законодавець не врахував той факт, що наказ МОН від 03.08.2006 р. № 592 створив умови для створення належних умов для набуття громадянами необхідного обсягу юридичних знань та навичок у їх використанні, надання безоплатної правової допомоги особам, що потребують соціального захисту, а також одержанням студентами - юристами старших курсів практичних навичок юриста, що прямо вказано в преамбулі вищезгаданого наказу. [99, с. 193].

12.12.2012 р. прийнято Закон № 0926 «Внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо визначення статусу юридичних клінік як об'єктів безоплатної первинної та вторинної правової допомоги)». Законопроект, серед іншого, покращує надання безоплатної правової допомоги юридичними клініками, зокрема рекомендує надавати цю первинну допомогу студентським консультантам під керівництвом особи з вищою юридичною освітою (куратора). Досвід юридичної роботи не менше двох років, під керівництвом юристів (кураторів) в юридичній клініці, відповідальних за практичну підготовку та підготовку таких студентів, студенти надаватимуть безоплатну юридичну допомогу другого рівня та будуть включені до безкоштовної правової допомоги другого рівня до Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу.

Пропонувалося також статтю 30 Закону № 3460-VI доповнити частиною третьою такого змісту: «Рішення про відмову в наданні безоплатної первинної або вторинної правової допомоги, юридичної клініки може бути оскаржено керівнику закладу вищої освіти або до суду в установленому законом порядку.

Право на оскарження та порядок його реалізації мають бути роз'яснені особі під час її звернення до юридичної клініки».

Незважаючи на достатньо детальну регламентацію щодо юридичної клініки як суб'єкта безоплатної правової допомоги, 27 листопада 2014 року законопроект було відкликано. На перший погляд, у зв'язку з розвитком безоплатної правової допомоги було відкрито бюро правової допомоги, статус конкретних проблемних юридичних клінік як об'єктів безоплатної правової допомоги не є таким важливим, але це не так. З огляду на реформування юридичної освіти в Україні особливо важливо покращити підготовку студентів юридичних факультетів шляхом надання громадянам безкоштовної правової допомоги під час навчання.

За статистичними даними Асоціації юридичних клінік України, в нашій державі функціонує 61 юридична клініка, у той самий час коли ЗВО, що проводять підготовку студентів - юристів, налічується близько двохсот. [99, с.196].

Розвиток недержавної системи безоплатної правової допомоги є одним із пріоритетних завдань державної політики у сфері захисту конституційних прав громадян на отримання кваліфікованої правової допомоги, передбачених частиною першою статті 59 Конституції України. Закон України від 2 червня 2011 року. № 3460-VI «Про безоплатну правову допомогу» [105] встановлено обмежений перелік отримувачів такої допомоги. Тому в українських юридичних клініках значна частина громадян юридично не віднесена до осіб, які мають право на безоплатну правову допомогу та не можуть оплатити кваліфіковану правову допомогу, надану на комерційних засадах. Наразі розвиток юридичних клінік обмежений відсутністю єдиного розуміння змісту юридичних клінік та відсутністю гарантій якості надання безоплатної правової допомоги. Зазвичай під «юридичною клінікою» називають форму організації діяльності, що насправді так і є. Наприклад, у багатьох університетах юридичними клініками

називають громадські приймальні, які не передбачають освітніх елементів, а в деяких випадках – відсутній контроль якості надання безоплатної правової допомоги студентам.

Питання державної допомоги юридичним клінікам ускладнюється рядом факторів:

- Юридична клініка не має належного матеріально-технічного та методичного забезпечення;

- Відсутність обміну інформацією та координації діяльності між суб'єктами державної та недержавної систем безоплатної правової допомоги;

- Громадяни мають високий ступінь правового нігілізму, низьку правосвідомість, недовіру до правових підходів до вирішення проблем та професійної юридичної діяльності;

- Громадяни мають низький рівень обізнаності щодо можливості отримання безоплатної правової допомоги [103].

20-річний досвід українських юридичних клінік свідчить, що професорсько-викладацький склад юридичних клінік, як правило, оновлюється кожні 4-5 років, що потребує належних зусиль для спеціальної підготовки викладачів юридичних клінік. Особливістю роботи викладачів юридичних клінік є необхідність оволодіння інтерактивними методами навчання, без яких студентам юридичних клінік неможливо успішно оволодіти професійними навичками. Крім того, однією з найсерйозніших проблем розвитку безоплатної правової допомоги в Україні є якість. За відсутності професійних стандартів надання правової допомоги необхідно підтримувати якісний рівень надання безоплатної правової допомоги [126].

Це остання можливість для громадян захистити свої права, які були порушені чи оспорені, і це особливо важливо. Суспільство має гостру потребу у підвищенні якості правової допомоги, зокрема, необхідно активно впроваджувати практичну спрямованість у навчанні студентів, щоб студенти

могли набути професійних знань, умінь та навичок. Успішною моделлю впровадження таких компонентів є навчання студентів у юридичних клініках.

За результатами нашого наукового дослідження ми підготували Проект Концепції розвитку і підтримки юридичних клінік в Україні до 2030 року. (Додаток Д) Концепція передбачає: Ця Концепція розроблена на підставі положень частини 1 статті 59 Конституції України та Закону України від 2 червня 2011 року № 3460-VI «Про безоплатну правову допомогу» [105] та прагне досягти наступних цілей:

- Гарантувати право кожного, хто отримує безоплатну правову допомогу в юридичній клініці, на отримання кваліфікованої правової допомоги;

- Створити умови для стабільного розвитку українських юридичних клінік;

- Підтримка розвитку різних форм безоплатної правової допомоги в Україні та створення їх поза межами національної системи безоплатної правової допомоги;

- Підвищення якості підготовки студентів юридичного факультету у закладах вищої освіти.

Забезпечити реалізацію цілей шляхом виконання таких основних завдань:

- визначити основний напрям діяльності розвитку юридичних клінік в Україні як суб'єктів недержавної системи надання безкоштовної юридичної допомоги в Україні;

- визначити основні принципи діяльності юридичної клініки щодо підвищення якості надання безоплатної правової допомоги;

- розробляти та впроваджувати освітні програми для викладачів та студентів юридичних клінік, спрямовані на формування необхідних навичок надання безоплатної правової допомоги;

-організовувати спільноти юридичних клінік для налагодження взаємодії та обміну інформацією між юридичними клініками, державними органами та органами місцевого самоврядування, професійними юридичними спільнотами, іншими особами та об'єднаннями, зацікавленими у розвитку юридичних клінік та надання безоплатної правової допомоги, у тому числі шляхом утворення єдиного інформаційного простору;

- координація зусиль юридичних клінік щодо розвитку недержавної системи безоплатної правової допомоги;

- співпраця з іноземними та міжнародними установами та організаціями для створення національних юридичних клінік.

Концепція передбачає реалізацію ряду концептуальних проектів:

Проект 1. - Кваліфікована юридична допомога недієздатним або неповнолітнім особам.

Проект 2 - Забезпечення надання якісної освіти, що відповідає вимогам розвитку інноваційного суспільства в Україні.

Проект 3 - Організаційне та навчально-методичне забезпечення юридичних клінік.

Проект 4 - Розробка системи підготовки та перепідготовки викладачів юридичних клінік, включаючи план максимально широкого розуміння клінічних методів підготовки викладачів і практиків

Вирішальним чинником розвитку юридичних клінік є визнання та дотримання принципів діяльності юридичних клінік. Реалізація цих основних принципів у заході дозволяє юридичним клінікам звертатися за державною та громадською підтримкою.

Концепцією визначено принципи діяльності юридичної клініки:

Принцип законності діяльності юридичної клініки означає, що юридичні клініки повинні надавати правову допомогу у суворій відповідності до чинного законодавства України, не повинні порушувати чи нагадувати про порушення

законодавства. Якщо метою звернення за такою допомогою є порушення чинного законодавства України, прав людини та прав і свобод громадянина або зловживання правами, юридична клініка має відмовити у наданні безоплатної правової допомоги.

Принцип соціальної справедливості та рівності при наданні безоплатної правової допомоги стосується надання пріоритету правової допомоги особам, які не можуть отримати платну правову допомогу через свій економічний статус, вік, стан здоров'я чи життєві труднощі.

Принцип доступності безоплатної правової допомоги полягає в тому, що недоцільно встановлювати перешкоди для отримання громадянами безоплатної правової допомоги в юридичних клініках. Під час його надання допомоги громадянам та недопущення дискримінації, тобто. Обов'язок надавати громадянам рівний доступ до безоплатної правової допомоги у порядку та об'ємі, визначених цілями та ресурсами юридичної клініки, за умови дотримання заявником правової допомоги встановлених юридичною клінікою правил надання правової допомоги.

Контроль за дотриманням особами, які надають професійну правову допомогу, принципу безоплатної правової допомоги та вимог до якості безоплатної правової допомоги означає, що юридичні клініки зобов'язані встановлювати комплекс заходів контролю якості правової допомоги, який схожий на рівень якості правової допомоги. Викладачі та студенти проводять тренінги з професійної етики правової допомоги.

Принцип професійно-кваліфікаційних вимог до персоналу безоплатної правової допомоги означає, що професійна кваліфікація осіб, відповідальних за надання кваліфікованої правової допомоги та підвищення кваліфікації студентів, повинна відповідати професійно-кваліфікаційним вимогам персоналу з правової допомоги.

Принцип вільного вибору громадянином державної чи недержавної системи безоплатної юридичної допомоги означає нечинення перешкод громадянам у зверненні до юридичних клінік з боку державних органів, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, будь-яких організацій, громадян та їх об'єднань, а також надання юридичними клініками інформації, що звернулося. громадянам про державну систему безоплатної юридичної допомоги.

Принцип об'єктивності та неупередженості при наданні безкоштовних юридичних послуг означає, що юридичні клініки зобов'язані забезпечити систему заходів, спрямованих на запобігання конфлікту інтересів з інтересами осіб, які звертаються за допомогою. Викладачі або студенти юридичних клінік повинні відмовитися від надання безоплатної правової допомоги, якщо їхні власні інтереси чи інтереси юридичної клініки суперечать інтересам особи, яка звертається за юридичною допомогою. Юридична клініка повинна попередити особу, яка звертається за юридичною допомогою, про те, що її інтереси суперечать інтересам юридичної клініки чи інших осіб, які надають чи надають правову допомогу юридичній клініці чи її викладачам та студентам. Юридична клініка повинна керуватися всіма фактами, зазначеними особою, яка звертається за безоплатною правовою допомогою.

Принцип своєчасності надання безоплатної правової допомоги означає, що викладачі та студенти юридичних клінік зобов'язані докладати всіх зусиль для надання правової допомоги у законний строк, визначений конкретною справою, з урахуванням строку. Вправляйте або захищайте людей, які шукають допомоги.

Принцип забезпечення конфіденційності при наданні безоплатної правової допомоги означає, що юридичні клініки зобов'язані впроваджувати систему заходів, спрямованих на збереження конфіденційності інформації, отриманої від осіб, які звертаються за безоплатною правовою допомогою. Цей

обов'язок поширюється на всіх викладачів та студентів юридичної клініки. Юридична клініка зобов'язана зберігати конфіденційну інформацію, отриману від особи, яка звертається за юридичною допомогою, лише за наявності чіткої згоди особи, яка звертається за юридичною допомогою, та за обставин, передбачених законом.

Принцип добросовісності означає, що викладачі та студенти юридичної клініки зобов'язані діяти сумлінно та сумлінно виконувати свої обов'язки на основі етики. При наданні безоплатної правової допомоги викладачі та студенти юридичної клініки не мають права нав'язувати клієнту платні юридичні послуги. Якщо викладачі та студенти юридичної клініки не мають повної кваліфікації для надання правової допомоги в конкретній справі, юридична клініка не має права надавати правову допомогу. Викладачі та студенти юридичних клінік повинні надавати людям, які отримують правову допомогу, інформацію про порядок надання правової допомоги, наслідки судового розгляду та хід виконання завдань.

Якість безоплатної правової допомоги, що надається юридичною клінікою, має забезпечуватися шляхом проведення ряду заходів, самостійно визначених і прийнятих юридичною клінікою з урахуванням її ресурсів, зокрема:

1) Юридичні клініки розробляють та приймають місцеві закони та розробляють заходи щодо забезпечення якості безоплатної правової допомоги, у тому числі:

- Професійні вимоги до викладачів юридичних клінік;
- Професійна етика, якої повинні дотримуватися викладачі та студенти юридичних клінік;
- Організаційні заходи, спрямовані на отримання достовірної інформації з правових питань, своєчасне надання якісної правової інформації відповідним

адресатам, контроль якості надання безоплатної правової допомоги, у тому числі дотримання правил професійної етики;

2) Обов'язковою умовою зарахування студентів надавати безоплатну правову допомогу громадянам, які успішно пройшли програму підвищення кваліфікації;

3) Ввести як обов'язкову вимогу до юридичної клініки, щодо прийому викладача в юридичній клініці та координації переговорів з викладачем юридичної клініки;

4) Сформулювати вимоги організації документообігу юридичної клініки, обумовити облік змісту звернень громадян, суть підготовки до консультації та факти узгодження з викладачами юридичної клініки;

5) Розробити та реалізувати план спеціальної підготовки фахівців як викладачів юридичних клінік.

До якісних критеріїв ефективності реалізації Концепції належать:

- розробка навчальних планів та навчально-методичних матеріалів, необхідних для підготовки викладачів та студентів у юридичних клініках;

- результати щорічних всеукраїнських конференцій та інших публічних заходів, присвячених розвитку юридичних клінік та безоплатної правової допомоги;

- результати відгуків відвідувачів юридичної клініки (у тому числі відгуки відвідувачів про результати надання безоплатної правової допомоги від юридичної клініки);

- інші стандарти якості.

Для забезпечення сталого розвитку юридичних клінік в Україні та якості надання безоплатної правової допомоги необхідно:

а) удосконалити нормативно-правову базу діяльності юридичних клінік на загальнодержавному, регіональному та місцевому рівнях, що передбачає:

- створення та вдосконалення державного механізму підтримки діяльності юридичних клінік та їх спільних організацій, у тому числі встановлення заходів щодо підтримки діяльності юридичних клінік на загальнодержавному, регіональному та місцевому рівнях, у тому числі закони, що входять до переліку учасників. У загальнодержавних та регіональних цільових програмах клініки та конкурсах на розподіл грантів і субсидій некомерційним організаціям, які стоять перед суспільством;

- розробити механізм участі юридичних клінік у виділенні річних бюджетних асигнувань для розподілу оплати праці адвокатів, які беруть участь у наданні безоплатної правової допомоги в національній системі;

- розвивати інші форми державної підтримки юридичних клінік та організацій, що їх об'єднують, а також механізми залучення недержавного фінансування, у тому числі у формі державно-приватного партнерства;

- сформулювати організаційні, економічні та інші стимули для підвищення зацікавленості викладачів і співробітників у вищих навчальних закладах та фахівців, залучених до діяльності юридичної клініки;

- встановити мінімальні нормативи матеріально-технічного, кадрового, організаційно-освітнього та методичного забезпечення діяльності юридичних клінік.

б) Здійснити ряд заходів для вирішення завдань на національному, регіональному та місцевому рівнях, у тому числі:

- створювати та вдосконалювати організацію, економічні пріоритети та правові механізми діяльності юридичних клінік, взаємодіяти з іншими суб'єктами державної та недержавної системи безоплатної правової допомоги, ЗМІ та іншими інститутами громадянського суспільства;

- розробити та впровадити комплекс заходів щодо розвитку співпраці між державною та недержавною системами безоплатної правової допомоги, громадськістю, засобами масової інформації та іншими структурами

громадянського суспільства у сфері надання безоплатної правової допомоги громадянам України, у тому числі спільного державного органу. заходи, обмін інформацією та взаємодія, мета – ефективний розподіл наявних ресурсів та участь у діяльності юридичних клінік медіаторів, психологів та інших експертів з метою впровадження комплексних методів надання допомоги тощо;

- розвиток громадських організацій для спільних юридичних клінік.

У більшості випадків юридичні клініки створюються та діють як структурні підрозділи освітніх організацій, вони не мають можливості виступати від свого імені як самостійний юридичний суб'єкт, крім того, не мають тимчасових та інших ресурсів. Тому системний розвиток юридичних клінік потребує зусиль зацікавлених сторін у професійному співтоваристві викладачів юридичних клінік, які можна акумулювати за допомогою організації спільної юридичної клініки;

Створення та функціонування національного інформаційного простору у сфері надання безоплатної правової допомоги, включаючи розвиток єдиного інтернет-порталу юридичних клінік на www.codolc.com, на якому публікується інформація про можливість отримання громадянами безкоштовної правової допомоги (і оновлення щодо надання такої Інформації про суб'єкта надання допомоги, графік його роботи та види справ, що надають безоплатну правову допомогу), а також регулярне оприлюднення та оновлення інформації про різноманітні заходи у сфері правової клінічної освіти та безоплатної правової допомоги;

- щорічне проведення публічних заходів (конференцій, круглих столів, тренінгів, майстер-класів тощо), пов'язаних з організацією та функціонуванням юридичних клінік, надання безоплатної правової допомоги, взаємодія між державною та недержавною системами безоплатної правової допомоги, сприяння своєчасній ідентифікації. про проблеми в юридичних клініках та можливі шляхи вирішення цих проблем;

- налагодити співпрацю між юридичними клініками та професійними юридичними групами: практикуючі юристи беруть участь у навчанні студентів юридичних клінік, навчають студентів шляхом спільної діяльності, обмінюються досвідом;

- налагодження матеріально-технічного забезпечення юридичних клінік;

- широке використання міжнародного досвіду, включаючи програми обміну та стажування в кращих юридичних клініках світу;

- регулярні обміни викладачами юридичних клінік у формі міжнародних, всеукраїнських та регіональних конференцій, семінарів, круглі столи тощо.

- розвивати та вдосконалювати навчально-методичну базу організації та діяльності юридичних клінік, зокрема:

- поширювати передовий досвід роботи юридичних клінік у країні та за кордоном;

- впроваджувати сучасні технології навчання для створення умов для формування у студентів необхідних професійних умінь, навичок, та важливих професійних осіб, які беруть участь у роботі юридичних клінік та надають безкоштовну правову допомогу громадянам України;

- розробка багаторівневих практико-орієнтованих курсів, спрямованих на залучення студентів до участі в роботі юридичних клінік у процесі оволодіння професійними навичками, вміннями, професіями та важливими особистими якостями та надання безоплатної правової допомоги громадянам України;

- розвиток освітньо-юридичних клінік, методичне забезпечення, включаючи предметні навчально-методичні комплекси, формує практичні навички та якості юристів у процесі розробки типових (типових) посібників (положень) для роботи юридичних клінік, для студентів та викладачів. Посібник з формування особистих практичних навичок, навчально-методичних планів підвищення кваліфікації викладачів юридичних клінік;

- розробка системи підготовки та перепідготовки викладачів юридичних клінік, включаючи план максимально широкого розуміння клінічних методів підготовки викладачів і практиків; курси підготовки викладачів, включаючи стажування в існуючій клініці.

- підготовка викладачів в юридичних клініках.

Реалізація цієї концепції створить сприятливі умови для всебічного розвитку та надання послуг з безоплатної правової допомоги, захисту прав і свобод громадян, посилення конституційних прав громадян на отримання кваліфікованої правової допомоги.

Реалізація цієї концепції дозволить обмінюватися інформацією між суб'єктами безоплатної правової допомоги та матиме позитивний вплив на підвищення доступності останньої. Розвиток співпраці суб'єктів безоплатної правової допомоги та професійних організацій дасть можливість установам освіти та роботодавцям налагодити тісні зв'язки, врахувати потреби ринку праці щодо якості та змісту підготовки випускників юридичних кадрів, сприяти їх працевлаштуванню.

Підвищення якості надання безоплатної правової допомоги сприятиме створенню впорядкованої юридичної клініки та реалізації програм підготовки та навчання викладачів та студентів юридичної клініки.

Запровадження клінічних методів навчання у підготовку студентів юридичного факультету сприятиме підвищенню якості юридичної освіти, оскільки навчання є невід'ємною частиною практики. Впроваджувати юридичні клініки в навчальний процес студентів, сприяти професійному розвитку викладачів шляхом оволодіння інтерактивним навчанням та поєднанням теорії та практики.

Юридична та клінічна освіта надасть студентам можливість отримати професійну підготовку відповідно до потреб роботодавців та вимог ринку праці. Юридична клініка створює умови для професійного позиціонування

випускників, соціальної адаптації та спеціалізації, розвитку правосвідомості, розуміння соціальної значущості юриспруденції та ролі юристів у суспільстві. Формування особистісних якостей студентів та накопичення практичного досвіду допоможуть їм інтегруватися у професійний юридичний світ.

На підставі проведеного дослідження можемо зробити висновок про те, що правовий статус юридичних клінік у сфері надання безоплатної правової допомоги недостатньо визначений, що спричинило певну дисгармонію у сфері надання безоплатної правової допомоги, і статус цих підрозділів вищого рівня потребує подальшого реформування. Варто наголосити на доцільності включення юридичних клінік до кола суб'єктів надання безоплатної первинної правової допомоги, шляхом доповнення частини першої статті 9 Закону № 3460-VI, яка містить перелік суб'єктів, які надають безоплатну первинну правову допомогу, пунктом 5 наступного змісту: «юридичні клініки закладів вищої освіти». При цьому на законодавчому рівні необхідно передбачити критерії та порядок залучення юридичних клінік закладів вищої освіти до надання безоплатної правової допомоги. Під час розробки нового «Типового положення про юридичну клініку закладів вищої освіти» доцільно замінити терміни «надання юридичної допомоги» на термін «надання безоплатної юридичної допомоги», що дозволить виключити правову невизначеність та реалізацію завдань юридичних клінік у сфері надання безоплатної юридичної допомоги.

3.3 Аналіз практики надання безоплатної правової допомоги в юридичній клініці Західноукраїнського національного університету

Одним із основних напрямів національної політики України у сфері прав людини є розробка механізмів реалізації конституційних положень про права людини та право громадян на отримання кваліфікованої правової допомоги, у тому числі безоплатної [23, с.34]. Конституційне право на отримання

кваліфікованої правової допомоги належить до системи основних прав людини та прав і свобод громадянина, що є основою правового статусу особи. З одного боку, це право є одним із найважливіших прав людини та громадянина, а з іншого – гарантією дотримання низки інших особистих прав [34, с. 92].

Проте чинне українське законодавство не визначає юридичних категорій, таких як «якісна» чи «кваліфікована» правова допомога, а вітчизняні та зарубіжні наукові документи мають різне розуміння цього поняття та основних стандартів. допомоги. Дулеба М. В. вважає, що поняття «правова допомога» та «кваліфікована правова допомога» є загальними термінами та видами, пов'язаними з поняттями, причому останнє відображає характер об'єкта (освіта, стаж роботи тощо) та якість його діяльності [34, с. 110].

На думку Єлова В. А., право на кваліфіковану правову допомогу як суб'єктивне право – це гарантована державою можливість для особи отримати необхідну допомогу від інших осіб, які володіють спеціальними юридичними знаннями, навичками та вміннями [40, с.23].

Автор наукової доповіді «Формування окремих професійних навичок роботи з клієнтом студентів юридичних факультетів» запропонував запровадити поняття «Мінімальні стандарти кваліфікованої правової допомоги», яке включає правову освіту для осіб, які надають правову допомогу, та запровадження певних видів допомоги, особливі вимоги (кваліфікаційні іспити, стаж тощо) [41, с.56].

Савчин М.В. вважає, що, згідно зі світовою практикою, кваліфіковану допомогу можна вважати професіоналами права – принаймні тим, хто здобув юридичну освіту, вимушене дотримання професійних стандартів та етичних стандартів та підтриманий професійним контролем. Поза цими стандартами та нормами правова допомога не може бути визнана кваліфікованою [129, с. 76].

З точки зору Журавського В., саме поняття «кваліфікована правова допомога» є характеристикою її якісної складової – існування кваліфікованого

суб'єкта, що може бути виражено шляхом отримання правового статусу через кваліфікаційний іспит, який не лише надає додаткові можливості професіоналізму, але також включає заходи професійного контролю у вигляді відповідальності за неналежну якість допомоги та етичну поведінку (наприклад, дисциплінарна відповідальність у юридичній професії) [46, с. 5].

На думку Г. Савчука (Mizetska, V., Sierykh, O., Savchuk, H., Yevtimova, D., & Synieouki, O. (2021)), конституційне право на отримання кваліфікованої правової допомоги реалізують не лише (інституціоналізовані) юристи. Професійне співтовариство також встановило принципи цієї спільноти, сформульовані державою для захисту надання правової допомоги від свавільного втручання [202, с.187].

Як зазначає К. Анвар (*Adnan, M., & Anwar, K. (2020)*), довіра є основою відносин між тими, хто потребує юридичної допомоги, і тими, хто може її надати. Для того, щоб клієнт повністю розкрився своєму адвокату, його необхідно переконати, що вся інформація, яку він розкриває, буде суворо конфіденційною і ніколи не буде оприлюдненою. Тому адвокати мають так звану професійну конфіденційність, яка існує і в інших професіях [166, с.47].

За результатами аналізу зазначених вище методів можна визначити основні умови надання кваліфікованої (якісної) правової допомоги, а саме:

- 1) наявність вищої юридичної освіти у особи, яка надає допомогу;
- 2) успішна здача зазначеним суб'єктом кваліфікаційного іспиту;
- 3) дотримання зазначеним суб'єктом етичних норм та професійних стандартів під час надання такої допомоги;
- 4) наявність високого рівня професійного контролю за діяльністю суб'єкта надання зазначеної допомоги;
- 5) незалежність суб'єктів надання правової допомоги від впливу третіх осіб;

б) дотримання цим суб'єктом принципів конфіденційності під час надання такої допомоги [76, с. 221-222].

Тому якість юридичної допомоги, яку надають українські юридичні клініки, можна визначити, проаналізувавши, чи відповідає така допомога вищезазначеним умовам. По-перше, за єдиною ознакою – наявністю вищої юридичної освіти, на думку С. Домбровської (*Dombrovska, S. (2020)*), допомогу юридичними клініками не можна назвати кваліфікованою, оскільки саме таку освіту отримують студенти-консультанти [181, с. 216].

Однак у більшості юридичних клінік України за рівнем теоретичних знань і практичних навичок, курсів навчання та робочого часу в юридичній клініці студенти, які беруть участь у їх діяльності, поділяються на дві категорії – консультанти та помічники-консультанти.

Наприклад, асистентами-консультантами юридичної клініки LIBERTA юридичного факультету Західноукраїнського національного університету є студенти 3-4 курсів денної форми навчання, які мають теоретичні знання та необхідні мінімальні практичні навички, але не уповноважені надавати відповідні юридичні питання. Помічник діє повністю під керівництвом консультанта та зобов'язаний виконувати свої особисті завдання, а саме відбір законодавчих і нормативних джерел для консультацій громадян та статистичного обліку. Помічники не мають права проводити бесіди та консультації з відвідувачами юридичної клініки без дозволу. Консультантами нашої юридичної клініки є студенти п'ятого курсу денної форми навчання (особи, які здобули ступінь «бакалавр»), які мають необхідні теоретичні знання та практичні навички, можуть надати юридичну допомогу та методичну підтримку куратору юридичної клініки. Крім того, аспіранти університету (тобто мають освітньо-кваліфікаційні рівні «бакалавр» та «магістр») також активно залучаються до надання консультацій відвідувачам юридичної клініки.

В юридичній клініці LIBERTA юридичного факультету Західноукраїнського національного університету співвідношення кількості студентів старших курсів до студентів молодших курсів є трішки більшим у бік других. Крім того, як слушно зазначають багато авторів, сучасна правова система є дуже складною, і навіть людей з вищою освітою недостатньо для захисту своїх прав. Усім громадянам (у тому числі і з дипломами про вищу освіту) потрібна кваліфікована професійна юридична допомога.).

По-друге, прийом студентів до юридичної клініки LIBERTA юридичного факультету Західноукраїнського національного університету (та юридичних клінік інших великих юридичних вищих навчальних закладів України) здійснюється на основі конкурсного відбору, умови якого визначає юридична клініка. Відповідно до положень Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України, обов'язковою умовою підготовки клінічних студентських кадрів є конкурсний відбір [142].

Звичайно, конкурсний відбір студентів для діяльності юридичної клініки не можна порівнювати з кваліфікаційним іспитом юридичної практики, але цей конкурс є механізмом забезпечення достатньо високого рівня компетентності та добросовісності юрисконсультів та помічників-консультантів.

З іншого боку, як справедливо зазначила Т. Гурова (*Gurova, T., Riabukha, T., Zinenko, N., & Gostishcheva, N. (2020)*), «недооцінка ролі юридичної клінічної освіти виглядає надмірною. Це саме по собі не забезпечує належного рівня професіоналізму, а також не може гарантувати якість послуг, що надаються юристами, та «підвищити» кваліфікацію будь-якого юриста, а юристи також є «продуктом» тієї ж системи юридичної підготовки. Якщо вітчизняна юридична освіта має наукову основу, державні інвестиції є значними. Без такого захисту відповідних дипломів національного зразка недостатньо для підтвердження професійного рівня власника, тому цінність свідоцтва про право на заняття є

навіть чи буде більшим (особливо через кваліфікаційний іспит на юриста, який виражає бажання стати юристом. Проблема не виходить за рамки програми підготовки юристів (тобто експертів з права). У будь-якому середовищі професійні юристи завжди мають як висококваліфіковані експерти та некваліфіковані експерти» [186, с.68].

У своїй діяльності юридичні клініки, керуються документами, розробленими Асоціацією юридичних клінік України та Типовим положенням про юридичну клініку вищого навчального закладу України, а також іншими внутрішніми актами з організації роботи.

Стандарти українських юридичних клінік прийняті для забезпечення єдиної організації юридичних клінік України, відокремлення юридичних клінік від інших форм студентських та молодих адвокатських об'єднань, які надають правову допомогу, а також формування професійних навичок студентів-юристів у вищих юридичних закладах вищої освіти.

Етичний кодекс юридичних клінік України має на меті врегулювати етичні принципи організації діяльності учасників юридичної клініки (студентів, викладачів, практиків у процесі виконання завдань юридичної клініки). Його положення розкриває зміст засад, на яких ґрунтується діяльність кожної юридичної клініки, визначають взаємовідносини між працівниками юридичної клініки та студентами-клініцистами, їх взаємовідносини з відвідувачами юридичної клініки.

Тому юридичний клінічний рух в Україні вже давно сформував відповідні професійні стандарти юридичних клінік та етичні стандарти студентів-клініцистів, які надають безоплатну правову допомогу відвідувачам юридичних клінік.

По-четверте, з аналізу стандартів та положень українських вищих юридичних клінік вбачається, що обов'язковим елементом структури юридичної клініки є відповідальна особа, яка здійснює загальне та поточне

керівництво та інші працівники (викладач-куратор), завідувач кафедри, адміністративний персонал, методисти, лаборанти тощо) для забезпечення необхідної методичної та теоретичної підтримки студентських керівників.

До посадових обов'язків викладача-куратора юридичної клініки входить вирішення проблем вступу, рекомендації студентів, проведення теоретичної підготовки – це частина юридичної клінічної освітньої програми та контролює діяльність студентів з дотриманням правової допомоги та професійної етики. Враховуючи обставини справи та відомчу належність правовідносин, що розглядаються, роботу кожної консультативної групи у справі відвідувача юридичної клініки контролює куратор. У разі потреби куратор юридичної клініки бере участь у роботі консультаційної групи, а також може бути присутнім при бесідах та консультаціях з відвідувачем, а студент-клініцист бере участь у судовому засіданні.

Юридичні документи, юридичні висновки, судові процедури та інші правові документи можуть бути доставлені відвідувачам юридичної клініки лише після того, як куратор перевірить та затвердить зміст цих документів. Якщо кваліфікація директора юридичної клініки не дозволяє забезпечити якість та цілісність цієї послуги, відповідальна особа юридичної клініки має право обмежити студента-клініциста у наданні правової допомоги з окремих питань. Протягом консультаційного дня кількість кураторів юридичної клініки повинна забезпечувати належний контроль якості та своєчасності надання правової допомоги студентами-клініцистами.

Досвід роботи юридичної клініки LIBERTA юридичного факультету Західноукраїнського національного університету показує, що співвідношення кількості кураторів юридичної клініки до кількості консультаційних груп не повинно перевищувати одного до восьми. Саме тому організація юридичних клінік пов'язана з підбором кваліфікованого персоналу, адже від поведінки значною мірою залежить якість надання юридичних послуг відвідувачам, курсів

юридичної освіти для студентів та інших груп, а також результати своїх співробітників.

При цьому Т. Кагановська (*Kaganovska, T. (2020)*) припускає, що якщо студенти та викладачі розуміють і поділяють мету та цілі юридичної клініки, продовжують працювати в ній та повністю готові до цієї роботи, то вони можуть розглядатися як персонал юридичної клініки.

Формування якісних кадрів здійснюється в три етапи:

- 1) Вибір юридичної клініки (коли ви зможете вибрати людину, яка найбільше відповідає необхідним критеріям);
- 2) Навчання співробітників (коли кожен працівник формує базові знання, навички та вміння для ефективного виконання покладених на нього функцій);
- 3) Розвиток персоналу всередині та поза юридичною клінікою.

У свою чергу, «неякісним» персоналом юридичної клініки за таких умов є:

- 1) недостатньо підготовлений працівник, із низьким рівнем професійної кваліфікації;
- 2) необґрунтовано, неналежно підібраний до роботи, не схильний до цієї роботи;
- 3) не бажає працювати за затвердженою схемою роботи [186, с.70].

В юридичній клініці LIBERTA юридичного факультету Західноукраїнського національного університету необхідною умовою для студентів-клініцистів для надання якісних юридичних послуг є обов'язкова участь юридичної клініки в ролі викладача ЗВО як куратора з числа юристів з багаторічним досвідом практики. Цю позицію поділяє й С.Р. Джонс (*Susan R. Jones, Jacqueline Lainez (2014)*) [221, с. 89].

Більше того, відповідно до положень відповідного законопроекту, який зараз знаходиться на розгляді ВРУ та підготовлений до другого читання,

безоплатну вторинну правову допомогу в юридичній клініці, консультує студентів під керівництвом персоналу (кураторів) від відповідальності. Для проходження виробничої практики та навчання в юридичній клініці Серед юристів таких студентів, а також включення до реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу протягом тривалого часу за договором, або включені до реєстру адвокатів, які надають безоплатну правову допомогу другого рівня для надання тимчасової вторинної правової допомоги на підставі договору.

По-п'яте, щодо ознак незалежності суб'єктів надання такої допомоги від незаконного впливу третіх осіб - незалежність консультанта та інших працівників юридичної клініки у виконанні своїх обов'язків зумовлює їх свободу від будь-якого незаконного впливу, втручання чи тиску в діяльність.

При виконанні вказівок відвідувачів юридичної клініки консультанти та інші працівники юридичної клініки повинні використовувати лише закон, вказівки керівника та куратора юридичної клініки та власні ідеї для оптимального рішення. Цей принцип юридичної клініки міститься в кодексі етики української юридичної клініки, студенти клініки зобов'язані стежити за їх дотриманням і не повинні йти на компроміси у своїй діяльності, зменшуючи тим самим свою незалежність на угоду відвідувачам, судам та іншим державним установам, якщо такі компроміси суперечать законним інтересам відвідувача, перешкоджають належному наданню правової допомоги та порушують вимоги законодавства.

Крім того, проектом нової редакції стандартів юридичної клініки України передбачено, що студенти-клініцисти зобов'язані повідомляти відповідальну особу або куратора юридичної клініки про будь-який вплив на них третьої особи під час надання правової допомоги, а також відповідальна особа юридичної клініки має використовувати належні та адекватні відповіді.

Право вжити заходів (у тому числі звертатися до правоохоронних органів за згодою керівника вищого навчального закладу).

По-шосте, існує інша точка зору, що студенти-консультанти юридичних клінік не зобов'язані і не можуть бути зобов'язані зберігати конфіденційність (навіть якщо вони звертаються до них лише за усною консультацією).

Проте, конфіденційність є базовим принципом діяльності юридичних клінік в нашій країні, який закріплений на нормативно-правовому рівні. Дотримання цього принципу є необхідною умовою для встановлення довірчих стосунків між персоналом, студентами клінічних закладів та відвідувачами юридичної клініки. Суть цього принципу полягає в тому, що інформація, яку консультант юридичної клініки отримує від відвідувача, а також інформація про відвідувача може бути використаною лише у навчальних цілях, а також за умови одержання від них попередньої письмової згоди.

Тому український юридичний клінічний рух уже сформував відповідні професійні стандарти юридичних клінік та етичний стандарт для студентів-клініцистів щодо безкоштовного надання правової допомоги відвідувачам юридичних клінік, а також багаторічну правозахисну практику українських національних юридичних клінік розробила механізми професійного контролю за рівне якості правової допомоги, яка надається студентами-клініцистами. Завдяки належній організації юридичної клініки її співробітники можуть забезпечити незалежність студентських консультантів та їх конфіденційність як безпосередню об'єкт правової допомоги.

Тому на прикладі юридичної клініки LIBERTA юридичного факультету Західноукраїнського національного університету (та інших юридичних клінік провідних юридичних професійних закладів вищої освіти) можна зробити висновок, що, при належній організації юридичної клініки у структурі закладу вищої освіти можна забезпечити надання студентами якісної правової допомоги населенню.

Метою юридичної клініки є не лише освітній зміст, а й правоосвітня діяльність, під керівництвом кураторів факультету та практикуючих юристів вона безпосередньо надає безоплатну правову допомогу малозабезпеченим студентам та аспірантам нашого університету, а також захист прав людини. Освіта нового покоління правників, пов'язаних аспірантами та студентами, які набули практичного досвіду у різних галузях права, дозволило їм зрозуміти важливу роль юристів у суспільстві, усвідомити соціальні проблеми з метою надання знедоленим громадянам, які отримали безоплатну правову допомогу.

Варто зазначити, що студенти курсів 1-4 курсів, магістранти та аспіранти є активними учасниками різноманітних науково-практичних заходів, конкурсів, семінарів, круглих столів, конференцій тощо.

Юридична клініка Західноукраїнського національного університету співпрацює з Асоціацією українських юридичних клінік, органами місцевого самоврядування Тернопільської області, установами соціального захисту населення, а також Асоціацією правників України, правоохоронними органами та Міністерством юстиції. Між Тернопільським державним медичним університетом ім. І.Я. Гобачевського та Західноукраїнським національним університетом було укладено договір про співпрацю у сфері створення та функціонування медико-юридичної клініки, вона здійснює свою діяльність у юридичному факультеті ЗУНУ. Юридична клініка ЗУНУ працює щодня з 9:00 до 17:00, крім вихідних.

Щорічно юридична клініка проводить літню юридичну школу «Лідер права» для школярів Тернополя та Тернопільської області. У школі проводяться лекції, тренінги та екскурсії від практикуючих юристів, викладачів та студентів клініки. Під керівництвом судді Анни Андріївни Мостецької студенти клініки першими увійшли до складу волонтерської служби судді Тернопільського міськрайонного суду.

Відвідування юридичної клініки може допомогти студентам дізнатися про нове законодавство за допомогою аналізу та практичного застосування. Студенти освоюють навички отримання інформації та ефективного обміну інформацією з клієнтами, свідками, експертами, представниками партій, прокурорами, суддями та іншими учасниками процесу. Вони покращили свої дослідницькі навички та вміння висловлювати ідеї, а також набули найважливіших навичок юридичного мислення та розуміння юридичних процедур.

За словами Кларенса Дж. Діаса (*Clarence J. Dias (2017)*), викладачі клінік різними способами готують студентів до роботи з клієнтами. Зазвичай робота в клініці передбачає спеціальний курс, під час якого студенти освоюють базові навички за допомогою інтерактивних методів, таких як опитування та консультування клієнтів, аналіз випадків, переговори, юридичний аналіз та оформлення документів, публічні виступи та професійна етика. [176]

Окрім спеціальних курсів, студенти мають багато можливостей вести переговори з викладачами, щоб краще підготуватися до співбесіди, проаналізувати матеріали справи, заздалегідь виявити можливі проблеми та обговорити шляхи їх вирішення. Клінічна юридична освіта впливає з визнання того, що, хоча традиційна академічна освіта дозволяє студентам викладати юридичні принципи, практичний досвід необхідний для правильного та впевненого застосування цих принципів. [219, с.21]

Концепція юридичної клініки була вперше запропонована двома професорами університету на початку 20 століття як варіант моделі медичної клініки. Поняття «юридична клініка» було запропоновано російським професором Олександром Люблінським у 1901 році з посиланням на статтю в німецькому журналі та американським професором Вільямом Роу в 1917 році. Лікарі навчають студентів у діючих клініках, де під керівництвом досвідчених лікарів надають допомогу реальним пацієнтам. [170, с.1012]

Заклик до запровадження «клінічного» елементу юридичної освіти не мав на меті відновити систему навчання, яка існувала в багатьох країнах на той час, коли студенти працювали за межами університету під керівництвом досвідчених практиків. Навпаки, він закликав до впровадження нового типу навчання, щоб дати студентам можливість відчувати реальність юридичної практики у спеціально організованій юридичній лабораторії та ознайомитися з передумовами розвитку права.

Як зазначив Дж. Барендрехт (*Barendrecht, J. M. (2011)*), у будь-якому суспільстві є люди, які не мають можливості користуватися платними юридичними послугами, хоча часто потребують хорошого адвоката. [168, с.15]

Студенти, які працюють у клініках, можуть усунути цю прогалину, хоча й не повністю. У багатьох країнах Центральної та Східної Європи існує великий попит на послуги професійного юриста, а клієнтам, які не можуть оплатити послуги, приділяється недостатня увага. За словами К. Еліота (*Moppett, Samantha A. and Vinson, Kathleen Elliott (2017)*), юридичні клініки особливо корисні в юридичних галузях, де немає різниці в рівні витонченості, що вимагає висококваліфікованих професійних юристів. Крім того, порівняно з юридичними фірмами, юридичні клініки зазвичай можуть зробити більше для клієнтів. [205, с. 15]

Сьогодні держава та бізнес-спільнота запропонували фахово-освітнім організаціям завдання: не лише готувати випускників, а й готувати справжніх професіоналів, які можуть повноцінно виконувати свої трудові функції на конкретних робочих місцях. Ринок праці потребує високоспеціалізованих талантів, здатних ефективно та відповідально виконувати свої професійні обов'язки, щоб адаптуватися до мінливих умов виробництва. Одним із шляхів підвищення якості навчання є запровадження дуальної освіти. З моменту свого заснування юридична клініка створила цю модель навчання, поєднуючи теорію з практикою. Адже люди часто звертаються до клінік за консультацією зі своїх

проблем, що є наслідком багатьох інших соціальних та правових проблем. Студенти вчаться вирішувати проблеми клієнтів за допомогою теорії та практики та надавати їм допомогу, а не лише пораду, за якою вони звертаються.

Дуальна освіта, як показала практика європейської системи освіти, є продуктом тісної співпраці освітніх організацій та роботодавців у успішній професійній та соціальній адаптації майбутніх фахівців. Студенти на ранньому етапі навчання включаються у виробничий процес як працівники підприємства.

А. Сміт у своїй відомій книзі «Природа і причини багатства народів» наголошував на тому, що систему учнівства та наставництва в дуальній освіті слід розглядати як традиційні методи професійного навчання на робочому місці, наприклад, роботу з майстрами та молоддю. В останні роки в нашій країні з'явилося це явище, яке висуває підвищені вимоги до якості підготовки талантів.

Високоякісна та професійна підготовка кадрів стала необхідною умовою для розвитку нових технологій, необхідних для підвищення якості продукції та конкурентоспроможності на світовому ринку, розвитку інтелектуального потенціалу країни, зниження соціальної напруги. Характеристикою дуальної системи професійної освіти є навчальний процес, що поєднує практичне навчання та навчання за сумісництвом у традиційних навчальних закладах.

Ця форма можлива лише за наявності надійного механізму соціального партнерства. Навчальна робота створюється на корпоративній території, яка може відрізнятись від звичайного робочого місця через наявність обладнання для віртуального моделювання. Найважливішим компонентом є наявність добре підготовленого персоналу як інструкторів. Загалом, дуальна освіта є регіональною моделлю інфраструктури. Він забезпечує сумісність кількох систем:

- 1) Прогноз потреби в персоналі;
- 2) Професійна освіта;
- 3) Професійний розподіл;

4) Підготовка та перепідготовка вчителів (Сюди також входять наставники з виробництва);

5) Оцінка професійної кваліфікації.

Ці системи взаємопов'язані і не можуть існувати одна без одної.

У вузькому сенсі дуальну освіту можна розглядати як форму організації та реалізації навчання, що передбачає теоретичну підготовку в освітніх організаціях і практику в організаціях. Запровадження моделі дуальної освіти потребує підготовки відповідної нормативно-правової бази, яка поділена на три рівні влади: місцевий, регіональний та загальнодержавний. Дуальна освіта включає два різних середовища навчання та виробництва, такі як приватні підприємства та державні професійно-технічні школи, для належної підготовки студентів.

Теоретично під дуальною системою професійної освіти вітчизняні дослідники розуміють інноваційний тип професійної освіти, заснований на уніфікації трьох методичних основ, тобто у підготовці професійних талантів на певному рівні освіта та галузь узгоджені. професійна освіта: рівність гуманістичних і технологічних цінностей і цілей.

У теоретичному плані під дуальною системою професійної освіти вітчизняні дослідники розуміють інноваційний тип організації професійної освіти, що передбачає узгоджену взаємодію освітньої та виробничої сфер в підготовці фахівців певного профілю. Діяльність юридичних клінік побудована на єдності трьох методологічних підходів: онтологічного (компетентнісний підхід), аксіологічного (паритетність техніко-технологічних і гуманістичних цінностей і цілей) і технологічного (розвиток професійної діяльності, соціальних і професійних відносин).

Дуальна освіта - форма навчання, що поєднує теоретичну підготовку і практику в освітніх організаціях на виробничих підприємствах студенти виховують виробничі здібності, необхідні для конкретних професійних

здібностей. Головний принцип дуальної освіти полягає в тому, що освітні організації та підприємства несуть однакову відповідальність за якість навчання. Для компанії це можливість підготувати співробітників, зменшити витрати на пошук і підбір працівників, перенавчання та адаптацію, можливість вибрати кращих випускників, адже під час проходження практики виявляються їхні сильні та слабкі сторони.

Для студентів, за словами К. Кучера (*Mossman, Mary Jane, Karen Schucher, and Claudia Schmeing (2010)*) – це можливість адаптуватися до реальних практичних умов, виховувати навички командної роботи, розвивати професійні навички та відповідальність, успішно знайти роботу. після закінчення навчання. [206, с.150]

Держава ефективно вирішує проблему підготовки кадрів. Найефективнішим методом аналізу та дослідження є навчальний експеримент. Слово «експеримент» походить від лат. Експеримент-експеримент, досвід, випробування. Вчені в галузі освіти мають багато визначень «навчального експерименту». Перш за все, навчальний експеримент – це пізнавальний метод, за допомогою якого вивчаються явища, факти та переживання навчання. Навчальний експеримент — це особлива організація навчальної діяльності, що проводиться викладачами та учнями з метою перевірки та перевірки заздалегідь сформованих теоретичних гіпотез або гіпотез. Навчальний експеримент – це науково поставлений експеримент трансформації навчального процесу в умовах теоретичного навчання. Педагогічні експерименти – це активне втручання дослідників у педагогічні явища, які вони вивчають, з метою виявлення закономірностей та зміни існуючих практик [176].

Тому багато тлумачень, що характеризують поняття «навчальний експеримент», визначають єдність автора, оскільки всі вважають, що навчальний експеримент - це науково обґрунтована і логічно вибудована організація освітньої діяльності, метою якої є пошук нових педагогічних

підходів знань, підтвердження (спростування) висунутих для перевірки наукових гіпотез. Для експериментальної практики затверджено нові технології, методи, форми та системи навчальної діяльності. [219, с.20]

Крім комплексних і поетапних експериментів, дослідники та викладачі також можуть їх проводити. У процесі підготовки та проведення навчального експерименту перед викладачами постає два завдання: перше оцінити стан та зафіксувати результати експериментальної групи, а друге – розглянути позитивний (негативний) вплив навчання чи виховання на цей експеримент.

Плануючи навчальний експеримент, необхідно уточнити цілі та завдання, визначити умови і час навчання, врахувати елементарний рівень проблеми, вихованість і підготовку слухачів, структуру міжособистісних стосунків. Навчальний експеримент завжди повинен бути спрямований не лише на теоретичне дослідження, а й на вирішення практичних навчальних проблем і завдань. Формалізм абсолютно неприйнятний [170, с.1006].

Провідну роль у експерименті відіграє наукова гіпотеза. Її дослідження є перехідною формою від спостереження за явищем до розуміння його внутрішнього механізму існування. Тому багато тлумачень, що характеризують поняття «навчальний експеримент», визначають єдність автора, адже кожен вважає, що навчальний експеримент – це наукова, обґрунтована та логічно організована організація навчальної діяльності, яка спрямована на пошук нових методів навчання зі знанням і підтвердженням.

Наукова гіпотеза потребує перевірки. Гіпотеза нашого дослідження полягає в наступному: Студенти, які проходили стажування в юридичній клініці в період дуального навчання, показали вищий рівень балів підсумкових іспитів, ніж ті, хто проходив практику в юридичному відділі державних установ та комерційних структур.

Опис навчального експерименту.

Цілі дослідження:

1. Проаналізувати наукову літературу для визначення концептуальної установки та класифікації різних форм і методів дуальної освіти.

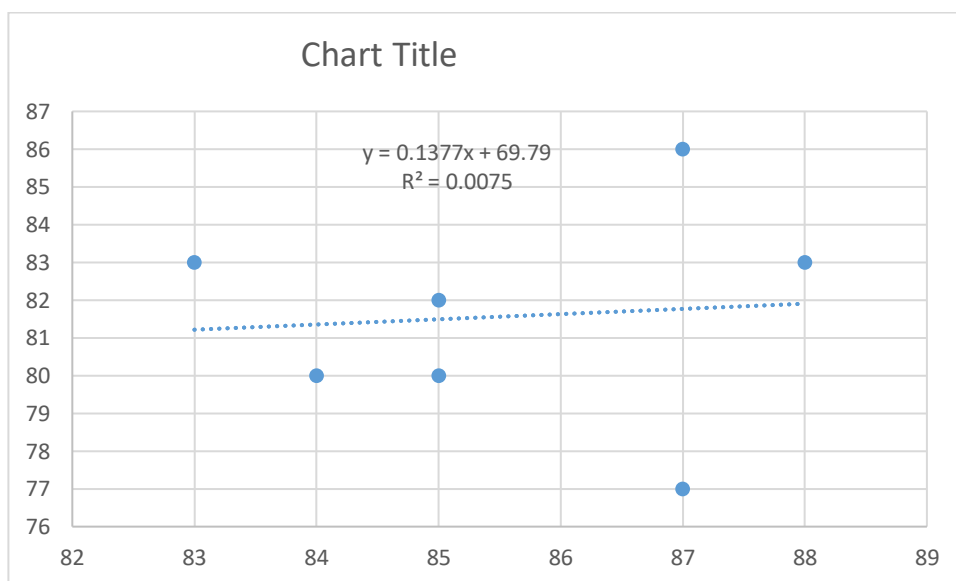
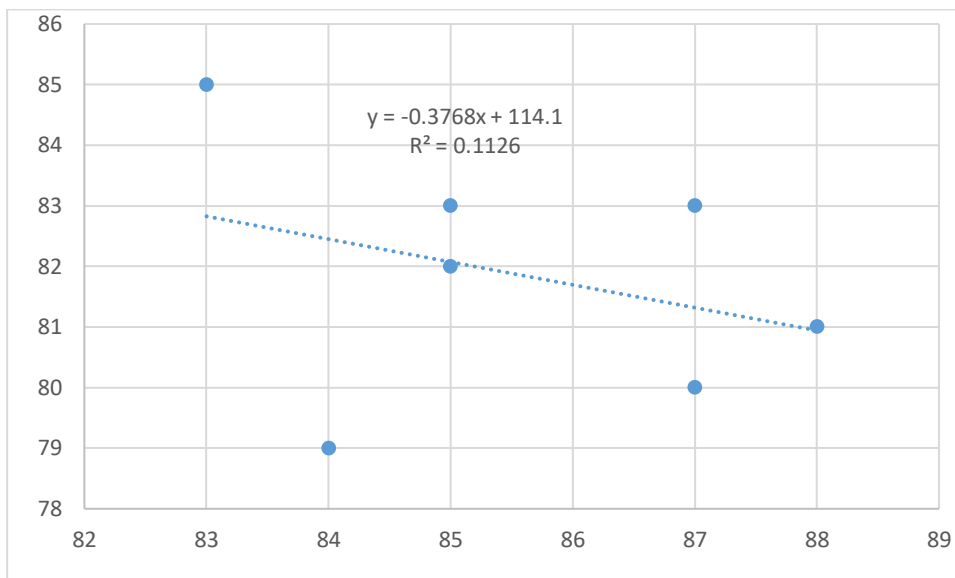
2. Визначити особливості методу навчального експерименту та впровадження його результатів у навчальну діяльність Західноукраїнського національного університету.

3. Підготувати матеріали до публікації в наукових журналах.

Достовірність результатів доведено аналізом даних, отриманих науково-педагогічними працівниками 2-4 курсів юридичного факультету ЗУНУ, та навчальними експериментами, проведеними студентами у 2020-2021 навчальному році.

Результати педагогічного експерименту (Додаток Е)

Спеціальність	Курс	Група	Середній бал за результатами тестування студентів, які проходили стажування в юридичній клініці	Середній бал за результатами тестування студентів, які проходили стажування в органах державної влади	Середній бал за результатами тестування студентів, які проходили стажування в юридичних відділах підприємств
«Право»	II	ПР - 21	85	82	80
	II	ПР - 22	88	81	83
	II	ПР - 23	87	83	86
	II	ПР - 24	85	83	82
	III	ПР - 31	83	85	83
	III	ПР - 32	87	80	77
	III	ПР - 33	84	79	80

Результатом проведеного нами педагогічного експерименту стали наступні висновки. Програма клінічної юридичної освіти є механізмом практичної підготовки студентів-юристів та їх розуміння етичних, професійних та практичних питань, з якими стикаються юристи.

Досвід роботи студентів «в реальному житті» в контексті клінічної юридичної освіти може народити нове покоління юристів. Сприяючи громадянам у відносинах з державою та органами місцевого самоврядування, юридична клініка також сприяла розвитку правової культури посадових осіб та громадян. Участь студентів у налагодженні діалогу між громадянами та

державними органами також є різновидом громадського контролю за адміністрацією та сприяє справедливому застосуванню законів чиновниками.

Клінічна юридична освіта також може зіграти важливу роль у просуванні реформи правової системи та зміцненні побудови верховенства права. Досвід студента може змусити академічне співтовариство звернути увагу на різницю між теорією та практикою або недоліки, які можуть бути пропущені в законі. Зацікавленість вчителів цими питаннями може спровокувати їхні наукові дискусії і в кінцевому підсумку сприяти змінам у практиці та навіть законодавчим реформам. Клінічна юридична освіта в рамках дуальної освіти може позитивно вплинути на якість освіти в юридичних закладах освіти. Робота з реальними людьми та обговорення реальних проблем, як правило, підвищують інтерес студентів до правових питань і спонукають їх до активнішого навчання.

Спроба розв'язувати практичні задачі допомагає студентам навчитися мислити критично. Клінічна юридична освіта також може надати студентам практичний досвід через співпрацю із зацікавленими сторонами. Клінічна юридична освіта – це динамічний та інтерактивний метод, який навчає студентів-юристів базовим знанням з юридичної практики, навичкам критичного мислення, необхідним для юридичного аналізу, та професійній етиці, а також формує основу професійних якостей юристів, необхідних для допомоги громадянам із незахищених верств населення. Дуальна система освіти набирає обертів і, безсумнівно, стане хорошим джерелом робочої сили для підприємств і сприятиме розвитку верховенства права. Це інноваційна та цільова навчальна організація, яка забезпечує злагоджену взаємодію у сферах освіти та практичної підготовки. Взаємодія освіти, підприємств, учасників ринку праці є однією зі складових сучасної моделі, яка затребувана суспільством.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3

У розділі 3 дисертації, на основі аналізу міжнародно – правового досвіду правової регламентації діяльності юридичних клінік, перспектив законодавчої регламентації діяльності юридичних клінік в Україні та дослідження практики надання безоплатної правової допомоги в юридичній клініці Західноукраїнського національного університету, зроблено наступні висновки:

1. На основі аналізу міжнародно – правових актів встановлено, що базовими принципами клінічної правничої діяльності є наступні:

Принцип визначної ролі юридичних клінік у дотриманні балансу суспільних, приватних і державних інтересів.

Принцип захисту юридичними клініками основоположних прав і свобод людини і громадянина.

Принцип незалежності представників юридичних клінік від стороннього неправомірного впливу на їх діяльність як з боку органів державної влади, так і з боку громадян, а також унеможливлення «внутрішнього» впливу юристів один на одного.

Принцип беззастережного дотримання усіх складових принципів верховенства права, у тому числі вимог чинного національного законодавства та міжнародно-правових актів.

2. Обґрунтовано, що важливого значення в процесі імплементації юридичних клінік у освітню, правопросвітницьку та правозахисну діяльність окремої країни набуває створення національної асоціації юридичних клінік та її співпраця:

- з органами державної влади;
- з асоціаціями вищих юридичних закладів вищої освіти та юристів;
- з міжнародними мережами юридичних клінік;
- з грантодавцями, які надають фінансову підтримку тим галузям, що пов'язані з діяльністю юридичних клінік.

3. Встановлено, що у кожній країні юридична клінічна освіта має свої особливості:

по-перше, вона відповідає потребам конкретного суспільства,

по-друге, це традиція, вироблена коледжами та університетами,

по-третє, вона використовується для популяризації та реалізації діяльності навчальні заклади та юридичні клініки в системі правової допомоги наявні ресурси (фінансові та людські).

4. Доведено, що українська мережа юридичних клінік може стати взірцем для Європейського Співтовариства завдяки національному поширенню та досвіду, ретельному розробці наукових аргументів, реальній реалізації діяльності, спільності ідеологій та відсутності суттєвих відмінностей.

5. Передбачено реалізацію ряду концептуальних проектів:

Проект 1. Кваліфікована юридична допомога недієздатним або неповнолітнім особам.

Проект 2 - Забезпечення надання якісної освіти, що відповідає вимогам розвитку інноваційного суспільства в Україні.

Проект 3 - Організаційне та навчально-методичне забезпечення юридичних клінік.

Проект 4 - Розробка системи підготовки та перепідготовки викладачів юридичних клінік, включаючи план максимально широкого розуміння клінічних методів підготовки викладачів і практиків

6. Встановлено, що правовий статус юридичних клінік у сфері надання безоплатної правової допомоги недостатньо визначений, що спричинило певну дисгармонію у сфері надання безоплатної правової допомоги, і статус цих підрозділів вищого рівня потребує подальшого реформування.

7. Обґрунтовано доцільність включення юридичних клінік до кола суб'єктів надання безоплатної первинної правової допомоги, шляхом доповнення частини першої статті 9 Закону № 3460-VI, яка містить перелік

суб'єктів, які надають безоплатну первинну правову допомогу, пунктом 5 наступного змісту: «юридичні клініки закладів вищої освіти». При цьому на законодавчому рівні необхідно передбачити критерії та порядок залучення юридичних клінік закладів вищої освіти до надання безоплатної правової допомоги. Під час розробки нового «Типового положення про юридичну клініку закладів вищої освіти» доцільно замінити терміни «надання юридичної допомоги» на термін «надання безоплатної юридичної допомоги», що дозволить виключити правову невизначеність та реалізацію завдань юридичних клінік у сфері надання безоплатної юридичної допомоги.

8. Результатом проведеного нами педагогічного експерименту стали наступні висновки:

- Програма клінічної юридичної освіти є механізмом практичної підготовки студентів-юристів та їх розуміння етичних, професійних та практичних питань, з якими стикаються юристи.
- Досвід роботи студентів «в реальному житті» в контексті клінічної юридичної освіти може народити нове покоління юристів. Сприяючи громадянам у відносинах з державою та органами місцевого самоврядування, юридична клініка також сприяла розвитку правової культури посадових осіб та громадян. Участь студентів у налагодженні діалогу між громадянами та державними органами також є різновидом громадського контролю за адміністрацією та сприяє справедливому застосуванню законів чиновниками.
- Клінічна юридична освіта також може зіграти важливу роль у просуванні реформи правової системи та зміцненні побудови верховенства права. Досвід студента може змусити академічне співтовариство звернути увагу на різницю між теорією та практикою або недоліки, які можуть бути пропущені в законі. Зацікавленість вчителів цими питаннями може спровокувати їхні наукові дискусії і в кінцевому підсумку сприяти змінам у практиці та навіть законодавчим реформам. Клінічна юридична освіта в рамках дуальної освіти

може позитивно вплинути на якість освіти в юридичних закладах освіти. Робота з реальними людьми та обговорення реальних проблем, як правило, підвищують інтерес студентів до правових питань і спонукають їх до активнішого навчання.

- Спроба розв'язувати практичні задачі допомагає студентам навчитися мислити критично. Клінічна юридична освіта також може надати студентам практичний досвід через співпрацю із зацікавленими сторонами. Клінічна юридична освіта – це динамічний та інтерактивний метод, який навчає студентів-юристів базовим знанням з юридичної практики, навичкам критичного мислення, необхідним для юридичного аналізу, та професійній етиці, а також формує основу професійних якостей юристів, необхідних для допомоги громадянам із незахищених верств населення. Дуальна система освіти набирає обертів і, безсумнівно, стане хорошим джерелом робочої сили для підприємств і сприятиме розвитку верховенства права. Це інноваційна та цільова навчальна організація, яка забезпечує злагоджену взаємодію у сферах освіти та практичної підготовки. Взаємодія освіти, підприємств, учасників ринку праці є однією зі складових сучасної моделі, яка затребувана суспільством.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено дослідження адміністративно-правових та історичних аспектів функціонування юридичних клінік в Україні з застосуванням сучасних методів наукового дослідження, що дозволило зробити наступні висновки та пропозиції:

1. Визначено основні етапи формування системи юридичних клінік:

1) створення в Україні перших юридичних клінік за ініціативою студентів, за кошти меценатів та грантодавців та на базі благодійних неурядових правозахисних організацій (протягом 1997 - 1999 рр.);

2) відсутність підтримки їх діяльності з боку профільних міністерств та мінімальна підтримка керівництва закладів вищої освіти (протягом 1999-2001 рр.);

3) визнання органами державного управління та освітніми закладами ролі юридичних клінік у системі підготовки висококваліфікованих юристів (з 2001 р. – по серпень 2006 р.);

4) активне створення системи юридичних клінік у структурі закладів вищої освіти України (серпень 2006 р. – червень 2012 р.);

5) обґрунтування юридичним клінічним рухом правового статусу юридичних клінік як суб'єктів надання безоплатної правової допомоги на законодавчому рівні (з червня 2012 р. – до теперішнього часу)

2. Обґрунтовано, що юридична клініка, як суб'єкт адміністративних правовідносин це:

1) структурний підрозділ закладу вищої освіти або юридична особа, створена для навчання студентів навичкам професійної діяльності та надає безоплатну правову допомогу;

2) практико-орієнтована методика навчання студентів юридичних спеціальностей (напрямів).

3. Встановлено, що соціальними цілями юридичної клініки є:

- вирішення соціальних проблем шляхом надання безоплатної правової допомоги;
- виховання усвідомлення студентами високої соціальної ролі професійної та соціальної відповідальності в юридичних клініках;
- захист прав та законних інтересів громадян та організацій (у тому числі соціально орієнтованих некомерційних організацій);
- правова освіта громадськості;
- підвищення рівня правової освіти та правосвідомості громадян.

Навчальними цілями юридичної клініки є:

- підвищення рівня професійної підготовки студентів юридичних клінік;
- надання безоплатної правової допомоги та іншими видами діяльності в юридичній клініці розвиток та вдосконалення практичних навичок студентів юридичної клініки;
- професійна орієнтація, адаптація та спеціалізація студентів;
- виховання учнів на засадах поваги до верховенства права, справедливості та людської гідності, виховування професійно значущих особистісних якостей студентів;
- навчання студентів професійній юридичній діяльності та набуття практичного досвіду захисту прав людини та громадських інтересів.

4. Встановлено, що юридична клініка виховує повагу до громадян, які звертаються до неї, незалежно від їхньої національності, раси чи соціального походження. У структурі навчального комплексу Західноукраїнського національного університету юридична клініка LIBERTA виконує такі специфічні функції:

- освітні: розширює, доповнює та поглиблює знання, отримані в освітньому закладі;

-інформаційні: розширює обізнаність громадян з правових питань та підвищує можливість доступу громадян до правової інформації про можливість захисту прав і свобод, гарантованих державою;

- просвітницькі: забезпечує належне роз'яснення відповідної інформації, наявність рішень Європейського суду та забезпечення однакового застосування загальних стандартів прав людини;

- ідеологічні: популяризація ідей та концепцій, що відображають особливі інтереси соціальних спільнот і груп;

- агітаційні: поширення інформації про діяльність юридичної клініки для залучення нових членів;

-консультаційні: поширення відповідних правових знань громадян у різних галузях права.

5. Доведено, що для забезпечення сталого розвитку юридичних клінік в Україні та якості надання безоплатної правової допомоги необхідно:

а) удосконалити нормативно-правову базу діяльності юридичних клінік на загальнодержавному, регіональному та локальному рівнях, що передбачає:

- створення та вдосконалення державного механізму підтримки діяльності юридичних клінік та їх спільних організацій, у тому числі встановлення заходів щодо підтримки діяльності юридичних клінік на загальнодержавному, регіональному та локальному рівнях, у тому числі закони, що регламентують участь клініки у загальнодержавних та регіональних цільових програмах та конкурсах на розподіл грантів і субсидій некомерційним організаціям;

- розробку механізмів участі юридичних клінік у виділенні річних бюджетних асигнувань для розподілу оплати праці осіб, які беруть участь у наданні безоплатної правової допомоги в національній системі безоплатної правової допомоги;

- розробку альтернативних форм державної підтримки юридичних клінік та організацій, що їх об'єднують, а також механізми залучення недержавного фінансування, у тому числі у формі державно-приватного партнерства;

- формування організаційних, економічних та інших стимулів для підвищення зацікавленості викладачів і співробітників у закладах вищої освіти та фахівців, залучених до діяльності юридичної клініки;

- встановлення мінімальних нормативів матеріально-технічного, кадрового, організаційно-освітнього та методичного забезпечення діяльності юридичних клінік.

б) Здійснити ряд заходів для вирішення завдань на національному, регіональному та місцевому рівнях, у тому числі:

- створювати та вдосконалювати організацію, економічні пріоритети та правові механізми діяльності юридичних клінік, взаємодіяти з іншими суб'єктами державної та недержавної системи безоплатної правової допомоги, ЗМІ та іншими інститутами громадянського суспільства;

- розробити та впровадити комплекс заходів щодо розвитку співпраці між державною та недержавною системами безоплатної правової допомоги, громадськістю, засобами масової інформації та іншими структурами громадянського суспільства у сфері надання безоплатної правової допомоги громадянам України, з метою ефективного розподілу наявних ресурсів та участі у діяльності юридичних клінік медіаторів, психологів та інших експертів з метою впровадження комплексних методів надання допомоги тощо;

- забезпечити розвиток громадських об'єднань юридичних клінік.

6. Визначено, що адміністративно-правовий статус юридичної клініки – це сукупність її прав та обов'язків, гарантій діяльності, обмежень та відповідальності, які можуть бути реалізовані в адміністративних правовідносинах, що виникають в процесі взаємодії юридичних клінік із

державними органами, органами місцевого самоврядування, а також їх посадовими та службовими особами.

7. Проаналізовано міжнародний досвід адміністративно - правового забезпечення діяльності юридичних клінік, та зроблено висновок, що порівняно із посиленням покарань за недотримання законів і соціальних норм підвищення правової культури населення через систему правової освіти та безкоштовної правової допомоги вважається більш ефективним та успішним. Тому головним завданням країни є підвищення культурного рівня всього населення, особливо підростаючого покоління, що має великий вплив на формування належного рівня правосвідомості та правової культури.

На основі аналізу міжнародних адміністративно – правових актів встановлено, що базовими міжнародними принципами клінічної правничої діяльності є наступні:

Принцип визначної ролі юридичних клінік у дотриманні балансу суспільних, приватних і державних інтересів.

Принцип захисту юридичними клініками основоположних прав і свобод людини і громадянина.

Принцип незалежності представників юридичних клінік від стороннього неправомірного впливу на їх діяльність як з боку органів державної влади, так і з боку громадян, а також унеможливлення «внутрішнього» впливу юристів один на одного.

Принцип беззастережного дотримання усіх складових принципів верховенства права, у тому числі вимог чинного національного законодавства та міжнародно-правових актів.

8. Розроблено Проект Концепції розвитку та підтримки юридичних клінік в Україні до 2030 року (Додаток Д), у якому передбачено, що Концепція розроблена на підставі положень частини 1 статті 59 Конституції України та

Закону України від 2 червня 2011 року № 3460-VI «Про безоплатну правову допомогу» та прагне досягти наступних цілей:

- гарантувати право кожного, хто отримує безоплатну правову допомогу в юридичній клініці, на отримання кваліфікованої правової допомоги;

- створити умови для стабільного розвитку українських юридичних клінік;

- забезпечити розвиток різних форм безоплатної правової допомоги в Україні та створення їх поза межами національної системи безоплатної правової допомоги;

- підвищити якість підготовки студентів юридичного факультету (регіонів) у ЗВО;

Забезпечити реалізацію цілей можливо шляхом виконання таких основних завдань:

- визначити основний напрям діяльності розвитку юридичних клінік в Україні як суб'єктів недержавної системи надання безкоштовної юридичної допомоги в Україні;

- визначити основні принципи діяльності юридичної клініки щодо підвищення якості надання безоплатної правової допомоги;

- розробляти та впроваджувати освітні програми для викладачів та студентів юридичних клінік, спрямовані на формування необхідних навичок надання безоплатної правової допомоги;

- організовувати спільноти юридичних клінік для налагодження взаємодії та обміну інформацією між юридичними клініками, державними органами та органами місцевого самоврядування, професійними юридичними спільнотами, іншими особами та об'єднаннями, зацікавленими у розвитку юридичних клінік та надання безоплатної правової допомоги, у тому числі шляхом утворення єдиного інформаційного простору;

- координація зусиль юридичних клінік щодо розвитку недержавної системи безоплатної правової допомоги;

- співпраця з іноземними та міжнародними установами та організаціями для створення національних юридичних клінік.

Обгрунтовано доцільність включення юридичних клінік до кола суб'єктів надання безоплатної первинної правової допомоги, шляхом доповнення частини першої статті 9 Закону № 3460-VI Закону України «Про безоплатну правову допомогу», яка містить перелік суб'єктів, які надають безоплатну первинну правову допомогу, пунктом 5 наступного змісту: «юридичні клініки закладів вищої освіти». При цьому на законодавчому рівні необхідно передбачити критерії та порядок залучення юридичних клінік закладів вищої освіти до надання безоплатної правової допомоги. Під час розробки нового «Типового положення про юридичну клініку закладів вищої освіти» доцільно замінити терміни «надання юридичної допомоги» на термін «надання безоплатної правової допомоги», що дозволить виключити правову невизначеність та реалізацію завдань юридичних клінік у сфері надання безоплатної юридичної допомоги.

9. Результатом проведеного нами педагогічного експерименту стали наступні висновки:

- Програма клінічної юридичної освіти є механізмом практичної підготовки студентів-юристів та їх розуміння етичних, професійних та практичних питань, з якими стикаються юристи.

- Досвід роботи студентів «в реальному житті» в контексті клінічної юридичної освіти може народити нове покоління юристів. Сприяючи громадянам у відносинах з державою та органами місцевого самоврядування, юридична клініка також сприяла розвитку правової культури посадових осіб та громадян. Участь студентів у налагодженні діалогу між громадянами та державними органами також є різновидом громадського контролю за

адміністрацією та сприяє справедливому застосуванню законів органами державної влади.

- Клінічна юридична освіта також може зіграти важливу роль у просуванні реформи правової системи та зміцненні побудови верховенства права. Досвід студента може змусити академічне співтовариство звернути увагу на різницю між теорією та практикою. Зацікавленість викладачів цими питаннями може спровокувати їхні наукові дискусії і в кінцевому підсумку сприяти змінам у практиці та навіть законодавчим реформам. Клінічна юридична освіта в рамках дуальної освіти може позитивно вплинути на якість освіти в юридичних закладах освіти. Робота з реальними людьми та обговорення реальних проблем, як правило, підвищують інтерес студентів до правових питань і спонукають їх до активнішого навчання.

- Спроба розв'язувати практичні задачі допомагає студентам навчитися мислити критично. Клінічна юридична освіта також може надати студентам практичний досвід через співпрацю із зацікавленими сторонами. Клінічна юридична освіта – це динамічний та інтерактивний метод, який навчає студентів-юристів базовим знанням з юридичної практики, навичкам критичного мислення, необхідним для юридичного аналізу, та професійній етиці, а також формує основу професійних якостей юристів, необхідних для допомоги громадянам із незахищених верств населення. Дуальна система освіти набирає обертів і, безсумнівно, стане хорошим джерелом робочої сили для підприємств і сприятиме розвитку верховенства права. Це інноваційна та цільова навчальна методика, яка забезпечує злагоджену взаємодію у сферах освіти та практичної підготовки. Взаємодія освіти, підприємств, учасників ринку праці є однією зі складових сучасної моделі, яка затребувана суспільством.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адміністративне право України (загальна частина): навчальний посібник / О. І. Остапенко, М. В. Ковалів, С. С. Єсімов, Л. С. Гулак., Н. Я. Отчак, Л. О. Остапенко. Львів: НУ «Львівська політехніка», 2019. 504 с.
2. Актуальні грані загальнотеоретичної юриспруденції : монографія / [Ю.М. Оборотов, В.В. Завальнюк, В. В. Дудченко, А.Ф. Крижанівський, А.П. Овчиннікова та ін.]; за ред. Ю.М. Оборотова. О.: Фенікс, 2012. 492 с.
3. Аналітична доповідь про стан організації роботи зі зверненнями громадян у Міністерстві освіти і науки України за 2019 р. URL: mon.gov.ua/ua/pr-viddil/1390396306/1390396432/ (дата звернення: 15.11.2020)
4. Артикуца Н. В. Інноваційні методики викладання дисциплін у вищій юридичній освіті. *Інноваційні технології у вищій юридичній освіті: Матеріали Міжнар. наук.-метод. конф., присвяч. 390-річчю з дня заснування Київ. брат. шк. – предтечі Києво-Могилян. акад., 25-28 трав. 2005 р., Київ. Ред. : Н. В. Артикуца; Нац. ун-т “Києво-Могилян. Акад.”, Центр інновац. методик правн. освіти, Інформ.-тренінг. центр юрид. клін. освіти. К. : Стилос, 2005. С. 3-25.*
5. Артикуца Н.В. Інноваційний потенціал розвитку вищої юридичної освіти в Україні. Вища освіта України. Темат. вин. : Вища освіта України у контексті інтеграції до Європейського освітнього простору. АПН України, Ін-т вищої освіти ; відп. ред. вип 1.П. Маноха-К.. Гнозис, 2020. Дод. 3,т. 3 (10). С. 22 – 26.
6. Баїк О. І. Організаційні та науково-методичні засади створення юридичної клініки в Україні. Матеріали Всеукр. круглого столу з представниками юридичних клінік (м. Одеса, 28 жовтня 2011 р.). За заг. ред. акад. С. В. Ківалова. О., 2011. С. 58-61.

7. Бородін І. Л. Деякі концептуальні положення юридичної клініки у практичному становленні майбутніх фахівців-правників. Вісник Херсонського державного університету. Серія : Юридичні науки. № 2. 2013. С. 18-22.
8. Бородін І. Л. Адміністративне право України : підручник. І. Л. Бородін. К.: Алерта, 2019. 548 с.
9. Ващук О. Л. Посібник для консультанта юридичної клініки / О. П. Ващук Р. Ю. Гера. Львів : ПАІС, 2008. 248 с.
10. Весняна школа "Юридична клінічна освіта 2019: стандарти діяльності юридичних клінік" URL:ulaf.org.ua/multimedia/fotogalereya/vesnyana-shkola-yuridichna-kljnichna-osvita-2019-standarti-diyalnosti-yuridichnih-klirik/. (дата звернення 13.10.2020)
11. Витрук Н. В. Общая теория правового положения личности. М.: Норма, 2008. 448 с. URL:[ISBN 978-5-468-00162-2](https://www.isbn-international.org/product/978-5-468-00162-2).
12. Вінніков О. Українським організаціям – європейське законодавство // Громадянське суспільство. 2007. № 1. С. 27.
13. Всеукраїнська науково-практична конференція “Інновації в юридичній освіті” (21 травня 2015 рік) URL: <http://www.legalclinics.org.ua>. (дата звернення: 20.08.2020)
14. Галай А. О., В. Стаднік. Організаційна та управлінська модель юридичної клініки в Україні : забезпечення якісного функціонування : навч. посіб. К. : Атіка, 2005. 280 с.
15. Галай А. О. Основи юридичної клінічної практики: Навчально - методичний посібник / За ред. А. О. Галай. К. : Атіка, 2007. 204 с.
16. Галай А. О. Основні навчальні компоненти юридичної клінічної освіти: шляхи впровадження клінічного спецкурсу та практики студентів у навчальний процес вищих навчальних закладів в Україні: Навч. посіб. К. : КНТ, 2009. 96 с.

17. Галай А. О. Пошук сучасних пріоритетів розвитку юридичних клінік в Україні. Матеріали всеукраїнського науковопрактичного круглого столу *“Діяльність юридичних клінік України у зв’язку з прийняттям Закону України *“Про безоплатну правову допомогу”*”*, проведеного на базі експериментальної навчальної лабораторії *“Правничка клініка”* факультету правничих наук Національного університету *“КиєвоМогилянська академія”* в рамках щорічної міжнародної науково-практичної конференції *“Дні науки в НАУКМА”* (м. Київ, 27 січня 2012 р.). 2012. 24 с.

18. Галай А. Становлення юридичної клінічної освіти в Україні та у деяких інших країнах світу. Науковий часопис Національної академії прокуратури України. 2014. № 4. С. 39–48 URL: <http://www.chasopysnapu.gp.gov.ua/chasopys/ua/pdf/4-2015/galaj.pdf> (дата звернення: 12.09.2020)

19. Галай А. Юридична клініка як організація громадянського суспільства: доведення від протилежного. *Право України*, 2007. № 11. С. 114 - 118.

20. Галай А.О. Юридична клініка як суб’єкт адміністративних правовідносин. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2013. № 4(138). С. 66 – 73.

21. Галай А.О., Стаднік В.В. Організаційна та управлінська модель юридичної клініки в Україні: забезпечення якісного функціонування: навчальний посібник. К.: Атіка, 2005. 280 с.

22. Гарашук М. Юридична клініка – місце, де вчать лікувати суспільство. *Юридична газета*. 2006. № 4 (64). С. 1 – 6.

23. Гентош Р. Є. Діяльність юридичних клінік у сфері громадського правозахисту : посіб. / за заг. ред. Р. Є. Гентош, М. В. Дулеби, В. О. Козлова, О. С. Котухи. Львів, 2003. 126 с.

24. Гончаренко В. О. Юридична клініка: історія і визначення. Практика діяльності «юридичних клінік» України. 2004. № 1. С. 3 - 5.
25. Д.І. Мейер. Про важливість практики в системі сучасної юридичної освіти. [Ор.] Орд. Казанський університет Дмитра Мейєра. Друкарня Казанського університету. 1855. 255с.
26. Доброхотова Е.Н. Практическое обучение юристов в России : История становления и перспективы развития (на примере Юридической клиники в СПбГУ): дисс.... кандидата юрид. Нф'к : 12.00.01/Доброхотова Е.Н. СПб., 2007. 268с.
27. Дружинина А.В. Становление юридической клиники в вузах России. Юридическое образование и наука. 2011. №4. С. 15 - 20.
28. Дубчак Н. Досвід організації та діяльності юридичних клінік за кордоном. Юридичний журнал : Аналіт. матеріали. Коментарі. Судова практика. 2012. № 12. 133 с.
29. Дубчак Н. С. Загальна характеристика правових послуг, що надаються юридичними клініками. Держава і право. 2012. № 56. С. 73-78.
30. Дубчак Н. С. Окремі питання становлення юридичних клінік в Україні. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія №18. Економіка і право : зб. наукових праць. Випуск 12. К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. С. 37-42.
31. Дубчак Н. С. Юридичні клініки в системі захисту прав і свобод людини і громадянина. Дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. К. : Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, 2012. 180 с.
32. Дулеба М В. Сучасний "юридичний клінічний рух" на шляху до гармонізації та розширення. Вісник Асоціації юридичних клінік України. 2005. № 2. С. 6 - 9.

33. Дулеба М. В. “Юридичні клініки” в Україні: роль, завдання та організаційно-правові засади: Посібник / М. В. Дулеба та ін.; за ред. М. В. Дулеби. К. : “МП Леся”. 2004. 120 с.

34. Дулеба М. В. Діяльність “юридичних клінік” України: шляхи розвитку та вдосконалення : наук.-практ. посіб. К. : Атіка, 2004. 160 с.

35. Дулеба М. Допоможе і навчить юридична клініка. Урядовий кур'єр. 2006. № 242. С. 3 - 9.

36. Дулеба М. Куди бідному податися, або "Рецепти" юридичної клініки. Юридичний вісник України. 2003. № 39. С. 3 – 7.

37. Дулеба М.В. Мережа юридичних клінік України: ретроспективи та перспективи / Авт.-уклад. М.В. Дулеба. К., 2006. С. 105 - 109.

38. Дулеба М.В. Шляхи розвитку "юридичних клінік" України : стан та перспективи. Юридичний вісник України. 2005. № 25. С. 13 - 18.

39. Є.Ю. Соболь С.К. Гречанюк, А.О. Галай. Street law від юридичних клінік як ефективна програма неформальної правничої освіти для підлітків. Наука і освіта. 2017, № 4. С. 20-28.

40. Єлов В. А., З. Ф. Самчук. Навчально-методичний посібник (модуль) з цивільного права: навч.-метод. посіб. для виклад. юрид. клінік. Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. 88 с.

41. Єлов В. А. Формування окремих професійних навичок роботи з клієнтом студентів юридичних факультетів: Навч. посібник для студ. та викладач. ВНЗ та практикуючих юристів. Луцьк : РВВ “Вежа” Волинського державного університету ім. Л. Українки, 2014. 72 с.

42. Єлов В. Коли вуз готуватиме юристів, а не "випускників"?. Право України. 2004. № 1. С. 132 - 135.

43. Єлов В. Юрклініки сьогодні можуть забезпечувати ефективну роботу в сфері права. Юридичний вісник України. 2012. № 14(875). С. 11 - 15.

44. Слов В.А., С.І. Молибог, Д.Г. Павленко.Юридична клініка: навчальний посібник. К.: «Школяр», 2004. 315 с.
45. Журавський В. Підвищення рівня науково-методичного забезпечення вищої юридичної освіти – шлях до європейської спільноти. Юридический вестник. 2003. № 4. С. 95-101.
46. Журавський В. Юридична освіта в Україні: сучасний стан та напрями вдосконалення. Право України: Юрид. журн. 2004. № 11. С. 3-6.
47. Зайцева-Калаур І.В. Місце юридичних клінік в системі захисту прав людини. Актуальну проблеми правознавства. 2021. № 3 С. 136 – 142.
48. Зайцева-Калаур І.В., Гончар Ю.В. Міжнародно-правові стандарти захисту прав дитини у контексті практики Європейського суду з прав людини. Науковий огляд. 2019. №4. С.76-86. URL: <https://naukajournal.org/index.php/naukajournal/issue/view/141> (Дата звернення: 24.06.2020)
49. Захаров В.В. Юридическая клиника в структуре академической подготовки юристов в России XIX – начала XX вв. Актуальные проблемы российского права : Юридический журнал. 2013. № 7. С. 893 - 897.
50. Калаур І. Р., Москалюк Н. Б. Актуальні проблеми застосування цивільно-правових способів захисту права державної власності в умовах кризи міжнародного публічного права. Вісник Національної академії правових наук України. 2020. № 3. С. 80–94. (Scopus). URL: <http://visnyk.kh.ua/uk/journals/visnik-naprnru-3-2020-r> . (Дата звернення: 24.07.2021)
51. Калита Ю.С., Зливко С.В. Щодо розмежування повноважень між органами місцевого самоврядування та місцевими державними адміністраціями. Актуальні проблеми розвитку територіальних громад. Збірник. Чернігів: Чернігівський інститут ім. Героїв Крут ПрАТ «ВНЗ «МАУП», 2019 С. 186 – 191.
52. Калустова С. Деякі аспекти реалізації болонських принципів у контексті юридичної освіти України очима студента. Юриспруденція XXI

століття: теорія і практика: зб. Тез. Д. : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ. 2008. С. 215 - 220.

53. Кельман М. Теоретико-методологічні підходи до аналізу співвідношення громадянського суспільства до держави. Підприємництво, господарство і право. 2010. № 7. С. 122 – 126.

54. Ківалов С. Вища юридична освіта на Півдні України : вчора, сьогодні, завтра. Юридический вестник. 1997. № 4. С. 112 - 118.

55. Ківалов С. На шляху до побудови громадянського суспільства. Думська площа (додаток до газети Одеської міської ради "Одесский вестник"). 2012. № 25 (795). С. 2 - 7.

56. Ківалов С.В. Концептуальні засади розвитку сучасної юридичної освіти. Актуальні проблеми політики : зб. наук, праць; голов, ред. С.В. Ківалов ; відп. за вип. Л.І. Кормич. О.: Юрид, л-ра, 2003. Вип. 16. С. 7 - 11.

57. Ківалов С.В. Спільна діяльність з Проектом USAID "Правова країна" допоможе покращити доступ громадян до правосуддя. Одеські вісті. – 2012. – №71 (4345).-С. 5 - 9.

58. Клименко О. Юридичні клініки в Україні: внесення соціальних аспектів у вивчення права. Юридична газета. 2009. № 40. С. 20 - 26.

59. Козенко Ю. Юридичні клініки : вчимося, допомагаючи. Студент правник. 2009. № 5 (6). С. 20 - 26.

60. Конституція України від 28 червня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80#Text>
(Дата зверення 9.10.2020 р)

61. Кормич Л.И. Юридическое образование. Проблемы и перспективы / Л.И. Кормич, Є.А. Гансова // Актуальні проблеми політики : зб. наук, праць / Одеська держ. юрид. акад.; голов, ред. С.В. Ківалов, відп. ред. Л.І. Кормич. Вип. 17. О.: Юрид, літ., 2003. С. 18 - 25.

62. Кравчук В. М. Роль юридичних клінік у формуванні громадянського суспільства в Україні. Актуальні проблеми держави і права. 2010. Вип. 52. С. 431-436.
63. Кравчук М. В. Основні напрями реформування та стандартизації вищої юридичної освіти. Українсько-грецький міжнар. наук. юрид. журнал “Порівняльно-правові дослідження”. 2009. № 1. С. 161-167.
64. Кравчук М. В. Проблеми теорії держави і права (опорні конспекти) : навч. пос. [для студ. вищ. навч. закл.]. 3-тє вид., змін. й доповн. / М. В. Кравчук (авт.-упоряд.). – Тернопіль : Екон. думка, 2016. 420 с.
65. Кравчук М. В. Теорія держави і права (опорні конспекти) : Навч. пос. для студ. вищ. навч. закл. 3-тє вид., змін. й доп. / М. В. Кравчук (авт.-упоряд.). Тернопіль : ТНЕУ, 2016. 524 с.
66. Кравчук М. В., Р. М. Мудрак Юридична клініка – інноваційний напрямок розвитку правової освіти в Україні. Збірник матеріалів Міжнародної юридичної науково-практичної конференції. Київ : МЮНППК “Актуальна юриспруденція”, 2014. С. 7-30.
67. Лемак В.В., Бадида, А.Ю. Позитивні зобов'язання держави в контексті розуміння прав людини. Публічне право, 2017, 2: 245-253.
68. Леонов І. Бідний? Значить, наш клієнт // Щоденна інформаційно-політична газета "Україна молода" URL: umoloda.kiev.ua/nuniber/2343/176/83375/.(дата звернення: 15.06.2020)
69. Личко В. С. Поняття та види правової допомоги в Україні : загальнотеоретичне дослідження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01 “Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень” / В. С. Личко. О., 2013. 24 с.
70. Лоджук М. Імплементация спецкурсу “Основи юридичної клінічної практики” в навчальний процес вищого навчального закладу юридичного профілю. Правоосвітницька діяльність юридичних клінік на базі вищих

навчальних закладів : матеріали I Всеукр. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів та молодих вчених (м. Дніпропетровськ, 24 квітня 2009 р.) / за заг. ред. О. Л. Соколенко. Дніпропетровськ, 2009. С. 24-26.

71. Лоджук М. Т. До історії юридичних клінік: критичні зауваження професора О. Ленель та їх оцінка з позицій сьогодення. Матеріали Всеукраїнського круглого столу з представниками юридичних клінік (м. Одеса, 28.10.2011 року) / За заг. ред. акад. С. В. Ківалова. Одеса, 2011. С. 30 - 33.

72. Лоджук М. Т. Принципи діяльності юридичних клінік в Україні. Тенденції та пріоритети реформування законодавства України : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Херсон, 25-26 жовтня 2013 р. Херсон : Видав. дім "Гельветика", 2013. С. 14-20.

73. Лоджук М. Юридична клініка в системі освіти та професійної підготовки правників. Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права і держави : матеріали міжнар. щоріч. наук. конф. молодих вчених, аспірантів і студ., присвяченої пам'яті видатних вчених-юристів П. О. Недбайла, О. В. Сурілова, В. В. Копейчикова (м. Одеса, 26-27 листопада 2010 р.). О. : Фенікс, 2010. С. 126-128.

74. Лоджук М. Юридична клініка: від ідей професора Георга Фроммгольда до їх реалізації в сучасній Україні. Юридичний вісник. 2011, № 4. С. 143–147.

75. Лоджук М.Т. Місце та роль юридичних клінік в системі надання безоплатної первинної та вторинної правової допомоги в Україні. Актуальні питання правової теорії та юридичної практики : матеріали міжнар. наук-практ. конф. (м. Ужгород, 11-12 жовтня 2013 р.). Херсон : Видав. дім "Гельветика", 2013. С. 19 - 21.

76. Лоджук М.Т. Правове регулювання діяльності юридичних клінік в Україні: загальнотеоретичне дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / М.Т. Лоджук; Національний університет «Одеська юридична академія». – Одеса, 2014. 313 с.

77. Лоджук М.Т. Про форми правової допомоги в юридичних клініках України. Ученые записки Таврического национального университета имени В.И. Вернадского. Серия «Юридические науки». 2013. № 2-І. Ч.І. С.82- 90.

78. Лоджук М.Т. Система надання безоплатної юридичної допомоги в Російській Федерації: діяльність юридичних клінік. Актуальні проблеми юридичної науки: зб. тез Міжнар. наук.-практ. конф. "Дванадцяті осінні юридичні читання", м. Хмельницький, 8-9 листопада 2013 р. : у 4 част. Ч. 1. Хмельницький : Хмельн. ун.-т управління та права, 2013. С. 48 - 49.

79. Лоджук М.Т. Юридичний клінічний рух в Україні : особливості становлення та перспективи. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія "Право". 2013. Вип. 22. Ч. 2. Т. 1. С.68 - 73.

80. Лоджук М.Т. Юридичні клініки в Білорусії та правове регулювання їх діяльності. Міжнародні читання з міжнародного права пам'яті професора П. Є. Казанського : матеріали Четвертої міжнар. наук, конф. (м. Одеса, 8-9 листопада 2013 р.): відп. за вип. к. ю. н., доц. М.І. Пашковський; Націон. ун-т "Одеська юридична академія". О.: Фенікс, 2013. С. 173 - 176.

81. Люблинский А. «О юридических клиниках». Журнал Министерства юстиции. 1901. [№ 1. Январь – №2. Февраль]. С. 175-181.

82. Маньгора В. В. Болонський процес і професійна підготовка юристів. Педагогічний дискурс. 2013. Вип. 14. С. 208-303.

83. Мартиненко А.О., Зливко С.В. Позитивні аспекти впровадження ювенальної пробації в Україні. Актуальні проблеми розвитку територіальних громад. Збірник. Чернігів: Чернігівський інститут ім. Героїв Крут ПрАТ «ВНЗ «МАУП», 2019 С. 248 –253.

84. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції "Інноваційні методики юридичної освіти: поняття, зміст та практика застосування" (м. Київ, 29 листопада 2003 року). 2003. 239 с.

85. Мейер Д.И. О значении практики в системе современного юридического образования. Казань: Казанский университет, 1855. 51 с.
86. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : Пакт, Міжнародний документ від 16.12.1966. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_043/print1360158881064154. (дата звернення: 10.04.2021)
87. Молдован В.В. Юридична клініка : навч, посіб. / В.В. Молдован, Р.С. Кацавець. К. : Центр учб. літератури, 2007. 224 с.
88. Молибог С. Клініки часто народжувались у жорстких сутичках із керівництвом ВНЗ. Юридична газета. 2006. № 19 (79). С. 3 - 6.
89. Москалюк Н. Б. Гносеологічні аспекти націоналізації в системі набуття прав державної власності. Прикарпатський юридичний вісник. 2018. №6 (21). С. 106 –112 URL: https://scholar.google.com.ua/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=zfNszJoAAAAJ&citation_for_view=zfNszJoAAAAJ:5U14iDaHHb8C (дата звернення: 18.08.2020)
90. Мудрак Р. М. Юридична клініка як інноваційний напрямок правової освіти. Правова Україна очима майбутніх фахівців: матеріали XII Всеукраїнської студентської конференції, м. Тернопіль, 17 квітня 2015 р., секція 1-5. Тернопіль : ТНЕУ, 2015. 294 с. С. 72-75.
91. Н.З. Рогатинська, С.В. Банах, Н.В. Береза, Н.С. Наулік, А.Б. Матвіяс, Р.П. Олійничук, Н.О. Чудик. Теоретичні та практичні аспекти реформування інституту адвокатури. Тернопіль, Економічна думка ТНЕУ, 2019. 182 с.
92. Національна програма правової освіти населення Указ Президента України від 18 жовтня 2001 року n 992/2001. URL: rada.gov.ua (Дата звернення 7.02.2021).

93. Національні тенденції та міжнародний досвід сучасного праворозуміння : монографія / Ю.С. Шемшученко, Н.М. Оніщенко, О.В. Зайчук та ін; за заг. ред. Н.М. Оніщенко. К. : Вид-во «Юридична думка», 2013. 480 с.

94. Неващенко І. С. Принципи діяльності юридичних клінік в Україні та їх систематизація. Матеріали Всеукр. круглого столу з представниками юридичних клінік (м. Одеса, 28 жовтня 2011 р.). О., 2011. С. 125-129.

95. Нечипорук С. Історія юридичної клініки. Хрещатик. 2008. № 177. С. 15 - 19.

96. О некоторых вопросах правового просвещения населения: Постановление Министерства юстиции Республики Беларусь от 19.11.2010 г. URL: pravo.levonevsky.org/bazabyll/republic04/text059.htm. (дата звернення: 12.03.2021)

97. Оборотов Ю.М, Крижанівський А.Ф. Теоретичні підґрунтя професіоналізму в правовій сфері. Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. 2002. № 2. С. 138 - 145.

98. Организация и управление в юридической клинике: опыт практической деятельности в современной России: учебн. пособие. М.: Дело, 2003. 304 с.

99. Орлова О. О. Юридична освіта та юридична клініка : форми правового виховання чи правової освіти? Юриспруденція XXI століття : теорія і практика : зб. тез. Д.: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2008. С. 192-195.

100. Палійчук Г. Клінічний випадок: про інститут юридичних клінік та клінічну юридичну освіту. Журнал «Український адвокат». № 6 (34). 2009. С. 10-11.

101. Пашковський М.І. Юридична клініка Національного університету «Одеська юридична академія» : минуле, сучасне та майбутнє. Матеріали Всеукраїнського круглого столу з представниками юридичних клінік «Юридичні

клініки в Україні : сучасний стан та перспективи розвитку» (м. Одеса, 28 жовтня 2011 р.); за заг. ред. акад. С.В. Ківалова. О., 2011. С. 13–16.

102. Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Конституційне право України. Академічний курс: Підруч.: У 2 т. Т. 1/ За ред. В. Ф. Погорілка. К.: ТОВ "Видавництво "Юридична думка", 2006. С. 465.

103. Поліщук М. С., Неваленна І. С. О специальных принципах деятельности юридических клиник. URL: <http://law-clinic.net/legal/208/876/> (дата звернення: 16.05.2021)

104. Поляков М. Б. История возникновения юридических клиник и клинического юридического образования. URL: <http://electronic.ruzh.org/?q=system/files/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D1%8F%D0%BA%D0%BE%D0%B2.pdf>. (дата звернення: 06.03.2021)

105. Про безоплатну правову допомогу: Закон України від 2 червня 2011 року № 3460-VI URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text> (Дата звернення 09.07.2021)

106. Про вищу освіту: Закон України № 1556-VII від 1 липня 2014 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> (Дата звернення 09.07.2021)

107. Про громадські об'єднання: Закон України № 4572-VI від 22.03.2012. [URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17#Text). (Дата звернення 08.07.2021)

108. Про затвердження заходів щодо державної підтримки розвитку науково-просвітницької діяльності громадських організацій на період до 2004 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України № 564 від 13.12.2001 року: URL:<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/564-2001-%D1%80=45025>. (Дата звернення 18.07.2021)

109. Про затвердження Програми дій щодо реалізації положень Болонської декларації в системі вищої освіти і науки України на 2004-2005 роки

: наказ Міністерства освіти України від 23.01.2004 р., № 49. URL: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1038.544.0>. (Дата звернення 10.06.2021)

110. Про затвердження Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України : Наказ МОН України від 03.08.2006 № 592. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0956-06#Text> (дата звернення: 03.07.2021).

111. Про звернення громадян: Закон України № 393/96 від 02.10.1996 р.. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-вр#Text> (дата звернення: 03.07.2021).

112. Про інформацію: Закон України № 2657-XII від 2.10.1992 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text> (дата звернення: 13.07.2021).

113. Про освіту: Закон України № 34 від 23.03.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 8.08.2021).

114. Про основні засади молодіжної політики: Закон України № 1414-IX від 27.04.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1414-20#Text> (дата звернення: 04.08.2021).

115. Про прийняття за основу проекту Закону України про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо визначення статусу юридичних клінік як суб'єктів надання безоплатної первинної та вторинної правової допомоги: Постанова Верховної Ради України № 5100-VI від 5 червня 2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5100-VI#Text> (дата звернення: 05.08.2021).

116. Проект Закону України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України" щодо визначення статусу юридичних клінік як суб'єктів надання безоплатної первинної та вторинної правової допомоги URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/JF7BY00A> (дата звернення: 15.07.2020).

117. Рабінович П. М. Методологія вітчизняного право-державознавства. Юридичний вісник України. 2002. № 45. с.385.

118. Реєстр АЮКУ 2014 URL: <https://www.facebook.com/groups/ALCUkraine/> Центр розвитку юридических клінік URL: <http://codolc.com/about/> (дата звернення: 15.07.2020).

119. Реєстр АЮКУ. URL: <https://www.facebook.com/groups/ALCUkraine/> (дата звернення: 16.07.2020).

120. Реєстр юридичних клінік України: Офіційна база даних юридичних клінік, дійсних та потенційних учасників Асоціації юридичних клінік України. URL:<https://legalclinics.in.ua/reyestr-asotsiatsiyi-yurydychnyh-klinik-ukrayiny-2020/> (дата звернення: 25.09.2020).

121. Резолюція 78 (8) «Про безоплатну правову допомогу і юридичні консультації» :прийнята Комітетом Міністрів Ради Європи 2 березня 1978 року URL:http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_132. (дата звернення: 10.04.2021).

122. Результати конкурсу студентських робіт "Юридична клініка : що це для нас та чому ми тут?" URL:ulaf.org.ua/rezultati-konkursu-studentskih-robot-yuridichna-klinika-shho-tse-dlya-nas-ta-chomu-mi-tut/. (дата звернення: 15.09.2020).

123. Роль громадських приймалень та юридичних клінік по наданню правової допомоги населенню : рекомендації Всеукраїнської міжвідомчої координаційно-методичної ради з правової освіти населення Міністерства юстиції України від 01.11.2002 року. URL:legalclinics.org.ua/zakony/zakony.php?menutem=zakony&zakon=muu. (дата звернення: 11.06.2020).

124. С. Гречанюк, В. Карий. Безоплатна правова допомога – від ідей до становлення адміністративно-правового інституту. Актуальні проблеми правознавства, 2020 № 4 С. 86-90. (2)42.

125. Саболь Є.Ю., Гречанюк С.К., Шатрава С.О., Шатрава С.А., Черніцькі Ф., Галай А.О.. Педагогічні засади якісного проведення юридичними клініками занять street law: український та польський досвід. Наука і освіта. 2017 № 6. С. 23-30.

126. Савелова Ю. М. Юридична клініка як засіб підвищення рівня практичної підготовки юристів у вищих навчальних закладах. 2014. С. 43 - 46

127. Савелова Ю. М. Поняття “юридичної клінічної освіти” в Україні. Актуальна юриспруденція: матеріали науково-практичної Інтернет-конференції (5.03.2013 р.). URL: <http://legalactivity.com.ua>. (дата звернення: 13.03.2020)

128. Савелова Ю.М. Історико-правовий аспект виникнення та розвитку юридичної клінічної освіти. Малий і середній бізнес (право, держава економіка). 2013. №1. С. 35 - 38.

129. Савчин М. В. Основи юридичної клінічної практики: Навчально-методичний посібник / М. В. Савчин, М. В. Менджул, В. В. Навроцький. Ужгород : Вид-во О. Гаркуші, 2017. 180 с.

130. Світові інновації. The Economist. URL: www.innovations.com.ua. (дата звернення: 16.10.2020)

131. Сенчак І. І. Вплив діяльності юридичних клінік на формування професійного рівня та правової культури молодих спеціалістів. Часопис Національного університету “Острозька академія”. Серія “Право”. 2010. № 2. с. 1-11.

132. Сенчак І. І. Проблеми законодавчого визначення статусу юридичних клінік в Україні. Адвокат. 2012. № 11(146). С. 40-46.

133. Сич В. О. Важливість діяльності юридичних клінік щодо попереджень правопорушень. Науковий віник Національного університету ДПС України (економіка, право). № 4 (55). 2011. С. 280-286.

134. Сич В.О. Основи педагогічної підготовки юридичних кадрів. Наукові праці: наук.-метод. журн. Вип. 123. Т. 136. Педагогіка. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. С. 14 - 19.

135. Скакун М.І. Особливості та напрями радянської системи юридичної освіти в західноукраїнському регіоні УРСР (1939-1941 рр.). Митна справа. 2013. № 2 (86). Ч. 2. Кн. 2. 439 с.

136. Скакун М.І. Політико-правові засади формування і становлення радянської системи освіти у 1920-х – середині 1950-х рр. (на прикладі вищої школи). Митна справа. 2013. № 1 (85). Ч. 2. Кн. 2. С. 13 - 18.

137. Слюсаревський М. Про право юридичних осіб засновувати громадські організації та бути їх учасником. Вісник Центру комерційного права 2007. № 25-26. С.5 - 8.

138. Соколов А.О. Юридичні клініки в Україні: проблеми надання бештатної правової допомоги/ Соколов А.О. П Юридичні клініки в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку: мат. Всеукраїнського круглого столу з представниками юридичних клінік України (28 жовтня 2011 року. м. Одеса) / за заг. ред. д.ю.н., проф., акад. НАПрН України С.В. Ківалова. Одеса : Фенікс. 2011. 176 с.

139. Стандарти юридичних клінік України схвалені Всеукраїнським З'їздом Асоціації юридичних клінік України від 19.06.2014 р.: Асоціація юридичних клінік України. URL: <https://legalclinics.in.ua/standarty-diyalnosti-yurydychnyh-klinik-ukrayiny/> (дата звернення: 20.08.2021)

140. Становлення юридичної клінічної освіти в Україні та у деяких інших країнах світу. А. Галай. Науковий часопис Національної академії прокуратури України .2014. С. 39–48

141. Стефанчук Р.О. Юридична освіта і наука в Україні : чи все гаразд? Бюлетень Міністерства юстиції України. 2010. № 9. С. 18 - 31.

142. Типове положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України. Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 8 серпня 2006 р. за N 956/12830 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0956-06#Text> (Дата звернення 09.11.2021)

143. Указ Президента України від 9 червня 2006 р. “Про Концепцію формування безоплатної правової допомоги в Україні”. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/509/2006>. (дата звернення: 11.05.2021)

144. Український Д. Статусне законодавство для невідповідних організацій. Пріоритети розвитку громадянського суспільства України./М. Лациба, О. Вінніков, Л. Сідельнік, Д. Український.: Український незалежний центр політичних досліджень. К., 2008. 188 с.

145. Федоренко В. Л. Концепція багатовимірної системи конституційного права України – теоретико-методологічна основа вдосконалення системи конституційного законодавства України. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2007. № 9. С. 36 - 40.

146. Федоренко В. Л. Система конституційного права України. Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Конституційне право України. Академічний курс: Підручник: У 2 т. – Т. 1; За ред. В. Ф. Погорілка. К., 2006. 255 с.

147. Федоренко В. Л. Структура інститутів конституційного права України: проблеми теорії та практики. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО. 2007. № 8. С. 95-97.

148. Федоренко В. Л. Теоретико-методологічні проблеми системи сучасного конституційного права України. Право України. 2007. № 2. С. 22 - 28.

149. Фігель Ю. О. Роль юридичних клінік у формуванні вмінь реалізації права студентами юридичних спеціальностей : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права ; історія політичних і правових учень» / Ю. О. Фігель. Львів, 2010. 198 с.

150. Фігель Ю. О. Формування вмінь реалізації права в юридичній клініці. Адвокат. 2010. № 10 (121). С. 46-48.

151. Фігель Ю. Юридична клініка – інновація в системі юридичної освіти. Теорія держави і права. 2009, №1. 80 с.

152. Фігель Ю.О. Юридична клініка як інститут формування правової культури осіб. Митна справа. 2010. №6(72). Ч. 2. С. 15 - 19.

153. Чернега А. "Фенікс" – високий стандарт клінічної освіти. *Юридичний вісник України*. 2008. № 46 (698). С. 8 - 13.
154. Чернега Л.І. Юридичні клініки - вагома складова інституту безоплатної правової допомоги. *Часопис Київського університету права*. 2009. 2009 /4. С. 109-116.
155. Шевченко А. Історія виникнення юридичних клінік. *Хрестоматія юридичної клінічної освіти : Збірка текстів для читання : [навч. посіб.] / Авт.-укл. А. О. Галай. К. : Асоціація юридичних клінік України, 2010. 418 с.*
156. Шевченко Л. Юридична освіта в США. *Юридичний вісник України*. № 10 (714), 07-13 березня 2009 року. С. 10 - 16.
157. Шевченко Л.С. Модернізація вищої юридичної освіти в Україні: сутність, моделі, умови здійснення. Електронний збірник наукових праць Національного університету "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого" "Теорія і практика правознавства", 1/2011 URL: nauka.jur-academy.kharkov.ua/index.php?option=com_content&view=category&id=98&Itemid=220&lang=uk (дата звернення: 03.05.2020)
158. Шевченко Л.С. Юридична освіта в США. *Юридичний вісник України*. 2009. № 10 (714). С. 10 - 16.
159. *Юридична енциклопедія : у 6 т. / Редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редколегії) та ін. К. : Українська енциклопедія, 1998-2004.*
160. *Юридична клініка : навч, посіб. / за ред. В.А. Слова, С.І. Молібога, Д.Г. Павленка. К : Школяр, 2004. 224 с.*
161. *Юридичні клініки України : сучасні виклики, потреби та потенціал їх участі у системі підготовки юристів : резолюція Всеукраїнської щорічної підсумкової конференції юридичних клінік України* URL:irf.ua/files/ukr/programs_law_news_1_167_ua_RL.doc. (дата звернення: 17.07.2021)

162. Юркевич І. Юридична клініка як суб'єкт надання правової допомоги та елемент навчального процесу// Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід: [Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції, м. Тернопіль, Західноукраїнський національний університет, 16-17 квітня 2021 р.]. Тернопіль: Університетська думка, 2021. 267 с.

163. Янишен В.П. Діяльність юридичних клінік у контексті законодавства України про безоплатну правову допомогу. Матеріали всеукраїнського науково-практичного круглого столу "Діяльність юридичних клінік України у зв'язку з прийняттям Закону України "Про безоплатну правову допомогу", проведеного на базі експериментальної навчальної лабораторії "Правничка клініка" факультету правничих наук Національного університету "Києво-Могилянська академія" в рамках щорічної міжнародної науково-практичної конференції "Дні науки в НАУКМА" (м. Київ, 27 січня 2012 р.). 2012. С.21 - 25.

164. Ярошенко О.М. Щодо передумов виникнення і перспектив існування юридичних клінік в Україні. Проблеми законності : Респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. Я. Ц. Тацій / О.М. Ярошенко, Ф.А. Цесарський. Х.: Над. юрид. акад. України, 2008. Вип. 94. 239 с.

165. Pisuliński J. Regulacje prawne oraz propozycje legislacyjne uregulowania statusu prawnego poradni, [w:] Studencka poradnia prawna. Idea, organizacja, metodologia / J. Pisuliński. Warszawa, 2015. 256 с.

166. Adnan, M., & Anwar, K. (2020). Online Learning amid the COVID-19 Pandemic: Students' Perspectives. *Journal of Pedagogical Sociology and Psychology*, 2(1), 45-51. Available from: <http://www.doi.org/10.33902/JPSP.202020261309/> (accessed 15.02.2020).

167. Angelari M. Raising the Bar for Legal Education in Western Europe / M. Available from: <http://www.opensocietyfoundations.org/voices-raising-bar-legal-education-western-europe>. (accessed 11.02.2019).
168. Barendrecht, J. M. (2011). Legal aid, accessible courts or legal information? Three access to justice strategies compared. *Global Jurist*, 11(1), 1-26 Available from: <http://www.bepress.com/gj/vol11/iss1/art6/> (accessed 19.03.2020).
169. Batlan, F. (2015) *Women and Justice for the Poor: A History of Legal Aid, 1863-1945*. Studies in Legal History Series. New York: Cambridge University Press.
170. Baxi, Upendra. "Legal Assistance to the Poor: A Critique of the Expert Committee Report." *Economic and Political Weekly*, vol. 10, no. 27, 1975, pp. 1005–1013. JSTOR, Available from: www.jstor.org/stable/4537237. Accessed 13 June 2021. (accessed 15.04.2020).
171. Boon A. Postmodern Professions? The Fragmentation of Legal Education and the Legal Profession / A. Boon, J. Flood, J. Webb // *Journal of Law and Society*. 2005. № 32 (3). Pp. 473–492.
172. Bryant S, Milstein ES, Shalleck AC. *Transforming the education of lawyers: Theory and practice of clinical pedagogy*. Durham, North Carolina: Carolina Academic Press; 2018. Available from: <http://www.cap-press.com/books/isbn/9781611634594/Transforming-the-Education-of-Lawyers-The-Theory-andPractice-of-Clinical-Pedagogy> (accessed 10.01.2021).
173. Bryzhinskaya GV, Uglova YaI. Obucheniiye studentov-klinitstov uchetu psikhologicheskikh pravil pri intervyuirovanii klientov [Teaching students-clinicians to psychological rules in interviewing clients]. *Paradigmata poznani*. 2016; 2:66-68. Available from: <http://elibrary.ru/item.asp?id=26253605> (accessed 05.01.2020).
174. Cardiff Law School Law Clinic – Law in the Real World. Available from: <http://www.law.cf.ac.uk/probono/>. (accessed 14.08.2020).

175. Chavkin DA. Clinical legal education: A textbook for law school clinical programs. Washington: LexisNexis; 2012. Available from: <http://www.lexisnexis.com/documents/lawschool/200809%20lexisnexis%20law%20school%20publications%20catalog.pdf>. (accessed 05.01.2021).
176. Clarence J. Dias, Research on Legal Services and Poverty: Its Relevance to the Design of Legal Services Programs in Developing Countries, 1975 WASH. U. L. Q. 147 (2017). Available at: https://openscholarship.wustl.edu/law_lawreview/vol1975/iss1/11. (accessed 20.03.2020).
177. Clinics on EU Law 2014–2015. Available from: http://www.law.kuleuven.be/education/clinics_1415. (accessed 23.08.2020).
178. Definition of a Legal Clinic. Available from: <http://encle.org/aboutencle/definition-of-a-legal-clinic>. (accessed 26.08.2020).
179. Dietlein G. Am Anfang: Studentische Rechtsberatung in Deutschland / Georg Dietlein; Jan-GeroAlexander Hannemann // JURAcon Jahrbuch. 2014/2015. P. 148–149.
180. Dobrohotova EN. Yuridicheskiye kliniki i deyatelnost pro bono. Ikh otnosheniye k sistemam besplatnoy yuridicheskoy pomoshchi [Legal clinics and pro bono activity. Their attitude to the free legal assistance system]. Zakon = Law. 2012; 11:55-62. Available from: <http://elibrary.ru/item.asp?id=18189595>. (accessed 05.01.2020).
181. Dombrovska, S. (2020). Вища освіта в умовах пандемії: сучасні виклики організації освітнього процесу. Реформа освіти в Україні. Інформаційно-аналітичне забезпечення, 216-218 (Higher education in a pandemic: current challenges in organizing the educational process. Education reform in Ukraine. Information and analytical support, 216-218). Recovered from <https://iea.gov.ua/wp-content/uploads/2020/11/Zbirnik-tez-dopovidej-konferentsiyi-Reforma-osviti-v-Ukrayini-2020.pdf#page=217>. (accessed 15.02.2019).

182. Druzhinina AV. Formirovaniye kompetentsiy v processe obucheniya studentov-bakalavrov v yuridicheskoy klinike [Formation of competences in learning process of undergraduate students at legal clinics]. Nauchno-issledovatel'skiye publikatsii = Science and research publications. 2014; 8(12):80-82. Available from: <http://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-kompetentsiy-v-protsesse-obucheniya-studentov-bakalavrov-v-yuridicheskoy-klinike>. (accessed 05.01.2020).
183. Ellina Panasenko. Pedagogical experiment: formation and development in postwar period. ISSUE №3. 2016. P. 5 – 17.
184. Epstein D, Aiken JH, Mlyniec WJ. The clinic seminar. St. Paul, Minn: West Academic; 2014. Available from: https://system.nal.netsuite.com/core/media/media.nl?id=109142&c=3668083&h=bb3a9b247849a07ae56a&_xt=.pdf. (accessed 08.11.2020) .
185. Faure MG, Mot JPB. Comparing third party financing of litigation and legal expenses insurance. Journal of Law, Economics and Policy. 2012; 3(8):743-777. Available from: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2168438. (accessed 05.01.2020)
186. Gurova, T., Riabukha, T., Zinenko, N., & Gostishcheva, N. (2020). Mobile Learning in Developing Phonetic Competence of Future Interpreters. *Advanced Education*, 14, 66-74.
187. Kaganovska, T. (2020). Organizational and legal support of the right to obtain (higher legal) education in the conditions of national quarantine. *Bulletin of KhNU named after Karazina*, 29, 26-28.
188. Kazanovskaya YuA. Yuridicheskaya klinika kak subekt realizatsii besplatnoy yuridicheskoy pomoshchi v Rossiyskoy Federatsii [Legal clinic as a subject of free legal assistance in Russian Federation]. *Nauchnyy almanakh = Science almanac*. 2015; 10-4(12):91-95. DOI: 10.17117/na.2015.10.04.091
189. Kilian M. Alternatives to public provision: The role of legal expenses insurance in broadening access to justice: The German experience. *Journal of Law and*

Society. 2009; 1(30):31-48. Available from:
<http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/1467-6478.00244/pdf> (accessed
 05.01.2021).

190. Kotyrba M.A. Law Clinics und Student Practice Rules / M.A. Kotyrba // Zeitschrift für praktische Rechtswissenschaft. German journal of Legal Education. 2014. Vol. 1. S. 32–49.

191. Kraśnicka I. Legal Education in Transition: Is the Bologna Process Responding to Europe’s Place in the World? Women and Children as Victims and Offenders: Background, Prevention, Reintegration . 2016. DOI:[10.1007/978-3-319-08398-8_13](https://doi.org/10.1007/978-3-319-08398-8_13). pp.335-361.

192. Kraśnicka I. Legal Education and Clinical Legal Education in Poland. Available from:
<http://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/clled2008&div=8&id=&page=>. (accessed 11.02.2020).

193. Kremen, V. H. (2008). Entsyklopediya osvity [Education Encyclopaedia]. Kyiv: Yurinkom Inter [in Ukrainian].

194. Kulakova VYu, Markova TYu., Samsonova M. V. Juridicheskie kliniki v Rossii: sostojanie i perspektivy razvitija [Legal clinic in Russia: current state and prospects of development]. Yuuridicheskoye obrazovaniye i nauka = Legal Education and Science. 2019; 2:8-11. Available from: <http://elibrary.ru/item.asp?id=21588812> (accessed 25.08.2019).

195. Kuptsova OV. Nravstvennyye nachala klinicheskoy yuridicheskoy praktiki [The moral principles of clinical legal practice]. Globalnyy nauchnyy potentsial = Global Scientific Potential. 2015; 1(46):117-119. Available from: <http://elibrary.ru/item.asp?id=23437782> (accessed 05.01.2020).

196. Ljublinskiy A. O. «yuridicheskikh klinikakh» [On legal clinics]. Zhurnal Ministerstva Yustitsii = Ministry of Justice Journal. 2019; 1:175-181. Available from:

<http://codolc.com/files/76/4e/764ebb855453bfb740fdcd472c0939fa.docx> (accessed 05.01.2020).

197. Lukyanova IN. Sovremennoye yuridicheskoye klinicheskoye obrazovaniye v Rossii: dostizheniya i perspektivy [Modern clinical legal education: Achievements and prospects]. Yuridicheskoye obrazovaniye i nauka = Legal Education and Science. 2015; 2:9-11. Available from: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=CJI;n=88781#0> (accessed 15.02.2019).

198. M. Yakasai. Meaning of a Legal Clinic. 2016 345p.

199. Madhloom O, Antonopoulos I. Clinical Legal Education and Human Rights Values: A Universal Pro Forma for Law Clinics. Asian Journal of Legal Education. October 2021. doi:10.1177/23220058211051031.

200. Mieczysław Różański, Sergij Volodimirovič Banah, Oksana Êvgenivna Koval, Nataliâ Miroslavivna Lišins' ka, Wydział Guarantee and protection of fundamental human rights as an integral element of the integration of Ukraine in the EU Prawa i Administracji, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski. 2019

201. Miller RH. Law school confidential: A complete guide to the law school experience: By students, for students. St. Martin's Press; 2011. Available from: https://books.google.ru/books?id=kLvQCgAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (accessed 06.07.2020).

202. Mizetska , V. ., Sierykh, O. ., Savchuk, H. ., Yevtimova, D. ., & Synieokyi, O. . (2021). Administration of the educational process (legal and linguistic-didactic aspects) in the conditions of quarantine and post-quarantine measures caused by covid-19. Revista Eduweb, 15(2), 181–193. Available from: <https://doi.org/10.46502/issn.1856-7576/2021.15.02.15>. (accessed 17.12.2019).

203. Modern Trends in Legal Education // Columbia Law Review. 1964. Vol. 64. № 4. Pp. 710–734.

204. Mohammad Mahdi Meghdadi, Ahmad Erfani Nasab, The role of legal clinics of law schools in human rights education; Mofid University legal clinic experience, *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, Volume 15, 2011, Pages 3014-3017.

205. Moppett, Samantha A. and Vinson, Kathleen Elliott, Closing the Legal Aid Gap One Research Question at a Time (2017). *HLRe*, Vol. 18, p.15, Suffolk University Law School Research Paper No. 17-11, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3008767>

206. Mossman, Mary Jane, Karen Schucher, and Claudia Schmeing. "Comparing and Understanding Legal Aid Priorities: A Paper Prepared for Legal Aid Ontario." *Windsor Review of Legal and Social Issues* 29 (2010): 149-226.

207. Narutto SV. *Obrazovatelnye tekhnologii v yuridicheskoy klinike* [Educational technologies in a legal clinic]. *Aktualnye problemy rossiyskogo prava = Topical Problems of Russian Law*. 2017; 7:907-916. Available from: http://aprp-msal.ru/articles/2014/06/30/article_100275.html (accessed 05.01.2020).

208. Nemechkin VN. *Zarubezhnyy opyt razvitiya klinicheskogo yuridicheskogo obrazovaniya* [Foreign experience of development of clinical legal education]. *Rossiyskiy nauchnyy zhurnal = Russian Scientific Journal*. 2014; 5(43):263-265. Available from: <http://rnjournal.narod.ru/43.pdf> (accessed 05.01.2020).

209. Osipov MYu. *K voprosu o sozdanii nauchnykh yuridicheskikh klinik v Rossii* [Revisiting the issue of establishing the scholarly legal clinics in Russia]. *Zhurnal rossiyskogo prava = Journal of Russian Law*. 2016; 10:145-150. DOI: 10.12737/21543.

210. Ozernikova TG, Smirnova IG, Teterina LA. *Osobennosti razvitiya yuridicheskikh klinik v sovremennykh usloviyakh i ikh mesto v obrazovatelnom klasterе* [Specifics of development of legal clinics in today's environment and their place in the educational cluster]. *Izvestiya Baykalskogo gosudarstvennogo universiteta = Baikal State University Bulletin*. 2015; 2:310-314..

211. Pogudin MV. Yuridicheskaya klinika kak tekhnologicheskiy vektor sotsializatsii studenta v rossiyskom obrazovatelnom prostranstve [Legal clinic as a technological vector of a student's socialisation in Russian educational space]. Professionalnoye obrazovaniye v sovremennom mire = Vocational Education in Modern World. 2012; 4(7):154-155. Available from: http://revolution.allbest.ru/pedagogics/00267995_0.html. (accessed 17.11.2020).

212. Refugee Law Clinic Cologne. Available from: <http://lawcliniccologne.com/category/presse>. (accessed 11.11.2020).

213. Schubert A. Legal Clinics – Juristische Ausbildung mit Praxisbezug am Beispiel der Freiburg Legal Clinics und Pro Bono Studentische Rechtsberatung Freiburg e.V. / Andreas Schubert // Ordnung der Wissenschaft. 2014. № 4. Pp. 241–246.

214. Sheppard S, Enfield W. The history of legal education in the United States: Commentaries and primary sources. The Lawbook Exchange; 2016. Available from: <https://www.goodreads.com/book/show/8776020-the-history-of-legal-education-in-the-united-states> (accessed 05.01.2021).

215. Shevchuk O., Yurkevich I. LEGAL BASIS OF OBSERVATION OF ETHICAL PRINCIPLES IN THE WORK OF LEGAL CLINICS //Science and Technology. Abstracts of the 24th International scientific and practical conference. Myśl Naukowa, Poland, Lublin. 2021. Pp. 118- 122. Available from: <http://el-conf.com.ua/>. (accessed 25.01.2020).

216. Shugrina ES. Yuridicheskaya klinika v Rossii: novoye ili khorosho zabytoye staroye? [Legal clinic in Russia: A new or well-forgotten old?]. Aktualnye problemy rossiyskogo prava = Topical problems of Russian law. 2013; 7:898-906. Available from: <http://elibrary.ru/item.asp?id=19404975> (accessed 19.11.2020).

217. Silun GUO; Shaoqing MA; Ye RAN. Construction of legal clinic education system in health law specialty / 中华医学教育探索杂志 Chinese Journal of Medical Education Research ; (12): 39-42, 2021.

218. Smolin ON. Vyssheye obrazovaniye: borba za kachestvo ili pokushenie na chelovecheskiy potentsial? [Higher education: fight for quality or encroachment on human potential]. Sotsiologicheskiye issledovaniya = Sociological Research. 2015; 6:91-101. Available from: <http://elibrary.ru/item.asp?id=23804545> (accessed 13.01.2020).

219. Sood S. Convergence in the Practice of Legal Aid to Improve Access to Justice. Asian Journal of Legal Education. 2019;6(1-2):18-28. doi:10.1177/2322005818812612.

220. Spirin, O. M., & Kolos, K. R. (2011). Pedagogical experiment object for teachers information competency through distance education. Information Technologies and Learning Tools, 25(5). Available from: <https://doi.org/10.33407/itlt.v25i5.555>. (accessed 13.07.2020).

221. Susan R. Jones, Jacqueline Lainez. Enriching the Law School Curriculum: The Rise of Transactional Legal Clinics in U.S. Law Schools. Journal of Law & Policy. 2014. Vol. 43. № 85. P. 85–127. ISSN 2521-6473 Правова позиція, № 4 (33), 2021

222. The EU Rights Clinic: One Year On. Available from: <http://blogs.kent.ac.uk/eu-rights-clinic>. (accessed 23.09.2020).

223. The Global Clinical Movement / Edited by Frank S. Bloch. – Oxford: Oxford Scholarship, 2011. – 428 p.

224. Waas van L. Litigation, legal aid & law clinics / Laura van Waas. Available from: <http://www.statelessness.eu/blog/litigation-legal-aid-law-clinics>. (accessed 16.02.2020).

225. Yurkevich I. Legal clinics in the mechanism of dual education: analysis of the results of pedagogical experiment// Visegrad Journal on Human Rights. y № 3/2021. c. 118-125.

226. M. Fabio. "What Is a Legal Clinic in Law School?" ThoughtCo, Feb. 16, 2021, [thoughtco.com/what-is-a-legal-clinic-2154873](https://www.thoughtco.com/what-is-a-legal-clinic-2154873).

ДОДАТОК А

Список публікацій здобувача за темою дисертації:

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Юркевич І.І. Правове регулювання діяльності юридичних клінік в Україні та зарубіжних країнах. *Актуальні проблеми правознавства*. Збірник наукових праць ЮФ ТНЕУ. Тернопіль, 2019. Випуск 2. с.187-192.
2. Юркевич І.І. Роль юридичних клінік у підготовці професійних юристів. *Актуальні проблеми правознавства*. Збірник наукових праць ЮФ ТНЕУ. Тернопіль, 2020. Випуск 2. С. 131-135.
3. Yurkevych I. Legal clinics in the mechanism of dual education: analysis of the results of pedagogical experiment. *Visegrad Journal on Human Rights*. № 3/2021. с.320 -325.
4. Шевчук О.Р., Юркевич І.І. Юридичні клініки в механізмі дуальної освіти: аналіз результатів педагогічного експерименту. *Актуальні проблеми правознавства*. №2. 2021.с. 69-76.
5. Юркевич І.І. Захист прав людини за допомогою системи юридичних клінік: міжнародно – правовий аспект. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. №67. 2021. с. 29-35.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Юркевич І.І. Правові засади регулювання діяльності юридичних клінік. *Збірник міжнародної науково-практичної конференції молодих вчених «Економічний та соціальний розвиток України у столітті: національна візія та виклики глобалізації»* (м. Тернопіль, 14-15 травня 2020). с. 153-156.
2. Юркевич І.І. Юридична клініка як суб'єкт надання правової допомоги та елемент навчального процесу. *Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції «Україна в умовах реформування правової*

системи: сучасні реалії та міжнародний досвід» (м. Тернопіль, Західноукраїнський національний університет, 16-17 квітня 2021 р.). Тернопіль: Університетська думка, 2021. с.89-91.

3. Шевчук О.Р., Юркевич І.І. Захист прав людини, як соціальне призначення юридичних клінік. *Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції «Цінність права, як найважливішого регулятора суспільних відносин»* (м. Харків, 2021). с.20-24.
4. Shevchuk O., Yurkevych I. Legal basis of observation of ethical principles in the work of legal clinics. *The 24th International scientific and practical conference «Science and Technology»* (October 11-12, 2021). Myśl Naukowa, Poland, Lublin. 2021. p.118-121.

які додатково відображають наукові результати дисертації:

1. Шевчук О.Р., Юркевич І.І. Роль юридичних клінік в механізмі захисту прав людини. *Юридичний бюлетень*. № 9. 2021. с.30-38.

ДОДАТОК Б

**ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ МІСЬКРАЙОННИЙ СУД
ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

вул. Котляревського, 34 м. Тернопіль, 46003 тел. (0352) 25 94 31

e-mail: inbox@tem.te.court.gov.ua

Код ЄДРПОУ 02886692

« 7 » ноября 2021 р.**ДОВІДКА**

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Юркевич Ірини Ігорівни на тему: «Адміністративно-правові засади
діяльності юридичних клінік в Україні» поданого на здобуття ступеня
доктора філософії за спеціальністю 081 Право**

Дана довідка засвідчує те, що результати дисертаційного дослідження на тему: «Адміністративно-правові засади діяльності юридичних клінік в Україні» аспірантки кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права Західноукраїнського національного університету **Юркевич Ірини Ігорівни** використовуються у навчальному процесі для проведення занять з дисциплін були використані у практичній діяльності прес-служби Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської області, мали важливе теоретичне і практичне значення для покращення судді – спікера та прес – секретаря Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської області. Значний інтерес становлять наступні наукові праці:

1. Юркевич І.І. Правове регулювання діяльності юридичних клінік в Україні та зарубіжних країнах. *Актуальні проблеми правознавства*. Збірник наукових праць ЮФ ТНЕУ. Тернопіль, 2019. Випуск 2. С.187 - 190
2. Юркевич І.І. Роль юридичних клінік у підготовці професійних юристів *Актуальні проблеми правознавства*. Збірник наукових праць ЮФ ТНЕУ. Тернопіль, 2020. Випуск 2. С. 131-135.
3. Юркевич І.І. Legal clinics in the mechanism of dual education: analysis of the results of pedagogical experiment. *Visegrad Journal on Human Rights*. № 3/2021. С. 23—29.
4. Юркевич І.І. Шевчук О.Р. Юридичні клініки в механізмі дуальної освіти: аналіз результатів педагогічного експерименту. *Актуальні проблеми правознавства*. №2. 2021. С. 59-65

5. Юркевич І.І. Шевчук О.Р. Legal basis of observation of ethical principles in the work of legal clinics *Матеріали XXIV Міжнародної інтернет — конференція «SCIENCE AND TECHNOLOGY»*, у м. Люблін, Польща. С. 56 – 58

6. Юркевич І.І. Шевчук О.Р. Роль юридичних клінік в механізмі захисту прав людини. *Юридичний бюлетень*. № 9. 2021. с.30-38

7. Юркевич І.І. Захист прав людини за допомогою системи юридичних клінік: міжнародно – правовий аспект. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. №67. 2021. с. 29-35.

Голова Тернопільського міськрайонного
суду Тернопільської області

 Олег ВІЙВАНКО

ДОДАТОК В

вул. Шпитальна, 7,
м. Тернопіль, 46008, Україна

T: (0352)52-15-20

ternopil1.ternopil@legalaid.te.ua

www.legalaid.gov.ua

25 лютого 2021 № 1706

Тернопільський
місцевий центр
з надання безоплатної
вторинної правової
допомоги

А К Т

про впровадження у практичну діяльність Тернопільського місцевого центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги результатів дисертаційного дослідження Юркевич Ірини Ігорівни

Довідка засвідчує те, що результати дисертаційної роботи Юркевич Ірини Ігорівни «Адміністративно-правові засади діяльності юридичних клінік в Україні» на здобуття ступеня доктор філософії за спеціальністю 081 Право використовуються у практичній діяльності Тернопільського місцевого центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги.

Дисертаційне дослідження Юркевич І. І. має практичну спрямованість, а одержані результати можуть бути використанні у практичній діяльності.

Директор

Юрій ГОРДЕЄВ

ДОДАТОК Г

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

вул. Львівська, 11, м. Тернопіль, 46009; тел./факс +380 (352) 475051;
www.wunu.edu.ua; rektor@wunu.edu.ua; ідентифікаційний код за ЄДРПОУ 33680120

126-29/1944

17 Серпень 2021р

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор з наукової роботи
Західноукраїнського
національного університету
д.е.н., професор

Зеновій ЗАДОРЖНИЙ

“ ” _____ 2021 р.

АКТ

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Юркевич Ірини Ігорівни на тему: «Адміністративно-правові засади
діяльності юридичних клінік в Україні» поданого на здобуття ступеня
доктора філософії за спеціальністю 081 Право
у навчальний процес юридичного факультету
Західноукраїнського національного університету

Комісія у складі:

Голови: Банаха Сергія Володимировича, декана юридичного факультету,
доктора юридичних наук,

Членів комісії: Слома Валентина Миколаївна, професора кафедри цивільного
права і процесу, доктора юридичних наук, доцента,
Ментух Наталії Феліксісівни, доцента кафедри конституційного,
адміністративного та фінансового права, кандидата юридичних наук,
доцента,

склала даний акт про те, що результати дисертаційного дослідження
Юркевич Ірини Ігорівни на тему: «Адміністративно-правові засади діяльності
юридичних клінік в Україні» використовуються у навчальному процесі для

проведення занять з дисциплін “Адміністративне право”, “Правові інституції України”, “Порівняльне адміністративне право”, “Охорона прав і свобод людини в публічному праві”, які викладаються для студентів юридичного факультету.

Результати наукового дослідження знайшли своє відображення у навчально-методичних виданнях з вказаних дисциплін, опорних конспектах лекцій та інших навчальних матеріалах. Зокрема, в якості джерел для поглибленого вивчення окремих тем рекомендовано наступні публікації:

1. Юркевич І.І. Правове регулювання діяльності юридичних клінік в Україні та зарубіжних країнах. *Актуальні проблеми правознавства*. Збірник наукових праць ЮФ ТНЕУ. Тернопіль, 2019. Випуск 2. С.187 - 190
2. Юркевич І.І. Роль юридичних клінік у підготовці професійних юристів *Актуальні проблеми правознавства*. Збірник наукових праць ЮФ ТНЕУ. Тернопіль, 2020. Випуск 2. С. 131-135.
3. Юркевич І.І. Legal clinics in the mechanism of dual education: analysis of the results of pedagogical experiment. *Visegrad Journal on Human Rights*. № 3/2021. С. 23—29.
4. Юркевич І.І. Шевчук О.Р. Юридичні клініки в механізмі дуальної освіти: аналіз результатів педагогічного експерименту. *Актуальні проблеми правознавства*. №2. 2021. С. 59-65
5. Юркевич І.І. Шевчук О.Р. Legal basis of observation of ethical principles in the work of legal clinics Матеріали XXIV Міжнародної інтернет — конференція «SCIENCE AND TECHNOLOGY», у м. Люблін, Польща. С. 56 - 58
6. Юркевич І.І. Шевчук О.Р. Роль юридичних клінік в механізмі захисту прав людини. *Юридичний бюлетень*. № 9. 2021. с.30-38
7. Юркевич І.І. Захист прав людини за допомогою системи юридичних клінік: міжнародно – правовий аспект. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. №67. 2021. с. 29-35.

Голова комісії:

декан юридичного факультету
доктор юридичних наук

Сергій БАНАХ

Члени комісії:

професор кафедри цивільного
права і процесу
доктор юридичних наук, доцент

Валентина СЛОМА

доцент кафедри конституційного,
адміністративного та фінансового права,
кандидат юридичних наук, доцент

Наталія МЕНТУХ

ДОДАТОК Д

КОНЦЕПЦІЯ

РОЗВИТКУ ТА ПІДТРИМКИ ЮРИДИЧНИХ КЛІНІК В УКРАЇНІ ДО 2030 РОКУ

I. Загальні положення

1. Ця Концепція розроблена на підставі положень частини 1 статті 59 Конституції України та Закону України від 2 червня 2011 року № 3460-VI "Про безоплатну правову допомогу" та спрямована на досягнення наступних цілей:

- Гарантувати право кожного, хто отримує безоплатну правову допомогу в юридичній клініці, на отримання кваліфікованої правової допомоги;

- Створити умови для стабільного розвитку українських юридичних клінік;

- Підтримка розвитку різних форм безоплатної правової допомоги в Україні та створення їх поза межами національної системи безоплатної правової допомоги;

- Підвищення якості підготовки студентів юридичного факультету у закладах вищої освіти.

2. Забезпечити реалізацію цілей шляхом виконання таких основних завдань:

- визначити основний напрям діяльності розвитку юридичних клінік в Україні як суб'єктів недержавної системи надання безкоштовної юридичної допомоги в Україні;

- визначити основні принципи діяльності юридичної клініки щодо підвищення якості надання безоплатної правової допомоги;

- розробляти та впроваджувати освітні програми для викладачів та студентів юридичних клінік, спрямовані на формування необхідних навичок надання безоплатної правової допомоги;

- організовувати спільноти юридичних клінік для налагодження взаємодії та обміну інформацією між юридичними клініками, державними органами та органами місцевого самоврядування, професійними юридичними спільнотами, іншими особами та об'єднаннями, зацікавленими у розвитку юридичних клінік та надання безоплатної правової допомоги, у тому числі шляхом утворення єдиного інформаційного простору;

- координація зусиль юридичних клінік щодо розвитку недержавної системи безоплатної правової допомоги;

- співпраця з іноземними та міжнародними установами та організаціями для створення національних юридичних клінік.

II. Основні категорії та терміни

3. Безкоштовна юридична допомога – результат надання безкоштовних юридичних послуг, включаючи правову інформацію, усні та письмові юридичні консультації, а також підготовку юридичних документів.

4. Кваліфікована юридична допомога - результат надання в розумний термін при дотриманні норм професійної етики юридичних послуг, зміст якого відповідає принципам та нормам права, що діють у момент їх здійснення, спрямований на реалізацію або захист прав, свобод та законних інтересів особи, яка має намір їх реалізувати або захистити.

5. Якість правової допомоги - опис результатів правової допомоги (юридичних послуг) відповідає її правовим нормам та принципам та професійній етиці, а також чіткості мови та форми результатів, і є легким для розуміння. тих, хто звертається за юридичною допомогою.

6. Юридична клініка

1) структурний підрозділ закладу вищої освіти або юридична особа, створена для навчання студентів навичкам професійної діяльності та надає безоплатну юридичну допомогу;

2) практико-орієнтована методика навчання студентів юридичних спеціальностей (напрямів).

7. Консультація:

1) Процедура надання правової допомоги заявникам в персональній приймальні або дистанційно;

2) важливий етап у процесі надання безоплатної правової допомоги юридичній клініці, який має на меті донести важливу інформацію про правову допомогу відвідувачам юридичної клініки.

8. Викладач (куратор) юридичної клініки - особа з вищою юридичною освітою та стажем юридичної практики, бере участь у роботі юридичної клініки, навчає студентів практичним навичкам надання правової допомоги та контролю діяльності студентів в галузі права.

9. Студенти юридичних клінік (консультанти, інтерни) - особи, які навчаються за юридичними професіями (напрямами) у вищих навчальних закладах та беруть участь у роботі юридичних клінік.

10. Відвідувач юридичної клініки - особа, яка потребує правової допомоги, але не може отримати та звернутися до юридичної клініки на тій самій підставі.

11. Принципи діяльності юридичних клінік-основні принципи встановлення обов'язкових вимог до організації та діяльності юридичних клінік, її студентів та викладачів, у тому числі принцип визначення змісту та порядку надання безоплатної правової допомоги.

12. Засновник юридичної клініки – заклад вищої освіти, який прийняв рішення про створення юридичної клініки у формі власного структурного підрозділу або юридичної особи.

III. Сучасний стан розвитку

13. У юридичній клініці студенти надають безоплатну правову допомогу під керівництвом і контролем викладачів юридичної клініки. При цьому громадяни отримують безкоштовну кваліфіковану юридичну допомогу, студенти здобувають практичний досвід, навички та вміння, вчаться дотримуватися професійної юридичної етики, розуміють наслідки своїх рішень і дій.

14. За статистичними даними Асоціації юридичних клінік України, в нашій державі функціонує 61 юридична клініка, у той самий час коли ЗВО, що проводять підготовку студентів - юристів, налічується близько двохсот.

15. Розвиток недержавної системи безоплатної правової допомоги є одним із пріоритетних завдань державної політики у сфері захисту конституційних прав громадян на отримання кваліфікованої правової допомоги, передбачених частиною першою статті 59 Конституції України. Закон України від 2 червня 2011 року. № 3460-VI «Про безоплатну правову допомогу» встановлено обмежений перелік осіб, які можуть отримати таку допомогу. Тому в українських юридичних клініках значна частина громадян юридично не віднесена до осіб, які мають право на безоплатну правову допомогу та не можуть оплатити кваліфіковану правову допомогу, надану на комерційних засадах.

16. Наразі розвиток юридичних клінік обмежений відсутністю єдиного розуміння змісту юридичних клінік та відсутністю гарантій якості надання безоплатної правової допомоги. Зазвичай під «юридичною клінікою» називають форму організації діяльності, що насправді так і є. Наприклад, у багатьох університетах юридичними клініками називають громадські приймальні, які не передбачають освітніх елементів, а в деяких випадках – відсутній контроль якості надання безоплатної правової допомоги студентам.

17. Питання державної допомоги юридичним клінікам ускладнюється рядом факторів:

- Юридична клініка не має належного матеріально-технічного та методичного забезпечення;
- Відсутність обміну інформацією та координації діяльності між суб'єктами державної та недержавної систем безоплатної правової допомоги;
- Громадяни мають низький рівень обізнаності щодо можливості отримання безоплатної правової допомоги.

У більшості освітніх організацій керівники та викладачі юридичних клінік діють добровільно, програма юридичної клінічної підготовки відсутня, а її виконання забезпечується професорсько-викладацьким складом та працівниками. Багато юридичних клінік не мають власних приміщень.

Без цих приміщень студентам неможливо успішно вести справи відвідувачів, ведення діловодства та вкрай важко дотримуватися принципу конфіденційності. Юридична клініка потребує окремого приміщення та обладнання, такого як телефони, комп'ютери з відповідним програмним забезпеченням, принтери, копіювальні апарати, канцелярське приладдя, довідково-правові системи, доступ до Інтернету. Часто в юридичних клініках працюють викладачі-початківці.

20-річний досвід роботи українських юридичних клінік свідчить, що професорсько-викладацький склад юридичних клінік, як правило, оновлюється кожні 4-5 років, що потребує належних зусиль для спеціальної підготовки викладачів юридичних клінік. Особливістю роботи викладачів юридичних клінік є необхідність оволодіння інтерактивними методами навчання, без яких студентам юридичних клінік неможливо успішно оволодіти професійними навичками. Крім того, однією з найсерйозніших проблем розвитку безоплатної правової допомоги в Україні є якість. За відсутності професійних стандартів

надання правової допомоги необхідно підтримувати якісний рівень надання безоплатної правової допомоги.

Це остання можливість для громадян захистити свої права, які були порушені чи оспорені, і це особливо важливо. Суспільство має гостру потребу у підвищенні якості правової допомоги, зокрема, необхідно активно впроваджувати практичну спрямованість у навчанні студентів, щоб студенти могли набути професійних знань, умінь та навичок. Успішною моделлю впровадження таких компонентів є навчання студентів у юридичних клініках.

Ефективність юридичних клінік у підготовці юристів підтверджена багаторічним досвідом роботи вітчизняних та зарубіжних навчальних закладів (в Україні юридичні клініки функціонують з 1996 року).

18. Навчання студентів юридичної клініки повною мірою забезпечує вирішення пріоритетних завдань соціально-економічного розвитку України, зокрема: сформулювати правову модель поведінки громадянського суспільства, подолати правовий нігілізм, зберегти стійку повагу до закону та підвищити довіру до правосуддя;

19. Соціальними цілями юридичної клініки є:

- вирішення соціальних проблем шляхом надання безоплатної правової допомоги;
- виховання усвідомлення студентами високої соціальної ролі професійної та соціальної відповідальності в юридичних клініках;
- захист прав та законних інтересів громадян та організацій (у тому числі соціально орієнтованих некомерційних організацій);
- правова освіта громадськості;
- підвищення рівень правової освіти та правосвідомості усіх громадян.

20. Навчальними цілями юридичної клініки є:

- підвищення рівня професійної підготовки студентів юридичних клінік;

- надання безоплатної правової допомоги та іншими видами діяльності в юридичній клініці розвивати та вдосконалювати практичні навички студентів юридичної клініки;

- професійна орієнтація, адаптація та спеціалізація студентів;

- виховування учнів на засадах поваги до верховенства права, справедливості та людської гідності, виховувати професійно значущі особистісні якості учнів;

- навчання студентів займатися професійною юридичною діяльністю та набути практичного досвіду захисту прав людини та громадських інтересів.

V. Організація роботи в юридичних клініках

21. Юридичні клініки можуть створюватись навчальними закладами лише за умови гарантованої якості правової допомоги, зокрема шляхом організації засновників юридичних клінік для забезпечення обов'язкового підвищення кваліфікації студентів та нагляду викладачів юридичної клініки. Діяльність кожного учня, кожного відвідувача.

23. Юридична клініка з урахуванням своїх ресурсів самостійно визначає види осіб, яким вона надає правову допомогу, а також вид та кількість наданої безоплатної правової допомоги.

24. Окрім надання безоплатної правової допомоги, юридичні клініки можуть також здійснювати різноманітні види діяльності, зокрема правові дослідження та реалізацію соціальних проектів. Юридична клініка зобов'язана у легкодоступній формі повідомити заявника про порядок надання правової допомоги в юридичній клініці.

25. Державні органи та органи місцевого самоврядування, повинні забезпечити доступ жителів своїх регіонів (міст) до найновішої інформації про юридичні клініки, що діють у цьому регіоні (містах), шляхом оприлюднення такої інформації в офіційних інформаційних агентствах.

26. Засновниками юридичних клінік вжито організаційних заходів для забезпечення безбар'єрності місць надання консультацій людям з інвалідністю.

27. Відповідна якість навчання студентів юридичних клінік та якість безоплатної правової допомоги вимагають від юридичних клінік належних матеріально-технічних гарантій.

Необхідно створити юридичні клініки для ведення шкіл, прийому громадян, самостійної роботи студентів, роботи з відвідувачами, роботи куратора викладачів, управління юридичною клінікою, сховищ тощо. Документи юридичної клініки та поточні справи. Юридична клініка має бути оснащена сучасними засобами зв'язку та комп'ютерною технікою з доступом до мережі Інтернет.

Студенти та викладачі юридичної клініки повинні мати доступ до регулярно оновлюваної довідково-правової інформаційної системи. Юридична клініка має бути обладнана системою документообігу, щоб ви могли ефективно керувати процесом розгляду справ, керувати роботою студентів та запобігати конфлікту інтересів при прийнятті справ. Засновник юридичної клініки забезпечує юридичну клініку приміщенням, комп'ютерною технікою, меблями, телефонним зв'язком та Інтернетом, а також розміщує інформацію про юридичну клініку в мережі Інтернет.

28. Засновник юридичної клініки повинен забезпечити оплату праці адміністративного персоналу та викладачів юридичної клініки, оскільки конкретні обставини їх діяльності в юридичній клініці вимагають створення окремого штатного підрозділу. Працевлаштування викладачів в юридичних клініках не входить до складу посадових обов'язків.

VI. Принципи діяльності юридичних клінік

29. Вирішальним чинником розвитку юридичних клінік є визнання та дотримання принципів діяльності юридичних клінік. Реалізація цих основних принципів дозволяє юридичним клінікам звертатися за державною та

громадською підтримкою. Принципами діяльності юридичної клініки є наступні основні принципи.

30. Принцип законності діяльності юридичної клініки означає, що юридичні клініки повинні надавати правову допомогу у суворій відповідності до чинного законодавства України, не повинні порушувати законодавство. Якщо метою звернення за такою допомогою є порушення чинного законодавства України, прав людини та прав і свобод громадянина або зловживання правами, юридична клініка має відмовити у наданні безоплатної правової допомоги.

31. Принцип соціальної справедливості та рівності при наданні безоплатної правової допомоги стосується надання пріоритету правової допомоги особам, які не можуть отримати платну правову допомогу через свій економічний статус, вік, стан здоров'я чи життєві труднощі.

32. Принцип доступності безоплатної правової допомоги полягає в тому, що недоцільно встановлювати перешкоди для отримання громадянами безоплатної правової допомоги в юридичних клініках. Під час його надання допомоги громадянам та недопущення дискримінації, тобто. Обов'язок надавати громадянам рівний доступ до безоплатної правової допомоги у порядку та об'ємі, визначених цілями та ресурсами юридичної клініки, за умови дотримання заявником правової допомоги встановлених юридичною клінікою правил надання правової допомоги.

33. Контроль за дотриманням особами, які надають професійну правову допомогу, принципу безоплатної правової допомоги та вимог до якості безоплатної правової допомоги означає, що юридичні клініки зобов'язані встановлювати комплекс заходів контролю якості правової допомоги, який схожий на рівень якості правової допомоги. Викладачі та студенти проводять тренінги з професійної етики правової допомоги.

34. Принцип професійно-кваліфікаційних вимог до персоналу юридичної клініки означає, що професійна кваліфікація осіб, відповідальних за надання кваліфікованої правової допомоги та підвищення кваліфікації студентів, повинна відповідати професійно-кваліфікаційним вимогам персоналу з правової допомоги.

35. Принцип вільного вибору громадянином державної чи недержавної системи безоплатної юридичної допомоги означає невчинення перешкод громадянам у зверненні до юридичних клінік з боку державних органів, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, будь-яких організацій, громадян та їх об'єднань, а також надання юридичними клініками інформації громадянам про державну систему безоплатної юридичної допомоги.

36. Принцип об'єктивності та неупередженості при наданні безкоштовних юридичних послуг означає, що юридичні клініки зобов'язані забезпечити систему заходів, спрямованих на запобігання конфлікту інтересів з інтересами осіб, які звертаються за допомогою. Викладачі або студенти юридичних клінік повинні відмовитися від надання безоплатної правової допомоги, якщо їхні власні інтереси чи інтереси юридичної клініки суперечать інтересам особи, яка звертається за юридичною допомогою. Юридична клініка повинна попередити особу, яка звертається за юридичною допомогою, про те, що її інтереси суперечать інтересам юридичної клініки чи інших осіб, які надають чи надають правову допомогу юридичній клініці чи її викладачам та студентам. Юридична клініка повинна керуватися всіма фактами, зазначеними особою, яка звертається за безоплатною правовою допомогою.

37. Принцип своєчасності надання безоплатної правової допомоги означає, що викладачі та студенти юридичних клінік зобов'язані докласти всіх зусиль для надання правової допомоги у законний строк, визначений конкретною справою, з урахуванням строку.

38. Принцип забезпечення конфіденційності при наданні безоплатної правової допомоги означає, що юридичні клініки зобов'язані впроваджувати систему заходів, спрямованих на збереження конфіденційності інформації, отриманої від осіб, які звертаються за безоплатною правовою допомогою. Цей обов'язок поширюється на всіх викладачів та студентів юридичної клініки. Юридична клініка зобов'язана зберігати конфіденційну інформацію, отриману від особи, яка звертається за юридичною допомогою, лише за наявності чіткої згоди особи, яка звертається за юридичною допомогою, та за обставин, передбачених законом.

39. Принцип добросовісності означає, що викладачі та студенти юридичної клініки зобов'язані діяти сумлінно та сумлінно виконувати свої обов'язки на основі етики. При наданні безоплатної правової допомоги викладачі та студенти юридичної клініки не мають права нав'язувати клієнту платні юридичні послуги. Якщо викладачі та студенти юридичної клініки не мають повної кваліфікації для надання правової допомоги в конкретній справі, юридична клініка не має права надавати правову допомогу. Викладачі та студенти юридичних клінік повинні надавати людям, які отримують правову допомогу, інформацію про порядок надання правової допомоги, наслідки судового розгляду та хід виконання завдань.

VII. Забезпечення високої якості безкоштовної юридичної допомоги в юридичних клініках

40. Якість безоплатної правової допомоги, що надається юридичною клінікою, має забезпечуватися шляхом проведення ряду заходів, самостійно визначених і прийнятих юридичною клінікою з урахуванням її ресурсів, зокрема:

1) Юридичні клініки розробляють та приймають локальні акти та розробляють заходи щодо забезпечення якості безоплатної правової допомоги, у тому числі:

-Професійні вимоги до викладачів юридичних клінік;

-Професійна етика, якої повинні дотримуватися викладачі та студенти юридичних клінік;

-Організаційні заходи, спрямовані на отримання достовірної інформації з правових питань, своєчасне надання якісної правової інформації відповідним адресатам, контроль якості надання безоплатної правової допомоги, у тому числі дотримання правил професійної етики;

2) Обов'язковою умовою зарахування студентів до юридичної клініки є зобов'язання надавати безоплатну правову допомогу громадянам, які успішно пройшли програму підвищення кваліфікації;

3) Ввести як обов'язкову вимогу до організації безоплатної правової допомоги методологію роботи викладача в юридичній клініці та координації переговорів з викладачем юридичної клініки;

4) Сформулювати вимоги до організації документообігу юридичної клініки, обумовити облік звернень громадян, суть підготовки до консультації та факти узгодження з викладачами юридичної клініки;

5) Розробити та реалізувати план спеціальної підготовки викладачів юридичних клінік.

41. В юридичній клініці якість надання безоплатної правової допомоги мають забезпечувати викладачі юридичної клініки — педагоги високого рівня з досвідом роботи в юридичній консультації. Контроль кожного етапу надання правової допомоги: співбесіди (отримання інформації з правових питань), аналіз питань (кейсів) та формулювання правових позицій, складання процедур та інших проектів документів, консультування (передача важливої правової інформації до відповідних колекцій) членів. Без консультації з викладачами юридичної клініки студенти не мають права надавати безоплатну правову допомогу.

42. З метою забезпечення якості надання безоплатної правової допомоги навчальні заклади, в тому числі юридичні клініки як самостійні юридичні особи, визначають раціональність та необхідність принципового співвідношення викладачів і студентів юридичних клінік, щоб забезпечити реальний та ефективний контроль за діяльністю учнів. Кількість студентів, допущених до роботи в юридичній клініці, визначається відсотком дозволеної кількості та кількістю викладачів, яких навчальний заклад та/або юридична клініка може залучити на оплачувану роботу.

43. Юридичні клініки, організовують спеціальне навчання студентів, які працюють в юридичних клініках, у тому числі курси підвищення кваліфікації з питань розвитку практичних професійних навичок (співбесіди, консультації, розробка кейсу та роботи, складання документів, застосування правил професійної етики тощо).

44. Оцінка діяльності юридичних клінік може здійснюватися лише за рядом критеріїв соціальної значущості та якості наданої правової допомоги. Кількісні показники (кількість осіб, які отримують безоплатну правову допомогу, кількість осіб, які надають безоплатну правову допомогу, кількість звернень, прийнятих юридичними клініками, тощо) не можуть використовуватися як критерії оцінки якості юридичних клінік.

VIII. Механізми реалізації Концепції

47. З метою здійснення заходів, передбачених цією Концепцією, необхідна розробка та затвердження плану заходів щодо її реалізації за спільною участю спільноти юридичних клінік, уповноваженого органу виконавчої влади у сфері безоплатної юридичної допомоги та уповноваженого органу виконавчої влади у сфері освіти.

48. Серед іншого, положення цієї концепції реалізуються шляхом включення відповідних державних програм та цільових програм у сфері

надання безоплатної правової допомоги до загальнодержавних програм соціально – економічного розвитку.

49. Оцінка ефекту реалізації цієї концепції базується на наборі якісних та кількісних стандартів.

50. Якісні та кількісні критерії дійсності концепції включають:

- кількість юридичних клінік та інших зацікавлених сторін, активно залучених до реалізації «концептуальних» заходів;

- кількість юридичних клінік, які відповідають основним принципам діяльності, передбаченим цією концепцією;

- кількість юридичних клінік, які працюють регулярно (без урахування святкових днів);

- кількість спеціально розроблених і реалізованих навчальних програм для студентів і викладачів юридичних клінік та програм підвищення кваліфікації викладачів юридичних клінік;

- кількість та склад учасників регулярних масових заходів щодо розвитку юридичних клінік та надання безоплатної правової допомоги;

- кількість та зміст проектів юридичних клінік щодо розвитку правової освіти, надання безоплатної правової допомоги та інших питань соціального значення;

- в процесі надання безоплатної правової допомоги відсоток викладачів, студентів та відвідувачів юридичної клініки;

- питома вага спеціального розподілу заробітної плати викладачів юридичних клінік, кількість викладачів юридичних клінік, які заплатили за участь у діяльності юридичної клініки, та рівень оплати праці;

- інші якісні та кількісні стандарти.

51. До якісних критеріїв ефективності реалізації Концепції належать:

- розробка навчальних планів та навчально-методичних матеріалів, необхідних для підготовки викладачів та студентів у юридичних клініках;

- результати щорічних всеукраїнських конференцій та інших публічних заходів, присвячених розвитку юридичних клінік та безоплатної правової допомоги;

- результати відгуків відвідувачів юридичної клініки (у тому числі відгуки відвідувачів про результати надання безоплатної правової допомоги від юридичної клініки);

- інші стандарти якості.

ІХ. Основний напрямок розвитку сучасної юридичної клінічної освіти та юридичної клініки

52. Для забезпечення сталого розвитку юридичних клінік в Україні та якості надання безоплатної правової допомоги необхідно:

- а) удосконалити нормативно-правову базу діяльності юридичних клінік на загальнодержавному, регіональному та місцевому рівнях, що передбачає:

- створення та вдосконалення державного механізму підтримки діяльності юридичних клінік та їх спільних організацій, у тому числі встановлення заходів щодо підтримки діяльності юридичних клінік на загальнодержавному, регіональному та місцевому рівнях, у тому числі закони, що входять до переліку учасників. У загальнодержавних та регіональних цільових програмах клініки та конкурсах на розподіл грантів і субсидій некомерційним організаціям, які стоять перед суспільством;

- розробити механізм участі юридичних клінік у виділенні річних бюджетних асигнувань для розподілу оплати праці адвокатів, які беруть участь у наданні безоплатної правової допомоги в національній системі;

- розвивати інші форми державної підтримки юридичних клінік та організацій, що їх об'єднують, а також механізми залучення недержавного фінансування, у тому числі у формі державно-приватного партнерства;

- сформулювати організаційні, економічні та інші стимули для підвищення зацікавленості викладачів і співробітників у вищих навчальних закладах та фахівців, залучених до діяльності юридичної клініки;

- встановити мінімальні нормативи матеріально-технічного, кадрового, організаційно-освітнього та методичного забезпечення діяльності юридичних клінік.

б) Здійснити ряд заходів для вирішення завдань на національному, регіональному та місцевому рівнях, у тому числі:

- створювати та вдосконалювати організацію, економічні пріоритети та правові механізми діяльності юридичних клінік, взаємодіяти з іншими суб'єктами державної та недержавної системи безоплатної правової допомоги, ЗМІ та іншими інститутами громадянського суспільства;

- розробити та впровадити комплекс заходів щодо розвитку співпраці між державною та недержавною системами безоплатної правової допомоги, громадськістю, засобами масової інформації та іншими структурами громадянського суспільства у сфері надання безоплатної правової допомоги громадянам України, у тому числі спільного державного органу. заходи, щодо обміну інформацією та взаємодія з метою ефективного розподілу наявних ресурсів та участь у діяльності юридичних клінік медіаторів, психологів та інших експертів з метою впровадження комплексних методів надання допомоги тощо;

- розвиток громадських організацій для спільних юридичних клінік.

У більшості випадків юридичні клініки створюються та діють як структурні підрозділи освітніх організацій, вони не мають можливості виступати від свого імені як самостійний юридичний суб'єкт, крім того, не мають тимчасових та інших ресурсів. Тому системний розвиток юридичних клінік потребує зусиль зацікавлених сторін у професійному співтоваристві

викладачів юридичних клінік, які можна акумулювати за допомогою юридичної клініки;

Створення та функціонування національного інформаційного простору у сфері надання безоплатної правової допомоги, включаючи розвиток єдиного інтернет-порталу юридичних клінік, на якому публікується інформація про можливість отримання громадянами безкоштовної правової допомоги (і оновлення щодо надання такої Інформації про суб'єктів надання допомоги, графік їх роботи), а також регулярне оприлюднення та оновлення інформації про різноманітні заходи у сфері правової клінічної освіти та безоплатної правової допомоги;

- щорічне проведення публічних заходів (конференцій, круглих столів, тренінгів, майстер-класів тощо), пов'язаних з організацією та функціонуванням юридичних клінік, надання безоплатної правової допомоги, взаємодія між державною та недержавною системами безоплатної правової допомоги, сприяння своєчасній ідентифікації проблем діяльності юридичних клінік та можливі шляхи вирішення цих проблем;

- налагодити співпрацю між юридичними клініками та професійними юридичними групами: практикуючі юристи беруть участь у навчанні студентів юридичних клінік, навчають студентів шляхом спільної діяльності, обмінюються досвідом;

- налагодження матеріально-технічного забезпечення юридичних клінік;

- широке використання міжнародного досвіду, включаючи програми обміну та стажування в кращих юридичних клініках світу;

- регулярні обміни викладачами юридичних клінік у формі міжнародних, всеукраїнських та регіональних конференцій, семінарів, круглі столи тощо.

- розвиток та вдосконалення навчально-методичної бази організації та діяльності юридичних клінік, зокрема:

- поширення передового досвіду роботи юридичних клінік у країні та за кордоном;

- впровадження сучасних технологій навчання для створення умов для формування у студентів необхідних професійних умінь, навичок, та важливих професійних осіб, які беруть участь у роботі юридичних клінік та надають безкоштовну правову допомогу громадянам України;

- розробка багаторівневих практико-орієнтованих курсів, спрямованих на залучення студентів до участі в роботі юридичних клінік у процесі оволодіння професійними навичками, вміннями, професіями та важливими особистими якостями та надання безоплатної правової допомоги громадянам України;

- розвиток освітньо-юридичних клінік, методичне забезпечення, включаючи предметні навчально-методичні комплекси, формування практичних навичок та якості роботи юристів у процесі розробки типових (типових) посібників (положень) для роботи юридичних клінік, для студентів та викладачів. Розробка посібників з формування особистих практичних навичок, навчально-методичних планів підвищення кваліфікації викладачів юридичних клінік;

- розробка системи підготовки та перепідготовки викладачів юридичних клінік, включаючи план максимально широкого розуміння клінічних методів підготовки викладачів і практиків; курси підготовки викладачів, включаючи стажування в існуючій клініці.

- підготовка викладачів в юридичних клініках;

- стимулювання вихователів та керівників навчальних закладів до самовіддачі створення та діяльності юридичних клінік;

- створення ресурсного центру на базі вищих навчальних закладів з найкращим досвідом організації та функціонування юридичних клінік ;

-розвивати та вдосконалювати систему конкурсів з правових знань, систему змагань з професійної майстерності, систему конкурсу викладачів і студентів юридичних клінік;

-підтримувати студентів у роботі в юридичних клініках, створювати умови для професійної самореалізації та сприяти їх подальшому працевлаштуванню.

- розробити єдиний метод розуміння ролі та значення юридичних клінік у навчанні та вимогах юридичних клінік.

X. Очікувані результати реалізації Концепції

53. Реалізація цієї концепції створить сприятливі умови для всебічного розвитку та надання послуг з безоплатної правової допомоги, захисту прав і свобод громадян, посилення захисту конституційних прав громадян на отримання кваліфікованої правової допомоги.

54. Реалізація цієї концепції дозволить обмінюватися інформацією між суб'єктами безоплатної правової допомоги та матиме позитивний вплив на підвищення доступності останньої. Розвиток співпраці суб'єктів безоплатної правової допомоги та професійних організацій дасть можливість установам освіти та роботодавцям налагодити тісні зв'язки, врахувати потреби ринку праці щодо якості та змісту підготовки випускників юридичних закладів вищої освіти, сприяти їх працевлаштуванню.

55. Підвищення якості надання безоплатної правової допомоги сприятиме створенню впорядкованої юридичної клініки та реалізації програм підготовки та навчання викладачів та студентів юридичної клініки.

56. Запровадження клінічних методів навчання у підготовку студентів юридичного факультету сприятиме підвищенню якості юридичної освіти, оскільки навчання є невід'ємною частиною практики. Впроваджувати юридичні

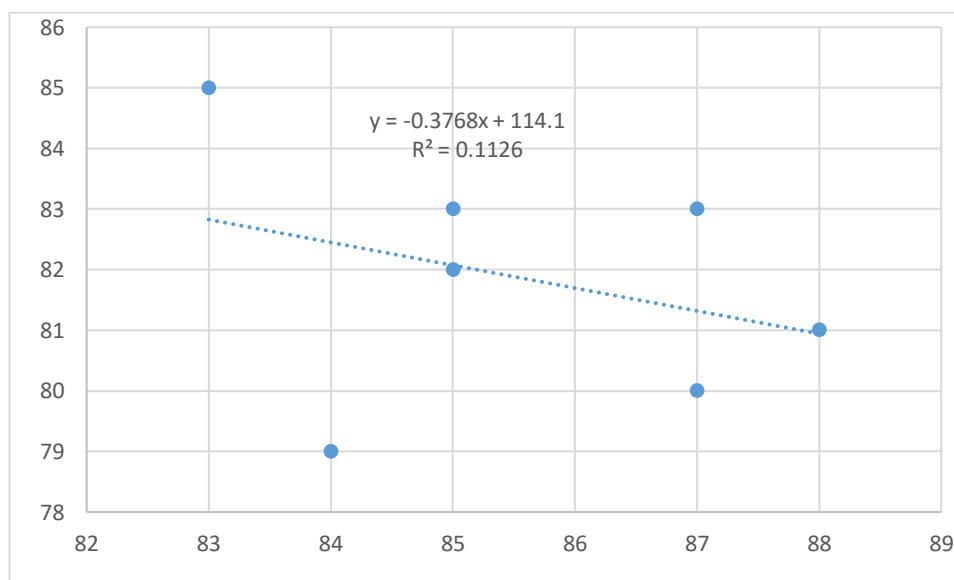
клініки в навчальний процес студентів, сприяти професійному розвитку викладачів шляхом оволодіння інтерактивним навчанням та поєднанням теорії та практики.

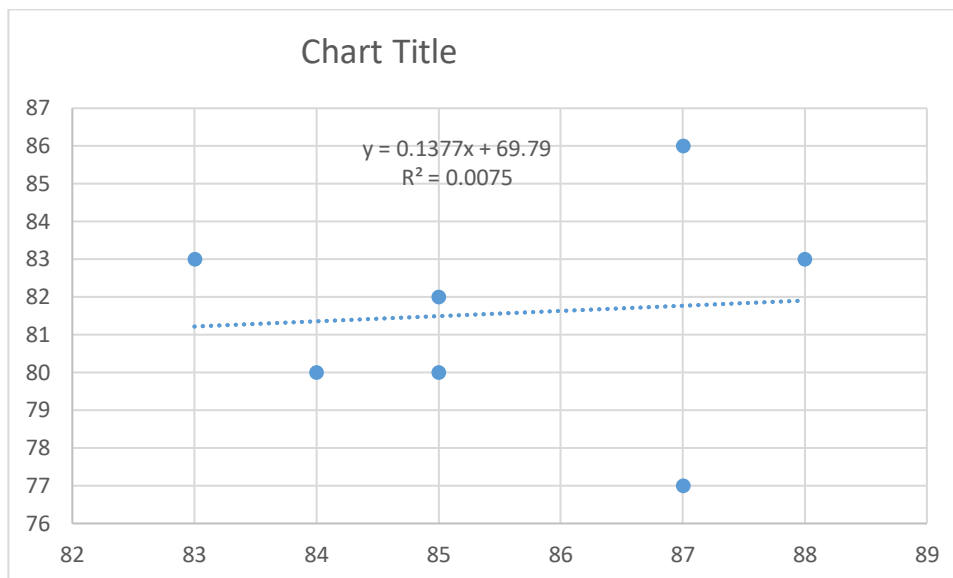
57. Юридична та клінічна освіта надасть студентам можливість отримати професійну підготовку відповідно до потреб роботодавців та вимог ринку праці. Юридична клініка створює умови для професійного позиціонування випускників, соціальної адаптації та спеціалізації, розвитку правосвідомості, розуміння соціальної значущості юриспруденції та ролі юристів у суспільстві. Формування особистісних якостей студентів та накопичення практичного досвіду допоможуть їм інтегруватися у професійний юридичний світ.

ДОДАТОК Е

Результати педагогічного експерименту

Спеціальність	Курс	Група	Середній бал за результатами тестування студентів, які проходили стажування в юридичній клініці	Середній бал за результатами тестування студентів, які проходили стажування в органах державної влади	Середній бал за результатами тестування студентів, які проходили стажування в юридичних відділах підприємств
«Право»	II	ПР - 21	85	82	80
	II	ПР - 22	88	81	83
	II	ПР - 23	87	83	86
	II	ПР - 24	85	83	82
	III	ПР - 31	83	85	83
	III	ПР - 32	87	80	77
	III	ПР - 33	84	79	80

Результатом проведеного нами педагогічного експерименту стали наступні висновки. Програма клінічної юридичної освіти є механізмом практичної підготовки студентів-юристів та їх розуміння етичних, професійних та практичних питань, з якими стикаються юристи.

Досвід роботи студентів «в реальному житті» в контексті клінічної юридичної освіти може народити нове покоління юристів. Сприяючи громадянам у відносинах з державою та органами місцевого самоврядування, юридична клініка також сприяла розвитку правової культури посадових осіб та громадян. Участь студентів у налагодженні діалогу між громадянами та державними органами також є різновидом громадського контролю за адміністрацією та сприяє справедливому застосуванню законів чиновниками.